

Центр
досліджень
визвольного
руху

Науковий збірник

Український визвольний рух

Збірник 4

**"Боротьба народів Центрально-Східної Європи
з тоталітарними режимами в ХХ столітті"**

Львів-2005
Видавництво "Мс"

Центр досліджень визвольного руху
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович (відповідальний редактор), Роман Грицьків, проф. д-р іст. наук Ярослав Дашкевич, Руслан Забілий, акад. НАН України Ярослав Ісаєвич, проф. Володимир Косик, проф. д-р іст. наук Микола Литвин, Михайло Романюк, проф. д-р іст. наук Юрій Сливка, проф. Володимир Стойко.

На обкладинці використано грав'юру Ніла Хасевича та фото повстанця Рубчака – “Каряся”

Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2005. – Збірник 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ столітті. – 272 с.

Статті та документи, опубліковані в четвертому збірнику, подають маловідому для українського читача інформацію про боротьбу народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ столітті. Висвітлені у збірнику питання дають змогу в ширшому контексті розглянути та оцінити діяльність українського визвольного руху.

Зміст

Від редакції	5
Джерела до історії визвольного руху	
<i>В'ятрович Володимир</i> Невідома праця Осипа Дяківа	7
<i>Марчук Ігор</i> Короткий життєпис (Федора Одрача)	24
<i>Мороз Володимир</i> Повідомлення про смерть Зиновія Тершаковця	28
Боротьба народів Центральної та Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ ст.	
<i>Русначенко Анатолій</i> Імперія (і) і національно-визвольні рухи в Центральній і Східній Європі від середини ХХ століття	35
<i>Деревінський Василь</i> Концепція ОУН фронту спільної боротьби поневолених народів	43
<i>Вітвіцький Олег</i> Духовенство УГКЦ у боротьбі за збереження національної свідомості українців Східної Галичини на початку 20-х років ХХ століття	52
<i>Гогун Олександр</i> Як “народні месники” мстилися народу: комуністичний партизанський терор в роки радянсько-німецької війни	61
<i>Рибак Андрій</i> Критика більшовизму в працях Осипа Дяківа	71
<i>В'ятрович Володимир</i> Становлення тоталітарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи в публіцистиці українського підпілля	80
<i>Войнаровський Анатолій</i> Рух опору в Польщі проти насадження тоталітарного режиму в 1944–1948 роках	96
<i>Стродс Гейнрікс</i> Латвійський національний партизанський рух 1944–1956 років ...	107

Турчинскіс Зігмарс

Діяльність Латвійської Національної Партизанської
Асоціації Латвії (ЛНПА) з 1944 по 1953 роки 119

Дреймане Інесе

Участь християнського духовенства Латвії
в національному русі опору 1944–1953 років 131

Лергіс Айнарс

Дипломати незалежної Латвії: радянські репресії та головні
напрямки діяльності латвійських дипломатів,
які служили за кордоном (1940–1991) 146

Заліте Індулес

Основні форми ненасильницького опору та прихованого
націоналізму як прихована непокора радянському режимові
в Латвії (70-ті та 80-ті роки ХХ століття) 152

Щигельська Галина

Участь Союзу українців Великої Британії у боротьбі з радянським
тоталітарним режимом у 40-х – 80-х роках ХХ століття 163

Пальський Збігнев

Знищення національно-визвольного підпілля Внутрішніми
Військами НКВД на колишніх східних окраїнах
П Речі Посполитої у 1944–1945 роках 172

Будрецькіс Альгідрас

Литовський рух опору, 1944–1952 210

Ідеологія визвольного руху

Сич Олександр

Внесок Степана Ленкавського
у формування та розвиток ідеології ОУН 230

Огляди і рецензії

Гунчак Тарас

Проблеми історіографії: історія та її джерела 252

Свідзинський Анатолій

Злочини комуністичних режимів у висвітленні
французьких істориків (“Чорна книга комунізму”) 263

Інформація про авторів 268

ВІД РЕДАКЦІЇ

У країнах Східної та Центральної Європи помітно зростання цікавості фахівців і широкого загалу до історії антигиталітарних, насамперед антикомуністичних рухів, що діяли на цій території під час та після завершення Другої світової війни. Це зумовлено, передовсім, “свіжістю” теми (зі зрозумілих причин її не досліджували за часів існування СРСР і т. зв. країн народної демократії), а також пошуком джерел рухів, що стали основою “оксамитових” революцій і сприяли відновленню реальної незалежності країн регіону. На сьогодні тамтешня історіографія тематики є доволі ґрунтовною. Особливо цим можуть похвалитися польські дослідники, які опублікували велику кількість розвідок та збірників джерел з історії Армії Крайової, ВІН-у (“Вольносьць і Незавіслюсьць”), НСЗ (Народові Сіли Збройни) та інших підпільних формацій. Великих успіхів у дослідженні вказаного періоду історії досягли у Прибалтиці. У цих країнах створено спеціальні дослідницькі установи, які займаються послідовним дослідженням національних антигиталітарних рухів, – уже кілька років ефективно працює Інститут національної пам’яті в Польщі, Інститут геноциду і резистансу в Литві, Центр документації та досліджень тоталітаризму в Латвії.

Натомість дослідження одного з наймасовіших рухів, що мав досвід найтривалішого і найпотужнішого опору комуністичній системі, досі перебуває на початковій стадії. Мова йде про багатолітню боротьбу ОУН і УПА з радянським, а перед тим і німецьким тоталітарними режимами. Стараннями окремих науковців-ентузіастів за останні роки опубліковано багато цікавих мемуарів, документів, статей, з’являються, хоч поки що значно рідше, наукові монографії, які висвітлюють окремі аспекти розвитку українського визвольного руху.

Для багатьох публікацій, присвячених цій темі, характерний завужений розгляд діяльності ОУН та УПА. Їх оцінюють як західноукраїнський, у кращому разі – український історичний феномен, штучно вириваючи із загальноісторичного контексту Центрально-Східної Європи, зокрема подій Другої світової війни та перших повосенних років. Такий погляд не дає можливості показати всього розмаху діяльності українського визвольного руху, порівняти його з іншими антигиталітарними рухами, зрештою, правильно зрозуміти загальну стратегію його керівництва, яка власне й полягала у створенні спільного з іншими рухами фронту боротьби. Це також суттєво спотворює розуміння місця і ролі збройної боротьби ОУН та УПА, яке було притаманне самим керівникам цих структур. Адже на певному етапі ідеологи ОУН дійшли висновку, що український національно-визвольний рух є лише одним із чинників загальної світової тенденції – боротьби народів за створення власних незалежних держав. “Визвольна боротьба українського народу, – писав із цього приводу Петро Федун – “Полтава”, – є органічною частиною того великого історичного процесу,

який проходить в цілому світі [...] Ця боротьба, з точки зору прогресу, є цілком законнимірним явищем, викликаним могутніми, діючими у всесвітньому масштабі, непереможними силами [...] Ця боротьба є одним із струмків, який, пливучи в спільному напрямі, впливається в загальне річище історичного потоку, посилює його і прискіпує через те його просування вперед”¹. Тому й український національно-визвольний рух “є і мусить бути інтегральною частиною всієї протиперіалістичної боротьби”².

Першою спробою показати український визвольний рух 1940–1950-х років як суспільний феномен не лише України, а й Європи в контексті східноєвропейської та загальноєвропейської історії була книга Анатолія Русначенка “Народ збурений”³. Низку статей, написаних у такому ж ключі, містить збірник “Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів”, виданий Інститутом українознавства ім. І. Крип’якевича⁴. Проте ці важливі зрушення в українській історіографії, на жаль, ще не набули характеру сталої тенденції.

З метою закріпити та розвинути традицію вивчення боротьби ОУН та УПА в контексті інших анти тоталітарних рухів у квітні 2004 року було проведено наукову конференцію “Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ столітті”. Її організували Центр досліджень визвольного руху, Інститут української археографії і джерелознавства імені М. Грушевського НАН України, Кам’янець-Подільський державний університет, Центр українознавства Київського національного університету імені Т. Шевченка, Міжнародна благодійна установа “Центр Національного Відродження імені С. Бандери”. Результатом цього наукового форуму і є опубліковані у пропонованому збірнику матеріали.

Іншим важливим наслідком конференції стало налагодження зв’язку між українськими, польськими, латвійськими, литовськими дослідниками. Сподіваємося, цей збірник є лише першим кроком у налагодженні плідної співпраці між істориками.

¹ Полтава П. Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Полтава П. Збірник підпільних писань. – Мюнхен, 1959. – С. 16

² Дніпровий К. Шляхи й перспективи // Ідея і Чин. – Ч. 9. – 1945.: Літопис Української Повстанської Армії – Торонто, 1995. – Т. 24. – С. 384

³ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – Київ: Університетське видавництво “Пульсари”, 2002.

⁴ Див., зокрема: Сливка Ю. У пошуках історичної правди; Киричук Ю. ОУН і УПА у загальносвітовому контексті: паралелі, порівняння, аналогії, уроки; В’ятрович В. УПА і реалізація концепції анти тоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи; Макарчук В. Пошук стратегічного партнера // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів: Національна академія наук України Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2004.

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Володимир В'ятрович

НЕВІДОМА ПРАЦЯ ОСИПА ДЯКІВА

Осип Дяків – “Горновий”, “Осипенко”, “Гончарук” – один із провідних публіцистів українського визвольного руху 1940 – 1950 років. Його перу належать десятки статей, присвячених висвітленню різноманітних аспектів ідеології українського підпілля та викриттю справжньої суті радянського режиму. У 1968 році його статті було опубліковано окремою збіркою “Ідея і Чин”, хоч книгу й названо повним зібранням творів автора, проте вже у вступі упорядники ставлять під сумнів повноту пропонованого видання¹. І справді, їм вдалося зібрати під обкладинкою тільки ті статті, що були відомі за кордоном із різноманітних видань підпілля.

Сьогодні ж у незалежній Україні можливості дослідника є значно ширшими, що й дає змогу віднаходити невідомі донедавна роботи підпільних публіцистів. Однією з таких робіт є пропоноване читачам дослідження Осипа Дяківа, підписане його псевдонімом “А. Осипенко” “Кінець другого етапу большевизації країн Центральної і Південно-Східної Європи”. Текст було видано окремим підпільним виданням у формі брошури 1950 року, на жаль тут не зазначено, в якій із друкарень її було видрукувано. Сама робота О. Дяківа, як випливає з тексту, була завершена 15 грудня 1947 року, пізніше зроблено дописку до основного тексту датовану 16 вересня 1948 року. В державному архіві Служби безпеки України історик Андрій Рибак, що досліджує життя та творчу діяльність Осипа Дяківа, знайшов машинопис цієї роботи, датований

¹ Дяків-Горновий О. *Ідея і Чин. Повна збірка творів.* – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1968.

1947 роком². Робота мала принаймні два видання, адже крім друкованого тут є ще згадка про видання, яке здійснив Головний осередок пропаганди ОУН 1948 року³.

До теми більшовизації країн Центрально-Східної Європи українські підпільники зверталися неодноразово, висвітлюючи на сторінках своїх робіт події, що відбувалися в сусідніх державах. Серед авторів, котрі торкалися цієї теми; – Михайло Палідович, Дмитро Маївський, Петро Федун та інші. Низка публікацій на цю тему належить також перу Осипа Дяківа, зокрема статті “Підсумки успіхів нашої боротьби”, “Українська Повстанча Армія – носій ідей визволення і дружби народів”, а також не віднайдена поки що в архівах його робота “Важливий крок на шляху до визволення народів, поневолених і загрозованих сталінським імперіалізмом” (написана 1946 року)⁴.

Особлива значущість друкованої тут роботи в тому, що вона має підсумковий характер. Якщо Дмитро Маївський у своїй статті “Большевицька демократизація Європи”, написаній у 1945 році, висвітлював лише перспективи та можливі варіанти утвердження комуністичних режимів в Центрально-Східній Європі, то Осип Дяків уже подає розгорнутий аналіз подій, що сталися в цьому регіоні протягом 1945 – 1948 років. Читавши статтю, подивляєш не тільки глибину авторського аналізу, але й те якою великою кількістю фактів оперує публіцист, фактів, котрі очевидно не можна було почерпнути просто із засобів масової інформації, а тим паче важко їх було дістати в умовах підпілля. Назагал, висновки, що їх сформулював Осип Дяків 1948 року, дуже часто збігаються з тими, які викладають у своїх роботах сучасні дослідники⁵. Тому, гадаємо публікована робота буде цікавою не тільки дослідникам історії українського визвольного руху, але історикам, що займаються проблемами утвердження радянських режимів в Центрально-Східній Європі.

² Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 15.

³ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-1949. Довідник 2. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – С. 214.

⁴ Згадка про неї див.: Содоль Петро. Українська Повстанча Армія. 1943-1949. Довідник 2. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – С. 214.

⁵ Про це детальніше див. у статті автора цих рядків опублікованій у в цьому ж номері „Становлення тоталітарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи в публіцистиці українського підпілля”.

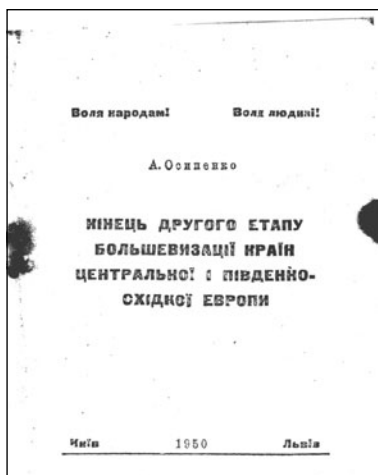
ВОЛЯ НАРОДАМ! ВОЛЯ ЛЮДИНІ!

А. Осипенко

**КІНЕЦЬ ДРУГОГО ЕТАПУ БОЛЬШЕВИЗАЦІЇ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Київ-Львів 1950

Втеча Надь Ференца, страта Петкова, суд над Манію, розпуск партії Шуйока, партії Братіян, втеча Міколайчика, Пфейфера, відставка Татареску, що мали місце на протязі 1947 р., – це цілком очевидно не відокремлені і не випадкові факти. Вони так однорідні, що всі люди, навіть найбільш наївні, Західної Європи й Америки зауважили тепер, що на їх заіснування мусіли складатися одні і ті самі причини, що тут діє одна якась рука. Сказати однак, що вони розуміли те, що всі ці факти випливають із послідовно здійснюваного, суворо обдуманого пляну большевизації країн Центральної і

Південно-Східної Європи, що вони являють собою показники того, як далеко посунувся процес большевизації цих країн, за деякими виїмками, покищо не можна. Не без здивування нпр., слухаєш, як представник англійського уряду на інтерпеляцію в парламенті в справі останніх подій в Болгарії, Румунії, Угорщині, Польщі відповідає, що... ще замало фактів, щоб передати це питання до Організації Об'єднаних Націй. Подумати тільки: ще замало фактів, щоб хоча передати питання большевизації країн Центральної Південно-Східної Європи до ООН. Ще не видно, куди ведуть большевики окуповані ними країни. І коли ж англійському урядові це буде видно? Хіба аж тоді, як ці країни вже будуть формально включені до ССРСР... Хто його знає, може такі заяви диктуються «вищими» потребами англійської дипломатії, але якже ж в такому разі має думати на основі таких відповідей про становище в новоокупованих большевиками країнах той англійський робітник, який голосував за нинішніх керівників англійського уряду і від яких він законно вимагає сьогодні сказати йому бодай правду. Річ ясна, що такі відповіді не внесуть йому в це питання жодної ясності, а навпаки, ще більше його йому заплутають.

Хто як хто зрозумів, до чого веде політика большевиків в новоокупованих ними країнах, а зрозуміли це кінець кінців такі «далекоглядні» політики, як Міколайчик (і дав неабиякий доказ цього). Не допомогли йому постійні заяви про лояльність щодо СССР. Завели всі надії на успіхи виборів і результати парламентської боротьби. Большевики мають інші методи, і, пізнавши їх, Міколайчик волів піти слідами свого вдалого мадярського попередника. – Надь Ференца, ніж Петкова і Манію (залишитися в краю і боротися разом з народом, щоб цим шляхом хоч частинно виправдати шкоди своєї згубної політики, в нього не було відваги. Очевидно, емігрантська «політика» легша).

Для нас, які на власній шкурі перейшли большевизацію, які вивчили на протязі 30 років до подробиць всі прийоми большевицької загарбницької політики, події 1947 р. в Югославії, Албанії, Болгарії, Румунії, Угорщині, Чехословаччині і Польщі не є нічим несподіваним, непередбаченим, новим. Для нас вони є лише дальшим підтвердженням того розвитку, на який ми неодноразово вказували народам цих країн, перед якими ми їх постійно перестерігали і перестерігаємо. На основі останніх подій ми можемо додатково констатувати, що російсько-большевицькі імперіялісти приспішають, і то сильно, большевизацію країн Центральної і Південно-Східної Європи, що посилено підготовляють їх повну анексію.

Немає сумніву, що така наглість також не випадкова. Вона зумовлюється напруженою міжнародною обстановкою, остаточним розподілом світу на два ворожі табори: большевицький і англо-американський (на утворенні яких большевизація країн Центральної і Південно-Східної Європи в свою чергу надзвичайно, заважила). Приспішення большевизації новоокупованих країн означає не що інше, як прискорену підготовку російсько-большевицьких імперіялістів до нової війни.

Коли взяти процес большевизації в тому вигляді, в якому його проходили ми і всі інші народи, то, порівнюючи, побачимо, що він в країнах Центральної і Південно-Східної Європи відбувається за тією ж системою, що і в нас. Так само там, як і в нас він проводиться за допомогою одних і тих же метод. Так само там, як і в нас його можна поділити за відповідними характеристичними ознаками на три основні етапи. В дальшому в цій статті постараємося показати цю систему і методи большевизації на тлі розвитку подій в країнах Центральної і Південно-Східної Європи.

Рішальним моментом для нинішньої долі народів Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Югославії, Албанії, Болгарії стало те, що вони були окуповані («визволені») червоною армією в ході розгрому гітлерівських загарбників 1944-45 рр. Власне з моментом вступу на їх території советської армії і в оперті на неї большевицькі імперіялісти

могли розпочати большевизацію цих країн (так само колись зачинали большевизувати Україну, Грузію і всі інші країни сьогоdnішнього ССРС). Отже ж, засадничою передумовою і основним вихідним пунктом для большевизації, як також гарантією її успіху являє собою збройна окупація.

Спираючись на свої збройні сили в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, сталінські імперіалісти згідно зо своєю системою насамперед приступають до посиленої розбудови компартій, які, як і в усіх інших країнах світу являють собою їхні прями агентири, слухняні знаряддя в їх руках, за які вони ховаються в здійснюваннях планів своєї загарбницької політики, плянів большевизації. Розбудова компартій – це найбільш характеристична особливість першого етапу большевизації.

В Югославії, а також в Чехії і Польщі, країнах окупованих німцями, большевики, спекулюючи на народній боротьбі проти гітлерівських загарбників, приступили до розбудови своєї агентири властиво від 1941–42 рр. (До цього часу компартії в цих країнах не вели, як і їх московський опікун, жодної боротьби проти німців. В Польщі нпр., компартія за ухил від сталінської лінії була розв'язана ще в 1933 р. і вірні сталінські агенти відновили її щойно після вибуху німецько-большевицької війни). Найбільших успіхів під час війни большевики досягай в Югославії, де зручно використали національні антагонізми. Тут вони, направду, розбудували сильну агентиру (Тіто), з її розгалуженням в Альбанії (Енвер Ходжа) і цим заклали перші основи для большевизації обох країн ще до часу приходу червоної армії. І ця обставина децидуюче вплинула на те, що в Югославії і Альбанії процес большевизації проходить найскоріше. Далеко менші успіхи в цьому відношенні мали большевицькі імперіалісти в Чехії і Польщі. Тому основні сили своєї польської і чехословацької агентири вони творили на території ССРС (“польські комітет визволення народоного” – пквн, військо польське, чехословацький корпус свободи) і насаджували її в міру того, як червона армія посувалася на території Польщі і Чехословаччини,

Компартії Румунії, Болгарії, Угорщини до приходу червоної армії були цілком незначні і ввесь час війни сиділи, як миша під мітлою. Вони кинулися по владу вже тоді, коли большевицька армія була на їх території, коли пронимецькі уряди не являли собою вже жодної сили. Сьогднішні твердження про боротьбу цих компартій, в роді, нпр., того, що в Болгарії ще під час війни повстали комуністичні партизанські загони і що вони вели якусь поважнішу боротьбу – це спізнені, проведені заднім порядком спроби відрепарувати якнебудь, морально-політичний капітал цих партій.

Та не зважаючи на більшу чи меншу силу поодиноких компартій, всі вони могли прийти до влади тільки в наслідок окупації їх країн большевицькою армією.

Хоч, факт большевицької окупації країн Центральної і Південно-Східної Європи вже згори перекреслював їх державну незалежність і так же згори забезпечував за компартіями монополне політичне становище, то однак обидва ці процеси відбуваються поступово. Тому назвні зберігаються форми незалежності, а всередині компартії виступають в союзі, коаліції з іншими політичними партіями своїх країн. На це складаються такі причини: 1) початкова слабкість компартій; 2) розрахунки на те, щоб не наставляти всі сили проти себе, а бити противників по черзі, в союзі з одним проти другого; 3) потреба замаскувати і перед власними народами і перед світом до часу свого зміцнення той факт, що компартії змагають до монополії на владу і що за ними стоїть Москва. Ці коаліції партій створюються на спільно погодженій програмі і звичайно виступають під назвами «національних, народних, демократичних, вітчизняних фронтів». Крім цього напочатку допускається також з цих же причин легальна діяльність деяких опозиційних партій, які не входять до коаліції з комуністами, нпр., націонал-цараністська партія Манію і ліберальна Братіяну в Румунії, землеробська Петкова в Болгарії.

Коли взяти до уваги будову коаліцій, тобто всіх цих “фронтів”, то вони на першому етапі складаються з подвійного роду партій: незалежних від компартій (нпр., народна національно-соціалістична в Чехословаччині, польське стронніцтво людове в Польщі) і керованих компартіями (нпр., стронніцтво людове, стронніцтво демократичне в Польщі). Керовані партії не ведуть жодної самостійної діяльності і в усьому залежні від компартій, це філії компартій. Вони мають за завдання, поперше, створювати видимість того, що до урядових коаліцій входять різні партії, і що тим самим вони репрезентують різні шари суспільства і відбивають волю більшості народу, по-друге своїми голосами забезпечувати більшість для компартій. Іншими словами, завдання цих партій прикривати демократичними формами антинародну політику компартій і маскувати їх змагання до монополії на владу. В рамках “фронтів” компартії займають звичайно керівне становище. Хоч таке становище не відповідає їх фактичній силі, воно забезпечується збройною і дипломатичною підтримкою ССРСР (нпр., дипломатичні торги довкола утворення польського т.зв., уряду єдності народодей, в яких большевики добилися переваги для своєї польської агентури).

Коаліційні партії творять уряди. З вище наведених тактичних мотивів комуністи виховують на пости прем'єра своїх агентів із керованих ними партій (нпр., Петру Гроза в Румунії), а коли компартія цілком слаба, вона погоджується, щоб уряд очолював представник незалежної від неї партії (нпр., Надь Ференц в Угорщині). Лише в Югославії і Альбанії, де як знаємо, компартії були найсильніші, уряд зразу очолили комуністи (Тіто і Енвер Ходжа). При поділі міністерських

портфелів комуністи захоплюють для себе частину найважливіших постів, звичайно внутрішніх справ, безпеки, юстиції, промисловості й інформації. Ці власне міністерства в першу чергу забезпечують ведення відповідної політики для зміцнення становища компартії в країні. Другу частину міністерства обсаджують комуністи своїми агентами з керованих, ними партій, а третю відпускають для незалежних партій (нпр., Шуабшіч в Югославії, Міколайчик в Польщі). Таким чином комуністи зі своїми агентами мають, звичайне, перевагу в уряді.

Забезпечившись такою коаліцією, компартії розгортають роботу по зміцненні своїх позицій. Першим засобом в цьому напрямі є соціальні переміни, які являють собою спекуляцію на нерозв'язаних протиріччях, Тут компартії в першу чергу ініціюють і проводять аграрну реформу. Аграрна реформа, однак, не є розв'язанням соціального питання на селянському відтинку, вона виключно розрахована на позискання невдоволених селянських мас, які становлять більшість населення (Альбанія – 80, Югославія – 75, Болгарія – 80, Польща – 69, Угорщина – 55 і тільки Чехословаччина – 34 відсотків сільського населення). (Пізніше закріпившись, большевики закріпачать селянство цих країн так, як закріпачили селян в ССРСР, яким також найперше роздали поміщицькі землі).

Для приєднання робітничих мас, компартії переводять націоналізацію здійснення якої з огляду на більші труднощі розтягається на другий етап, а навіть на третій. Так само, як і аграрна реформа, большевицька націоналізація не є розв'язкою соціального питання, а звичайним маневром на обдурення робітників (національною промисловістю так же, як і в ССРСР володітиме не народ, а большевицькі вельможі). Таким чином аграрна реформа і націоналізація мають метою з'єднати компартіям невдоволені маси і надати до краю протинародній і злочинній політиці компартії народного, демократичного, прогресивного характеру.

Другим способом, що його стосують компартії для зміцнення своїх позицій, є послідовне знищування народно-визвольних сил, – всіх тих, які вже стоять на становищі одвертої і активної боротьби проти російсько-большевицьких імперіялістів і їх агентів за справжню незалежність своїх народів або готові кожної хвилини до такої боротьби приступити. Щоб виправдати це злочинне знищення, його прикривається прапором боротьби, проти реакції, фашизму, воєнних злочинців і колябораціоністів. Роля опозиційних і коаліційних незалежних партій в цьому відношенні найганебніша, бо вони своєю тактикою співпраці з компартіями і нерішучою парламентарською опозицією (треба не опозиції, а рішучої боротьби) полегшують комуністам розправу із справді патріотичним елементом, який прагне незалежності своїм народам, який розуміє необхідність бо-

ротьби проти імперіалістичного ССРСР і його агентур. Вони дозволяють виправдувати компартійні злочини перед масами і вводять в обман всі народи світу. Інша справа, що цією тактикою ці партії копають під власними ногами безодню, в яку в другому етапі їх спихають комуністи. Але власне в тому, щоб відтягнути ліквідацію опозиційних і “коаліційних” незалежних партій на дальшу чергу, до другого етапу, а на першому етапі використати їх для знищення своїх рішучих противників з національно-визвольного табору і для баламучення народних мас, й полягає саме «співпраця» комуністів з ними, творення т.зв. вітчизняних і всяких інших фронтів.

Для ведення боротьби зо своїми противниками: і для придавлення працюючих мас комуністи, захопивши для себе відповідні пости в уряді, зразу приступають до розбудови під виключно своєю контролею, великого терористичного поліційного апарату, на зразок мвд і мґб, при прямому керівництві цих останніх та їх допомозі не тільки вказівками, але й кадрами, в якій лише потрібно кількості (нпр., польське убп – ужонд безпеченства публічного на чолі в комуністом Радкевичем). І цей терористичний поліційний апарат, в міру переходу до дальших етанів стає одинокою силою, на яку опираються компартії. Терор стає чинником, що забезпечує успіх всіх заходів політики компартій.

Чисельний ріст це третій засіб розбудови позицій компартій. З цією метою в ряди партії втягається всіх без розбору, включно до людей скомпромітованих співпрацею з німцями, як також заманюється привілеями, що їх мають комуністи. Звичайно, комуністичні вожаки свідомі шкідливости такого впливу на партії, але їм йдеться тільки про те, щоб шляхом чисельного росту висунути компартії на становища перших, найбільших і найсильніших партій в країні, щоб таким чином показати “ріст впливу компартій в масах”. І цим власне пояснюється такий великий чисельний ріст компартій у всіх новоокупованих большевиками країнах.

Коли по деякому часі компартії зміцнять свої позиції, коли шляхом нібито справедливих соціальних перемін збаламутять частину народних мас, а іншу залякають терором свого широко розбудованого поліційного апарату, коли при потуранні незалежних партій нанесуть удару національно-визвольним рухам, напочатку малоорганізованим, розбитим, а основне без досвіду протибольшевицької боротьби, вони переходять до атаки на легальну опозицію – на опозиційні партії, і ті незалежні партії, що входять до одної з ними коаліції, або, інакше, на своїх союзників. Цим починається другий етап большевизації.

Власне боротьба проти легальної опозиції є найхарактеристичнішою ознакою другого етапу большевизації, а повний розгром цієї опозиції означає кінець другого етапу.

Боротьба за знищення легальної опозиції ведеться одночасно двома шляхами: шляхом політичного розкладу і шляхом насильної ліквідації. Перша метода полягає на винайденні в рядах опозиційних і коаліційних незалежних партій агентурних елементів чи просунуенні таких елементів до цих партій, а даліше – на об'єднанні їх в “ліве крило”, яке вкінці відколється і створює окрему партію, часто із збереженням старої назви. Така відколена партія не має жодної незалежності і складається виключно із слухняних наймитів компартії. Іншою видозміною цієї методи є захоплення комуністичними агентами керівництва якоїсь партії, після чого нові “керівники” переводять чистку активу партії від небажаних елементів і позбавивши її таким шляхом незалежності, ставлять на послуги компартії. Така доля стрінула, нпр., польську партію соціалістичну (ППС), яка через своє агентурне керівництво стала цілком залежною від польської компартії (ППР).

В той час, як ведеться акція на створення в мевшости «лівого крила» і його відділення, проти більшости – «правого крила» ведеться нагінка, щоб його політично скомпромітувати, щоб підготовити за допомогою терору його повну ліквідацію. Покажемо це на конкретних прикладах.

Незважаючи на пряму окупацію Угорщини (як союзника Німеччини) большевицькою армією, мадярська компартія, здобула під час перших виборів незначний процент голосів. Абсолютну більшість цілком законним шляхом отримала партія дрібних землевласників Надь Ференца, партія незалежна від комуністів, ясно, що ця партія була найбільшою перешкодою для компартії Угорщини. Щоб її знищити, режисерується «анти-республіканська змова», в якій нібито були замішані провідні члени партії дрібних землевласників. У зв'язку в цим відбувається арешт лідерів цієї партії, при чому участь в арештуванні беруть советські окупаційні власті (зробити це власними силами мадярська компартія не була в стані). Побоюючись арешту, Надь Ференц вневдовзі втікає за кордон. Наступає дезорганізація партії, керівництво в ній захоплює «ліве крило» на чолі з Денєм Лайошем, а разом з цим стара партія дрібних землевласників перестає фактично існувати. Залишається тільки назва, якою прикриваються звичайні агенти компартії. В нових «виборах» ця «партія» тратить місце першої партії, а його займає тепер... компартія, перед тим цілком слаба.

Подібний випадок маємо з польським стронніцтвом людовим (ПСЛ) Міколайчика. Після січневих “виборів”, коли комуністи “здобули” більшість, посилюються з боку комуністичного табору напади на ПСЛ, які дедалі постійно зростають. Цій партії закидається співпраця з “внутрішньою реакцією”, англо-американцями. Поліція, що є цілковито в руках комуністів, арештовує також цілий ряд провідних членів ПСЛ, яких включається до процесів польського підпілля. Одним словом,

фабрикуються “докази” співпраці з реакцією, йде підготовка до ліквідації ПСЛ. Прочуваючи свій сумний кінець, до того ж після лекцій в Болгарії, Угорщині, Румунії, Миколайчик у м. жовтні цього року втіас з деякими своїми співпрацівниками за кордон. Керівництво партією захоплюють люди з “лілого крила”, перед тим викинені з партії. ПСЛ, як незалежна партія перестає існувати, лишаяться тільки комуністичні агенти, які проводять чистку партії. Вирішальним чинником, як бачимо являє собою в обох випадках терор, очевидно маскований “анти-республіканськими змовами”, “співпрацею з реакцією”, “англо-американським вислужництвом”.

Варіант, що під нього підпадали Петков і Манію, полягає в тому, що за обвинуваченнями в “протидержавній змові” арештовується керівників даних партій, після чого «парламентським» порядком розпускається ці партії. Отже ж, знов терор. Так власне були зліквідовані селянські партії: Петкова в Болгарії і Манію в Румунії. Для формального виправданая цього злочину були підготовлені процеси Петкова і Манію, з метою показати, що вони “зрадники народу”, “англо-американські агенти”, і т.п. У висліді цих процесів, як відомо, Петкова страчено, Манію засуджено на досмертну в’язницю.

Які ж це старі історії того роду процеси. Як добре вони відомі нам з того часу, коли то Сталін, розправляючись зі своїми політичними противниками: Троцьким, Зінов’євим, Бухаріном і іншими, “доказував”, щоб виправдати свій злочин, що вони “зрадники народу”, що вони “скотилися в bagno чужоземної агентури”. Як же ж “подвивався” на цих процесах їх головний режисер Вишинський (який тепер не мевше «подвивається» на дипломатичному полі). А в 1930 році большевицькі окупанти непросто ліквідували Союз Визволення України (СВУ), а змонтували великий процес, щоб також “доказати” СВУ “агентурність” і цим прикрити свій злочин.

І хоч від цих горезвісних процесів минув вже шмат часу, англійський соціяліст Шовкрос ще й досі вірить у большевицькі байки про “чужоземну агентуру”. Він нпр. на другій сесії Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй прямо розсипався в компліментах перед катом Вишинським, він не знав як нахвалити Вишинського за його ганебні процеси, які на думку Шовкрота, мали велике (!) значення як знищення “німецької п’ятої колонії” (!) в СССР, які з’єднали Вишинському світову славу (хіба ката!). Цікаво, як сьогодні реагує пан Шовкрос на розгром: опозиційних партій в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Можна сумніватися, чи йому, слухавши обвинувачення Петкова і Манію в тому, що вони англо-американські агенти, робилося солодко і чи він схильний сьогодні до таких компліментів, як на другій сесії Генеральної Асамблеї ООН. Може, Шовкрос

і йому подібні аж тепер, після останніх лекцій в Болгарії, Румунії, Угорщині і Польщі прозріють. Ще Шовкрос може прозріє, але англійська ліберальна газета «Манчестер Гардієн» ледви. Ця газета у зв'язку з процесом Манію думає, по стільки роках большевицьких злочинів, зворушити бандитське сумління большевицьких агентів тим, що пригадує їм, як то свого часу ліберали домагалися звільнення Дімітрова і Ракочі. О ліберальна наївносте, ти справді не масш меж! Не втік далеко від «Манчестер Гардієн» і п. Гафенку, який дорікає Петру Гроза, пригадуючи йому, що за режиму Антонеску, коли Гроза сидів у тюрмі, Манію допомагав у його звільненні. А тепер бачите, цей самий Гроза судить Манію на досмертну в'язницю. Правда, яка чорна невдячність з боку Петру Гроза. Ну, що ж порадиш, з петру грозами треба боротися не методами Манію-Гафенку і «Манчестер Гардієн», а методами дещо іншими.

Та це лише на маргінесі. Повертаючись до суті справи, ми стверджуємо, що вищевказаними методами компартії всіх новоокупованих большевиками країн; за винятком Чехословаччини, цілком розгромили в 1947 р. свою легальну опозицію, тобто всі легальні опозиційні партії і справді незалежні коаліційні партії.

Чехословаччина також вже знаходиться на другому етапі большевизації, але тут він ще не закінчений. Правда, компартія являє собою найсильнішу партію до неї належить керівництво урядом, але поруч неї є ще незалежні партії: соціалістична (з'їзд цієї партії, що недавно відбувся, усунув від керівництва за сприяння комуністам Фірлінгера, а обрав на голову партії Лявшмака). Національно-соціалістична народна, а в Словаччині – демократична, яка в квітневих виборах здобула перше місце. Акція в напрямі нищення коаліційних партій в Чехословаччині вже ведеться. В Словаччині вона має насильницькі форми. Тут за загальним стандартом змонтовано викриття “антидержавної змови”, ліквідація якої є нічим іншим, як поступовою ліквідацією словацької демократичної партії, що є необхідним для того, щоб компартія зайняла перше місце. В Чехії боротьба проти некоммуністичних партій ведеться трохи обережніше, з огляду на те, що ці партії мають міцні позиції в народі з огляду на організованість чеського народу (такий прийом застосувала тільки одна чехословацька компартія). Тому вона старасться задовольнити його матеріальні потреби, доставити йому подостатком хліба, товарів ширвжитку і т.д. і цим купити собі довір'я більшості чеських працюючих мас. З другого боку, компартія надзвичайно поширює свої кадри втягаючи кого попало. То ж не дивниця, що компартія малої Чехословаччини нараховує сьогодні (на 28. 11. 1947 р.) 1281138 членів, в той час, як нпр., польська компартія – округло 300000. Щойно так зміцнившись, компартія Чехословаччини планує перейти до остаточної ліквідації своїх

коаліційних партій, і ми не сумніваємося, що це в найближчому часі станеться.

З черги вкажемо на те, яке становище займають на другому етапі большевизації компартії.

На другому етапі компартії вже висуюються одверто на перше місце, на становище найсильніших партій, тобто на керівну силу політичного життя країни. Де своє становище вони, легалізують “виборами”, які, попереджені старанною, “підготовкою” і проведені в обстановці терору, безправ’я та жахливих махінацій, річ ясна, забезпечують “блискучу перемогу демократичних сил”. “Найбільш послідовний захисник демократії” – компартії виходять з “виборів” найсильнішими партіями, тепер вони формально перебирають керівництво урядами – Г. Дімітров в Болгарії, К. Готвальд в Чехословаччині. Але там, де є відповідні агенти, як Циранкевич у Польщі, Грооза в Румунії. Деньєші Лайош в Угорщині, там вони залишаються очолювати уряд.

Цілком очевидно, після розгрому незалежних коаліційних партій і висунення компартій на становище найсильніших партій, урядові коаліції (“вітчизняні фронти”) являють собою лише порожню форму, бо всі коаліційні партії, що залишаються є тільки партіями назовні. Отже, з кінцем другого періоду компартії займають монопольне становище.

Таким чином, на протязі 1947 р. в усіх країнах Центральної і Південно-Східної Європи за винятком Чехословаччини другий етап большевизації цілковито завершився – всі опозиційні і справді незалежні коаліційні партії були цілковито знищені, а компартії неподільно перебрали владу.

Ліквідація легальної опозиції в країнах Центральної і Південно-Східної Європи – це не лише ліквідація тої чи іншої партії, це перший крах цілої політики, а, саме, концепції мирної ривалізації з компартіями і легальної парламентської опозиції (перед нею, власне, ми постійно перестерігали). Ця політика принесла народам величезні шкоди. Вона полегшила закріпитись большевицьким імперіялістам, вона відтягнула значну частину народних мас, від активнореволюційної боротьби на шлях безплідної парламентщини, вона полегшила знищення тисячів патріотичного елементу. Тому приспішена ліквідація легальної опозиції лише прояснить атмосферу в новоокупованих большевиками країнах. Народи цих країн виразно побачуть тепер, що вони не мають жодної державної самостійності, що вони поступово перетворюються в большевицькі колонії. Вони пізнають, що компартії – це прямі агентури російсько-большевицьких імперіалістів. Вони зрозуміють, що свої внутрішні соціально-політичні питання вони зможуть розв’язати згідно зо справедливими вимогами працюючих тільки самі, без большевицької

допомоги. Нова ситуація спричинилася до росту прогресивних національно-визвольних сил, які стоять на становищі активної боротьби проти російсько-большевицьких загарбників, які, не жалюючи свого життя, будуть боротися разом з народом за всяких обставин. Для тих, які завели народ на манівці і там покинули його спасаючи власне життя, – більше місця не буде.

В 1947 р. розпочався також перехід до третього етапу большевизації, яка тепер розвиватиметься ще скоріше. Третій етап характеризується цілком явним монопольним становищем компартій, чисткою в рядах компартій, “будовою соціалізму” і завершується “приєднанням” даної країни до ССРСР, як нової т.зв. республіки.

Елементи третього етапу виявились насамперед в «еволюції» т.зв. вітчизняних фронтів. Як ми вже сказали, з кінцем другого етапу т.зв. вітчизняні fronti – це лише форма для прикриття диктатури компартій, бо всі некомуністичні “партії” цих “фронтів” являють собою партії лише назовні. Отже як тепер, на третьому етапі, ця форма за непотрібністю вже відкидається, як шкаралупа, а з неї виходить тільки одна партія – комуністи, а всі інші “партії” зливаються з комуністичною, що, очевидно, не справляє жодних труднощів, оскільки ці “партії” складаються з комуністичних агентів. На офіційній мові така трансформація, вітчизняних “фронтів” називається їх “перебудовою в єдину політичну організацію”. Таким чином, на третьому етапі компартії займають монопольне становище не тільки фактично, але й формально.

Першою на шлях такої перебудови, “народного фронту” вступила в 1947 р, річ ясна. Югославія. (Що ця «перебудова» означає політичний монополь компартій – для всіх ясне, і Тіто в одному з своїх останніх виступів, порушуючи це питання, не пробував навіть заперечувати проти цього. Але для виправдання він послався між іншим, на те що в Англії, мовляв, лейбористи також виконують владу монопольно. Дивіть, куди попав. І від коли ж то для Тіто прикладом служить буржуазна Англія? Очевидно, що для Тіто краще було б, – якщо б він не хотів обдурювати працюючі маси – послатися на клясичний приклад, на ССРСР – де вкп[б] має справді необмежений законом монополь на владу і де, крім вкп[б], не існує жодної іншої партії, – ніж на Англію, де поруч лейбористської партії існують й інші незалежні партії і де кожних наступних виборів на зміну лейбористам можуть прийти консерватисти. Та що ж. большевицькі собаки нате й є щоб брехати). Питання “перебудови вітчизняного Фронту в єдину організацію”. стоїть вже, на порядку дня в Болгарії. В альбанському “демократичному фронті” немає, крім компартії, іншої партії навіть за назвою, а тільки “представники” профспілок, молоді, жінок і т.д., тим самим він уже перебудований в “єдину організацію”. В Польщі, Румунії, Угорщині акція в цьому напрямі

ведеться покищо під кличами “затіснення урядової коаліції”, “зміцнення єдності робітничих партій” і т. п., тому, що ці країни тільки що закінчили розгром опозиції. В них це питання стоятиме на черзі в 1948 р. Хоч в Чехословаччині, як знаємо, другий етап ще не закінчився, тим не менше большевицькі агенти вже тепер заявляють про потребу «перебудови» свого т.зв. національного фронту. “Для нас, говорить Готвальд на пленумі цк компартії Чехословаччини, що відбувся 27–28. 11., – національний фронт – це спілка робітників, селян, ремісників та інтелігенції (а не політичних партій, як це є сьогодні – примітка автора). Ми вперто наполягатимемо саме на такому розумінні національного фронту”.

Генеральна чистка в рядах компартій покищо не проводиться. Вона відбудеться щойно згодом, але прийде неминуче (і можливо, кількома наворотами). Тоді большевики знищать останній небажаний їм елемент, який вони тепер толерують на легальному становищі, з яким ще миряться в рядах своєї агентури. Після Петкова, Манію, Міколайчика прийде черга на болгарських, румунських, польських (і всіх інших) затонських, шумських, скрипників. Така вже черговість в системі большевизації.

Другий елемент, характерний для третього етапу большевизації, який позначився вже в 1947 р., є, так сказати, натури зовнішньої. Він знайшов свій вислів у заключуванні т.зв. договорів про дружбу, співробітництво взаємодопомогу. Мішок з такими договорами розв'язали Югославія і Болгарія (підписали його 28. 11. 1947 р.), і вони тепер посиляться один за другим та охоплять всі по черзі новоокуповані большевиками країни. Вже такий договір заключили Югославія і Угорщина. В дорогу для підписання таких договорів вибрався Енвер Ходжа.

Ці договори – це не жодний “успіх слов'янської дипломатії”, як думас англійська преса (коментуючи болгарсько-югославський договір), бо поперше, їх не виключають самостійні держави, по-друге їх виключення не справляє жодних труднощів (а лише в такому випадку можна говорити про успіх). Вони є дальшим розвитком єдиного, давно приготованого, із завдалегідь розробленими і розподіленими між поодинокими виконавців окремими завданнями пляну повної анексії Альбанії, Югославії, Болгарії, Румунії, Угорщини Чехословаччини, Польщі Советським Союзом. Мета цих договорів – шляхом якнайдалі посуненої уніфікації згаданих країн у зовнішньо-політичному відношенні підготувати їх до включення в склад СРСР. Це включення може відбутися і шляхом “приєднання” кожної країни окремо, нпр. Польщі, Чехословаччини і шляхом “приєднання” відразу цілої Федерації, нпр, Балканської (Альбанія, Югославія, Болгарія, Румунія, Угорщина). Тому болгаро-югославський договір можна розглядати, як вступ до утворення такої власне Балканської Федерації. Та тут певне одне: всі країни Центральної і Південно-Східної Європи будуть перетворені на советські

республіки неминуче. Такого кінця вимагає вже логіка большевицької загарбницької політики. Заперечення проти цього з боку большевицьких верховодів і їх агентів не мають жодного значення. Хто ж, однак прив'язує вагу до подібних заяв, той хай пригадає собі, як в 1940 р. Молотов також заперечував проти того, що ССССР готується зайняти Естонію, Латвію, Литву, і як ще таки того року ССССР загарбав ці країни.

Зовнішнім показником того, як далеко посунувся процес уодностанення внутріполітичного ладу новоокупованих країн з большевицьким ладом, являють собою заяви большевицьких агентів про ступінь “будови соціалізму”. Бо ж ясно, що не соціалізм будують вони, а лише експлуаторський советський лад, тобто такий, який є в нас. Про перехід до “будови соціалізму”, як про практичне завдання говориться наразі тільки в Югославії і Болгарії (в інших лиш як про мету), але на протязі третього етапу до цього перейдуть по черзі і всі інші. В третьому етапі “будова соціалізму” проходитьиме прискішеним порядком, але вона не обов'язково мусить закінчитися до часу включення цих країн до ССССР, а може продовжуватися ще й після цього. Найдовше вона буде тягнутися на відтинку селянства, бо воно становить найбільшу масу народу, і з його боку йде найбільший спротив. (При сталінській діалектиці не виключене і таке, що після включення цих країн до ССССР, де вже “будується комунізм”, вони відразу перейдуть до “будови комунізму з поминенням соціалізму”).

Сьогодні в країнах Центральної і Південно-Східної Європи є вже багато елементів большевицького ладу. Югославія, нпр., побудована цілком, як маленький Советський Союз. Верховній раді і урядові ССССР відповідає народна скупщина і уряд Федеративної Народної Республіки Югославії (ФНРЮ). Складові “народні республіки”: Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговіна, Македонія, Чорногорія мають свої скупщини і “уряди”, так само, як наші “союзні республіки”. Народні комітети відповідають нашим місцевим радам. Такі ж місцеві ради є в Болгарії і Альбанії. В Польщі, нпр., “стихийно”, “з низів” зродився т.зв. рух “вспулазаводніцтво”, що є нічим іншим, як пересадженням до Польщі горезвісних соцзмагань і стахановщини. В Румунії ще під час аграрної реформи утворено державні станції, яким передано поміщицькі сільсько-господарські машини, коні, і ці станції за оплатою обслуговують селянські господарства, тобто створено основи під советського типу мтс-и. Скрізь (за винятком Румунії) переведено націоналізацію банків, промисловости, транспорту, в більшій чи меншій мірі торгівлі, тобто підготовлено ці галузі до того, щоб їх могли кожної хвилини перебрати відповідні московські міністерства. Бо, як це ми вже підкреслювали, націоналізація переведена за большевицьким зразком не означає переходу націоналізованих галузей господарства до народу. Це –

лише перехід цих галузей від капіталістів до класи большевицьких експлуататорів. (До перших вони належать на основі приватної власності, до других – на основі небезпечного монопольним політичним становищем привілею розпоряджатися всіма засобами і знаряддями виробництва).

Рівночасно з встановленням в країнах Центральної і Південно-Східної Європи внутріполітичного ладу большеницького типу проходить процес зв'язування цих країн в єдиний державний організм з ССРСР. Найскоріше він відбувся на відтинку закордонної політики. (Адже ж загально відомо, що ці країни давно вже стоять на послугах Молотова). У воєнному відношенні вони також цілковито включені в большевицьку систему і підпорядковані Москві. Зараз проходить посилене господарське споювання цих країн з ССРСР. Їхня господарська стрілка тепер (після проголошення “Плянун Маршалла”) спрямована на Москву.

Таким чином, процес перетворення країн Центральної і Південно-Східної Європи на советські республіки прискореним темпом добігає до свого кінця. Народом Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Югославії, Болгарії, Альбанії доводиться сьогодні провадити те саме, що пройшли всі поневолені народи ССРСР, що пройшов український народ. Тому також для цих народів немає іншого виходу, як стати на цей шлях революційної боротьби, що на нього став український народ. Наш шлях випливає із довгорічного досвіду боротьби проти російсько-большевицького імперіалізму, він провірений життям, він тому добрий для всіх поневолених большевизмом народів. Посилена большевизація вимагає від народів новоокупованих країн посиленої визвольної боротьби і затіснення співпраці з поневоленими народами ССРСР в єдиному фронті всіх поневолених большевизмом народів. Для всіх народів світу вона грізне мemento, вона вимагає від них покинути вкінці ілюзії про можливість співпраці з ССРСР, надії на його примирення і включитися до активної боротьби з найлютішим ворогом всього людства – російсько-большевицьким імперіалізмом, в єдиному фронті всіх, поневолених і загрожених ним народів.

15 грудня 1947 р.

В хвилині, коли приходиться нам перевидавати цю статтю, процес большевизації країн Центральної і Південно-Східної Європи осунувся даліше вперед. Заіснував цілий ряд нових фактів.

На кінець другого етапу большевизації в Чехословаччині не треба, було довго ждати. В лютому-березні 1948р. були цілком розгромлені опозиційні партії: народна і національно-соціалістична, а соціал-демократична злилась зараз з комуністичною, очевидно, “очистившись” від антикомуністичних елементів. Такі видатні політичні діячі Чехо-

словачини, як Масарик в обличчі нової ситуації поповнив самогубство, кидаючись через вікно, Бенеш подався у відставку а поста, президента, а вкортці, у вересні 1948 р., вмирає, інші політичні діячі попадають в тюрму або втікають за кордон. Зліквідовано опозицію і в Словачині. Комуністична партія Чехословачини стала монопольною. Розпочався “перехід до соціалізму”.

“Об’єднання” соціал-демократичної партії з комуністичною на-ступило в Мадяричині, а в Польщі вже сьогодні все підготовлене до злиття ППС з ППР.

Дуже характерним для подій 1948 р. в країнах Центральної і Південно-Східної Європи з’являється одверта нагінка на поодиноких керівників компартій цих країн за їх “націоналістичні ухили”, а також висунення потреби чистки компартій. Все це – елементи третього етапу большевизації, на неминучість яких в статті було вказано. Після міколайчиків приходить черга на польських, югославських і всіх інших шумських і скрипників.

Найбільш різких форм “націоналістичний ухил” набрав в Югославії. Большевицькі вимоги прискорено большевизувати Югославію, зокрема на відтинку селянства, зродили гострий спротив в комуністичній партії Югославії (КПЮ). Тіто і його група відмовилися від участі в комінформі, тобто перестали слухати вкп(б) і зайняли самостійну позицію в політиці КПЮ, яка була схвалена V з’їздом югославської компартії. Большевики докладають зараз усіх зусиль, щоб зі середини повалити групу Тіто і наново підпорядкувати собі КПЮ, застосовуючи рівночасно політичний й економічний тиск на Югославію.

Другим яскравим прикладом “правого національного ухилу” є Польща, став на його шлях не хто інший, а сам генеральний секретар ППР – Гомулка (Веслав). Його “ухил” виявився в опозиції до “керівної ролі вкп(б)” та колективізації польського села, тобто в цьому самому, що “ухил” Тіто в Югославії. Але в Польщі він набрав інших форм ніж в Югославії. Тут Гомулка на серпневому пленумі цк ППР визнав свої “помилки”, і його тільки усунено з посту генерального секретаря, якій тепер зайняв Болеслав Берут, що дотепер як президент вдавав, що він стоїть осторонь якої небудь політичної партії. Таким чином з першою фразою “правонаціоналістичного ухилу” в Польщі покінчено “мирно”.

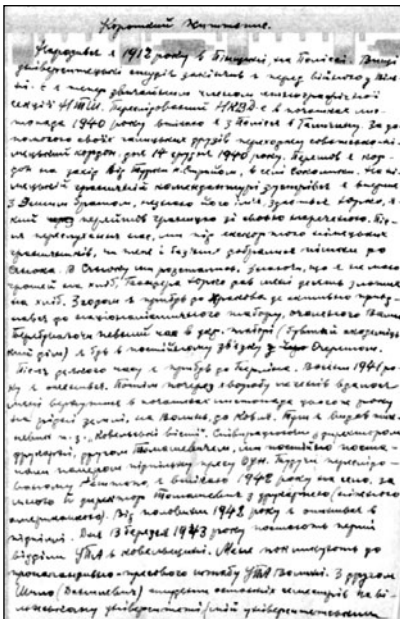
Хвороба “націоналістичного ухилу”, очевидно, на цьому не закінчиться, її перейдуть всі компартії новоокупованих большевиками країн, а остаточне лікування переведуть сталінські оператори шляхом фізичної ліквідації “ухильників”, так як це сталося в ССРСР. Такі вже закономірності большевизації.

16 вересня 1948 р.
Автор

Ігор Марчук

КОРОТКИЙ ЖИТТЄПИС (ФЕДОРА ОДРАЧА)

Короткий життєпис вивав Теодор Шоломицький – “Федор Одрач” провіднику ОУН Степану Бандері. Цей текст є цікавим джерелом до історії повстанського руху на Волині та Поліссі. Тому ми додали деякі примітки й пояснення та доставили відсутні розділові знаки. Оригінальну мову і авторську стилістику збережено повністю.

“Народився я 1912 року в Пінщині, на Поліссі. Вищі університетські студії закінчив я перед війною у Вільні. Є я тепер звичайним членом етнографічної секції НТШ. Переслідуваний НКВД-е, в початках листопада 1940 року втікаю я з Полісся в Галичину. За допомогою своїх галицьких друзів переходжу советсько-німецький кордон, дня 14 грудня 1940 року. Перейшов я кордон на захід від Турки н[ад] Стрийом, в селі Соколики. На німецькій граничній комендатурі зустрівся я вперше з Вашим братом, не знаю його ім'я, здається Юрко¹, який перейшов границю зі своєю нареченою. Після переслухання нас ми під ескортою німецьких граничників, чи теж і без них добралися пішки до Сянока. В Сяноку ми розсталися. Знаючи, що я не маю грошей на хліб, Бандера Юрко дав мені десять злотих на хліб. Згодом я прибув до Кракова, де активно приєднався до націоналістичного табору, очоленого Вами. Перебуваючи певний час в укр[аїнському] таборі (бувчий академічний дім), я був в постійному зв'язку з Очеретом². Після деякого часу я прибув до Берліна. Восени 1941 року я очеретився. Потім почерез

¹ Степан Бандера брата (рідного) з ім'ям Юрій не мав. Зважаючи на те, що Олександр Бандера в той час перебував у Римі, а про наречену у Богдана Бандери нічого не відомо, то мова, ймовірно, йде про Василя Бандеру і його наречену, а згодом і дружину Марію Возняк.

² “Очерет” – Омелян Польовий, керівник політканцелярії ОУН у Кракові в 1940–1941 роках.

хворобу легенів вдалося мені вернутися в початках листопада цього ж року на рідні землі, на Волинь, до Ковля. Тут я видав тижневик, т[ак] з[вані] “Ковельські вісті”³. Співпрацюючи з директором друкарні, другом Томашевичем, ми постійно постачали папером підпільну пресу ОУН. Будучи переслідованому гештапо, я втікаю 1942 року на село, за мною й директор Томашевич з друкарнею (ніжною американкою)⁴. Від половини 1942 року я опинився в підпіллі. Дня 13 березня 1943 року постають перші відділи УПА в Ковельщині⁵. Мене покликають до пропагандивно-пресового штабу УПА Волині. З другом Шило (Данилевич) – студент[ом] останніх семестрів на віленському університеті (мій університетський приятель), видаємо з рамени ОУН часопис “Інформатор”⁶. (Вже тут, в Англії, довідався я, що друга Шило большевики застрілили в місяці травні 1944 року над Стиром). Регулярно теж співпрацював я з часописом “До зброї”⁷. Потім з “Січі”⁸ (ліс на Волині, неподаліку села Свиначина) переноситься наш штаб до Колок⁹ над ріку Стир. Поруч співпраці з підпільними часописами, витрачаю теж різні летючки та заклики до населення. Штаб наш складався з дев’яти осіб. На прикінці жовтня 1943 року на місто Колки нападають від Чорторийська німці з підтримкою літаків¹⁰. Відділи УПА, як теж і наш штаб, під командуванням друга Савура (він теж мав псевдонім і Охрім)¹¹ вицофуюємося в Цуманські ліси, де безпину зустрічаємося в перестрілках з червоними. За той час моя дружина, чешка з походження, і 14-ти місячна дитина, будучи в підпіллі під опікою організації, попадає в полон з дитиною до польської банди, яку

³ “Ковельські вісті” – газета, яка виходила у м. Ковель Волинської області у період німецької окупації.

⁴ Тип друкарського верстата, що працює за допомогою ніжного приводу.

⁵ Цю дату подано за часом переходу Ковельської поліції у лави УПА, бо на той час уже існували загони УПА на інших теренах Волині і Полісся.

⁶ “Інформатор” – підпільна газета, що друкувалася в друкарні під назвою “Воля народам”. Перші її числа з’явилися восени 1942 року, а у 1943 році було надруковано ще 20 номерів – з 1(4) по 20(23). Газета завжди мала змістовні передові статті, загальні огляди “Події на фронтах”, різні політичні новини.

⁷ “До зброї” – підпільний журнал для УПА на Волині і Поліссі, чий редакційний осередок містився на території Костопільського району Рівненської області, поряд з підпільною друкарнею “імені Б. Хмельницького”. Починаючи з липня 1943 року, щомісячно, з’явилася 6 номерів (передруковані у першому тому нової серії “Літопису УПА”), але існує інформація про вихід кількох номерів 1944 року.

⁸ “Січ” – територія повстанської республіки на Володимир-Волинщині, де протягом 1943 року базувалися загін ім. Богуна під командуванням П. Антонока – “Сосенка” у складі трьох куренів та різні повстанські осередки.

⁹ Колки – районний центр у Волинській обл. (тепер смт. у Маневичькому районі тієї ж області), де з травня по листопад 1943 року існувала повстанська республіка і розташовувався штаб групи УПА “Турів”.

¹⁰ Напад відбувся 3-4 листопада 1943 року.

¹¹ “Охрім”-“Клим Савур” – Дмитро Клячківський, крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ і командир УПА-Північ.

підтримували німці. Завдяки тому, що вона чешка, поляки її не вбивають. Перейшовши пекло страждань (хворіє два рази на тиф з дитиною), в чужому оточенні, згодом попадає до большевиків. Затаюючи, що є мою дружиною, вона щасливо вернулася 1946 році до батька, до Чехословаччини. Одначе, від 3 грудня 1943 року ні її, ні дитини не прийшлося мені побачити.

Весною 1944 року, на рішення теренового провідника друга Крилача¹² та з відома друга Савура, рішено мене вислати за кордон як письменника та журналіста. Проти такого рішення я вніс прохання, щоб залишитись на рідних землях. З огляду на те, що моя родина була в руках ворога на Волині, в селі Купичові. Але моє прохання відкинено і згодом, по зв'язковій лінії відправлено мене в Сокальщину, до Белза. Там з підпільних магазинів видано мені два костюми, білизну, взуття, взагалі все, що треба. Навіть харчів на дорогу. 28 травня 1944 року в організаційному порядку я прибув до Львова зі зв'язковою подругою Місею, для якої припоручив це завдання друг Віра (Мигаль)¹³ – провідник ОУН Сокальщини. У Львові куплено мені Kurchlassschin від Крайсгауптмана до Праги. Таким чином я дістався за кордон. У Празі, бувший мій зверхник з Волині, друг Олешко¹⁴, сконтактував мене з другом Стецьком. Потім, в етапах, я дістався до Баварії. Тут я вповні присвятив себе публіцистичній та письменницькій праці. За час мого перебування за кордоном, я помістив до 200 статей репортажів та літературних творів в часописах: “Укр[аїнська] Трибуна”, “Час”, “Українець-Час”, “Пу-Гу”, журналі “На сліді”, “Український самостійник”, “Наш клич” в Лондоні, циклостилевий “Визвольний шлях”. Більшість моїх статей і репортажів було присвячено УПА та проблемам націоналізму. Про УПА були опубліковані такі літературні твори: в “Час”-і “Зірка”, в “Українець-Час” довга новела “За втраченою родиною” та новеля “Пропагандист”. Взагалі не сила згадувати всіх моїх публікацій. Рівнож написав я за той час перший том роману “Серед боліт”, 14-тий розділ якого був опублікований в флортівському¹⁵ “Час”-і. Твір цей, наскрізь націоналістичний, мав бути виданий “Час”-ом, та грошева реформа покрижувала пляни. Під цю пору – машинопис роману знаходиться в редакції “Українського самостійника”. Наскільки мені відомо, в почутті персональних упереджень, надуживаючи авторитет організації, пан Драбат намагається перешкодити своїми доносами видання цього твору.

¹² “Криlach” – Панас Матвійчук, комендант заплля ВО “Турів” восени 1943 – навесні 1944 років.

¹³ “Віра” (також “Зеніт”, “Павур”) – Павло Мигаль, окружний провідник ОУН Сокальщини до кінця квітня 1944 року, після чого – надбасний провідник Сокальщини і Холмщини.

¹⁴ У тексті ім'я відчитується як Олешко, але за кордоном на той час перебував керівник відділу зовнішніх зв'язків штабу УПА-Північ Роман Петренко – “Омелька”, який був знайомий з Федором Одрачем. Тому, ймовірно, мова йде про “Омелька”.

¹⁵ Так у тексті.

Подаючи, отже, короткі дані з мого “курікулум віте”¹⁶ і уникаючи драматичних моментів, як той, що большевицька розвідка, зловивши мене, поставила під хвою в лісі неподаліку Озютич на Волині, щоб розстріляти, і в цей останній момент відділ УПА визволив мене, хоч тільки заявити, що все подане, це суцця правда. Будучи в підпіллі, працюючи як публіцист УПА, поштовою до праці було так як для всіх, так і для мене прізвисьце – Бандера. На всіх відтинках революційного змагу, в усіх ділянках підпілля, авторитетом і головним сігнум¹⁷ було Ваше ім’я. Гірко і боляче дознавати кривди від людей, які теж, в безпечних місцях шаржують Вашим іменем, знецінюючи тих, які мають за собою пройдений тернистий шлях. Просто не хочеться вірити, щоб і надалі дрібні амбітники, покликуючись на Вас та на організацію, вносили заколот та сіяли недовір’я до людей, які були й є вірними речниками націоналістичного руху, очоленого Вами.

Поданий життєпис підтверджую своїм літературним прізвиськом – Федір Одрач.

Дня 15 жовтня 1950 року.

Моя адреса:
Scholomickyi Teodor
32, Rowon Rd. (Limeside Rd.)
Oldham-Lane’s-England.

¹⁶ Життєпис (з латинської мови – *curriculum vitae*).

¹⁷ Так у тексті.

Володимир Мороз

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СМЕРТЬ ЗИНОВІЯ ТЕРШАКОВЦЯ

Джерелознавство національно-визвольної боротьби ОУН і УПА сьогодні перебуває на стадії становлення, хоча з'явилося вже досить багато праць на цю тему. Майже кожне дослідження, насамперед дисертаційна робота, містить розділ, присвячений докладному аналізу використаних джерел. Проте далеко не всі дослідники розглядають окремо такий тип джерел як некрологи (комунікати, повідомлення про смерть), друковані в підпільній періодиці або видані окремими листівками, хоча вони мають низку специфічних ознак.

Некрологи (комунікати, повідомлення про смерть) мали на меті: 1) розкрити основні біографічні відомості про полеглого підпільника

для вшанування його пам'яті; 2) подати його багатогранну діяльність на користь української справи як приклад для виховання повстанців та цивільного населення (особливо слід відзначити брошуру "Твори себе сам", де біографічні матеріали про кількох полеглих повстанців зведено в єдиний матеріал для самовиховання).

Цінність некрологів зумовлена кількома факторами: 1) відсутність повного комплексу документів ОУН, УПА і УГВР; 2) брак персональної інформації у наявних документах з огляду на конспірацію; 3) написання некрологів майже відразу після смерті людини, а тому актуальність інформації та, насамперед, оцінок ролі конкретної особи в підпільній боротьбі.

Звичайно, далеко не вся інформація про особу потрапляла до некрологів: не все можна було оприлюднювати, не все знали автори. Часто підпільні некрологи містили не лише біографічні відомості, а й фотографії чи портрети полеглих. Особливо слід відзначити серію

*Зиновій Тершаковець
з дружиною Анастасією*

листівок, виданих на Волині в кінці 1940-х – на початку 1950-х років. Тут біографії кількох визначних повстанців (Дмитра Клячківського – “Клима Савура”, Панаса Ковальчука – “Залісного”, Миколи Козака – “Вівчара” та інших) ілюстровано портретами-дереворитами Ніла Хасевича й учнів його школи; на звороті листівок подано некрологи.

Широко розповсюджено 1941 року серію листівок із фотографіями і короткою інформацією про підпільників, полеглих у час першої радянської окупації Західної України у 1939–1941 роки. Їх було не менше десяти, хоча збереглися не всі (Володимир Гринів – “Кремінський”, Володимир Гуляк – “Варнак”, Володимир Дудар – “Сірко”, Клявдія Чайковська – “Лискавка” та ін.).

Деякі надзвичайно цінні факти про національно-визвольний рух часто містяться тільки в некрологах. Завдяки їм остаточно вдалося з’ясувати авторство основних виховних матеріалів ОУН – “12 прикмет характеру українського націоналіста” та “44 правил життя українського націоналіста”. Тривалий час вважалося, що “44 правила життя українського націоналіста” написав у тюрмі Зенон Косак¹. Проте у некрологах Дмитра Мирона за 1942 рік – Комунікаті Проводу Організації Українських Націоналістів (в 40 день героїчної смерті)² та у ч. 10 журналу “Юнак”³ – чітко говориться, що саме він був їхнім автором. Насправді ж між обома твердженнями суперечності немає, про що йде мова у спогадах Івана Дрогомирецького: Зенон Косак і Дмитро Мирон сиділи разом у тюрмі в Вронках біля Познаня, де і написали “44 правила життя українського націоналіста”⁴. Деяко інша річ із “12 правилами життя українського націоналіста”. Більшість дослідників (Петро Дужий, Петро Мірчук та ін.) не називають автора, а дехто припускає, що ним був Осип Мацак⁵. Лише некролог чітко говорить, що “12 прикмет українського націоналіста” написав Ярослав Старух⁶, колишній член Пласту в Бережанах, на базі законів якого і укладено цей кодекс націоналіста. Також тільки в некролозі Дмитра Грицяя в журналі

¹ Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – Т.1: 1920-1939. – С. 130.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 8-9.

³ Там само. – Оп. 2. – Спр. 90. – Арк. 12.

⁴ Дрогомирецький І. *В’язнем під трьома режимами*. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – С. 12.

⁵ Баган О. *Націоналізм і націоналістичний рух: історія та ідеї*. – Дрогобич: Відродження, 1994. – С. 178.

⁶ Повідомлення // *Осередок пропаганди і інформації при Проводі Організації Українських Націоналістів (ОУН)*. – 1948. – Серпень. – Вип. Ч. 2. – С. 1-2; Передрук: Мороз В. *Правдиве слово “Афродити” // Шлях перемоги*. – 1998. – 13 травня. – С. 6.

“Повстанець” вказано, що він був членом Української Головної Визвольної Ради⁷.

Незважаючи на докладність і достовірність підпільних некрологів, у них теж трапляються помилки, хоча й дуже рідко. Наприклад, тривалий час Дмитра Клячківського багато дослідників називали Романом, оскільки саме так було написано у некролозі. Місце народження, дата і місце смерті Ярослава Старуха, вказані у згаданому вище некролозі, теж є помилковими, оскільки народився він не у с. Бережниця Вижня Ліського повіту, а у с. Золота Слобода Бережанського повіту, загинув не 20 вересня 1947 року біля с. Гута Любичька Любачівського повіту, а 17 вересня того ж року в Монастирських лісах таки на Любачівщині⁸. Ці відмінності не є значними: родина Я. Старуха переїхала з с. Бережниця Вижня до с. Золота Слобода незадовго до його народження, а місце і дата смерті відрізняються кількома днями та кількома кілометрами.

На жаль, до нашого часу збереглися далеко не всі некрологи, а тому кожен віднайдений документ цього типу має велику цінність. В архіві Центру досліджень визвольного руху сьогодні зберігається один із таких документів – повідомлення про смерть крайового провідника ОУН, командира воєнної округи УПА “Буг” Зиновія Тершаковця. Про його особу відомості містяться у низці публікацій⁹, а також у доповіді автора цієї публікації на конференції “Родина Тершаковців: учений, політик, подвижник національної ідеї” (Львівський національний університет імені Івана Франка, 4 листопада

⁷ *Смерть сл. п. Генерала УПА Перебийноса-Палія // Повстанець. – 1946. – Ч. 8-9. – С. 2-3. Передрук: Мороз В. Останнє число “Повстанця” // Воля і Батьківщина. – 1998. – Ч. 2. – С. 62-71.*

⁸ *Штокало В. Ярослав Старух-“Стяг” // Шлях перемоги. – 1997. – Ч. 39. – 25 вересня. – С. 6*

⁹ *Визначні постаті визвольної боротьби України (найновіша доба) // Мандрівець (освітнянський журнал). – 1996. – Ч. 2-3. – С. 69; Гель І. Історія сіл Клічка та Якимчиць. – Львів: Каменяр, 2003; Гориславська М. Ці славетні комарнівські родини // Народна думка. Часопис Городощини. – 1996. – 7 грудня. – Ч. 98. – С. 1, 3; Гривул Т., Мороз В., Муравський В., Окаринський В. Матеріали до пластового мартиролога / Передмова О. Сича. – Львів, 2003. – С. 101-102; Зиновій Тершаковець-Федір // Альманах-календар “Гомону України” на 1956 рік. – Торонто, 1956. – С. 103-105; Корнецький С. Не забуду. – Львів: Меморіал, 1997; Магоцький І. Спогади. – Львів, 2002; Мірчук П. Революційний змаг за УССД. – Нью-Йорк-Торонто-Лондон, 1987. – Т. II. – С. 153; Мороз В. “Буг” // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 12. – С. 32-38; Пластуни у визвольних змаганнях / Упор. О. Кузиши. – Нью-Йорк, 2002. – С. 35; Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – С. 126; Його жс. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник II. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – С. 226, 230, 247, 254.*

Зиновій Тершаковець стоїть другий зліва зі стрільцями своєї охорони. Фото з часів німецької окупації

2003 року)¹⁰. Все ж, у згаданому некролозі вони значно доповнені та авторитетно підтверджені. Зокрема, точно з'ясовано: час вступу З. Тершаковця в ОУН (1929); характер його діяльності у 1930-х роках (робота у гімназійній та студентській мережі, деякий час був повітовим провідником ОУН Кожанівщини); діяльність на посту організаційного референта Львівської (Городоцької) округи; час переходу до крайового осередку пропаганди (початок 1944) і характер роботи в ньому (відділ масової усної пропаганди).

Місце смерті З. Тершаковця досі було відоме тільки зі спогадів (тут існували розбіжності) та радянських документів (ліс біля с. Великий Любінь Городоцького району Львівської області). Некролог підпілля чітко вказує на те ж місце.

Деяких моментів життя Зиновія Тершаковця у повідомленні про смерть усе ж не відображено: членство в Пласті (7-й курінь юнаків ім. кн.

¹⁰ Докладніше про цю конференцію див.: Мороз В. Вшанування пам'яті крайового провідника ОУН Зиновія Тершаковця і його родини // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 292-293.

Льва); кількарічне навчання на юридичному факультеті Люблінського університету (1931–1933); дата здобуття диплома магістра права (1936); активна участь у роботі легальних організацій (“Просвіта”, “Рідна школа”, “Сокіл”); арешт поляками в березні 1939 року на конгресі Союзу українських студентських організацій під Польщею (СУСОП) і ув’язнення до початку Другої світової війни; командування повстанським загonom на Комарнівщині у вересні 1939 року; робота обласним референтом пропаганди ОУН на Холмщині (до 1941); участь в Похідних групах ОУН (1941); авторство брошур “Польське питання” і “На допомогу пропагандистам” (1944); час виконання обов’язків командира ВО “Буг” (1947–1948); участь у редагуванні обох чисел підпільного журналу “Літопис УПА”; одруження та народження двох доньок. Додатково слід згадати, що З. Тершаковець отримав ступінь майора-політвиховника УПА, імовірно, 1952 року.

Є в повідомленні й неточність. У жовтні 1944 року З. Тершаковця призначено не окружним, а обласним провідником ОУН Дрогобиччини, а вже в першій половині 1945 року область переформовано в округу. Цього нюансу автори некрологу або не знали, або не вважали за доцільне вказувати. Імовірно, що крайовий провід ОУН Львівського краю він очолив не в кінці 1946 року, а кілька місяців раніше.

Повідомлення про смерть Зиновія Тершаковця – “Федора” було надруковано, імовірно, в середині 1949 року. На це вказує факт поширення в четвертому кварталі того року в Яворівському районі 15 примірників цієї листівки (як теж 18 штук “Повідомлення про смерть сл[авної] п[ам’яті] друзів] [Ярослава Дякона-]Дмитра і [Богдана Прокопів-]Степана”)¹¹. Саме повідомлення було одержано раніше, але не у першому кварталі¹². Воно є поки що єдиною виявленою листівкою, підписаною командуванням воєнної округи УПА “Буг”.

Нижче подаємо повний текст листівки-некролога.

Повідомлення

Дня 4-го листопада 1948 р. в лісі біля с. Любінь Великий, Городокського р-ну, Львівської області, оточений емведівсько-емгевівськими військами, загинув у нерівному бою Крайовий Провідник ОУН Львівського Краю і виконуючий обов’язки Командира Воєнної Округи УПА “Буг”

Тершаковець Зеновій – Федір (Чагрів, Червень, Русич)

¹¹ *Надрайон Яворів. Пропагандивний звіт за жовтень, листопад, грудень 1949 р. // Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 73. – Арк. 224.*

¹² *[Надрайон Яворів]. Пропагандивний звіт за місяці: січень, лютий, березень 1949 р. / Копія зберігається в домашньому архіві Григорія Дем’яна.*

Сл[авної] п[ам'яті] друг Федір народився 1913 р. в національно свідомій і політично активній селянській сім'ї в с. Якимчиці (р-н Комарно, Дрогобицької обл.). Прицеплені ще змалку любов до батьківщини і почуття служіння народові скоро спрямували його на шлях революційної боротьби. В 1929 р. 16-річним юнаком вступає в ряди ОУН. Спочатку працює на терені одної з львівських українських гімназій, а потім в студентських гуртках аж до закінчення юридичного факультету Львівського університету. Рівночасно бере живу участь у підпільній праці в рідній Комарнянщині і з'являється одним з піонерів ОУН на цьому терені. Деякий час займає пост Повітового Провідника ОУН Комарнянського повіту. В 1939–41 рр. працює над національно-політичним пробудженням Холмщини і розбудовою ОУН на цьому терені. Опісля деякий час знову займає пост Повітового Провідника ОУН Комарнянського повіту, потім – Організаційного Референта при Окружному Проводі ОУН Львівської Округи, а з початком 1944 р. переходить до Крайового Осередку Пропаганди ОУН, де працює у відділі масово-усної пропаганди. В жовтні 1944 р. очолює Дрогобицьку Округу ОУН, а з кінцем 1945 р. стає Організаційним Референтом при Проводі ОУН Карпатського Краю. З кінцем 1946 р. переходить на пост Крайового Провідника ОУН Львівського Краю, який займає до дня своєї смерті.

Повідомлення
про смерть Зіновія Тершаковця

Вихований і загартований ОУН – сл[авної] п[ам'яті] друг Федір від юнацьких років до кінця свого життя віддано служив українському народові борючись за його визволення з-під ярма польських, німецьких і російсько-більшевицьких окупантів. Невтомний носій великих визвольних ідей, здібний організатор він поклав великі заслуги для розвитку українського національно-визвольного руху. Кожний, терен, який він очолював, скоро ріс і міцнів під його керівництвом як в організаційному, так і політичному відношеннях. Скрізь, де з'являвся сл[авної] п[ам'яті] друг Федір, він вно-

сив атмосферу пошвавленої праці, а одночасно з цим – атмосферу радості і піднесення. Веселий і товариський в особистому житті д[руг] Федір був завжди миллим гостем для кожної підпільної групи.

В особі сл[авної] п[ам'яті] друга Федора Організація ОУН, керована Степаном Бандерою, втратила свого старого випробуваного члена і здібного організатора, а наш Край досвідченого керівника. Його геройська смерть, як і все сповнене працею для народу життя, стали прикладом служіння народові не тільки для тих, кого він вів і виховував, але й будуть таким же прикладом для майбутніх поколінь.

Вічна слава герояві української національної революції!

*Командування воєнної округи
Української Повстанчої Армії*

*Крайовий провід
Організації Українських Націоналістів*

**БОРІТЬБА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ
ПРОТИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.**

Анатолій Русначенко

**ІМПЕРІЯ (І) І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ РУХИ В
ЦЕНТРАЛЬНІЙ І СХІДНІЙ ЄВРОПІ ВІД СЕРЕДИНИ
ХХ СТОЛІТТЯ**

Варто подивитися на дослідження анти тоталітарних рухів у Центральній і Східній Європі з погляду імперій, які так чи так домінували в ХХ столітті на цих теренах. Головну увагу звертаю на СРСР. Думаю, що його цілком можна вважати імперією. Не лише через розміри територій, населення, економічний потенціал, складність політичної системи, високу культуру, але й через прагнення втілити імперську ідею, в цьому випадку комуністичну, через постійну експансію. Останнє було, як і у всіх інших імперій, ідеальною метою держави¹. Російські вчені тепер говорять про малий імперський цикл, який відбувся в цій імперії з 1917 по 1991 роки. При цьому новий цикл висхідного розвитку припадає на період від середини 1930-х до 1950-х років². Дійсно, в цей період СРСР домагається значного розширення. З початком Другої світової війни він опановує території балтійських держав, Західної України, Західної Білорусії, Буковини, Бессарабії, Туви, а після війни – й Східної Пруссії, Закарпаття та частини Курильських островів. Його прямий вплив поширюється на Центральну і всю Східну Європу. Такого розширення і геополітичних впливів не могли собі уявити навіть у царській Росії ХІХ сторіччя. Ця імперія, як і інші, бачила єдине бажання в інших народів – встати під руку імперії, прийняти її віру. Всі інші інтереси вона вважала незаконними. Як відомо, цією вірою була нова месіанська ідея – комунізм для всього людства через перманентну революцію. Й. Сталін зваживши реалії, не відкинув її в 1920-х, але відклав до кращих часів, які надійшли з початком Другої світової війни.

Після Другої світової війни СРСР значно зменшив загрозу своєму існуванню, усунувши як світові держави Німеччину і Японію, які кидали йому виклик у часи імперського панування Росії та наприкінці 1930-х років. Виникнення ядерної зброї зменшило ризик військових сутичок з іншими імперіями, особливо зі США.

¹ Яковенко И.Г. *От империи к национальному государству (попытка концептуализации процесса)* // *Полис*. – 1996. – № 6. – С. 120.

² Алексеев В.В., Алексеева Е.В. *Распад СРСР в контексте теорий модернизации и имперской эволюции* // *Отечественная история*. – 2003. – № 5. – С. 8.

Тому у Східній і Центральній Європі руки СРСР були розв'язані. Саме тут він творить, спираючись на місцевих комуністів, свою зовнішню імперію. Зважаючи на давню традицію державотворення у деяких з цих країн, виходячи з того, що інші держави стали незалежними в результаті розпаду Австро-Угорської імперії, СРСР не йде шляхом приєднання цих територій як союзних республік (хоч такі плани і сподівання в комуністів деяких країн були), але залишаючи їм формальну державну незалежність, накидає свій суспільно-економічний устрій. Так і виникає ця зовнішня частина імперії СРСР.

Отож, бачимо такий укладу в цій імперії: основа – Росія з імперськими центрами Москвою – насамперед, і Ленінградом як другим центром, далі – союзні республіки, за ними – країни Центральної і Східної Європи. Російський народ як особливий в боротьбі за соціалізм і комунізм, друга після старшого брата (з 1954 року) Україна й інші “рівні” союзні республіки, далі – “братські країни”³.

Варто зазначити, що практично паралельно у Центральній та Східній Європі і в західній, щойно відвоєйованій частині СРСР відбувалася советизація всього життя: накидання зверхності компартії, націоналізація у промисловості, початки колективізації, нищення демократичних інститутів та впровадження репресій і терору як засобу упокорення населення. Тобто тоталітарний режим разом з імперією просунувся далеко на захід Європи.

Але в середині століття на Сході Європи вперше виявився опір іншій тоталітарній імперії – нацистській Німеччині. В країнах Прибалтики цей опір переважно обмежився антинімецьким підпіллям, у Польщі дійшло до національного руху опору в тому числі і зі зброєю в руках. Найбільший збройний спротив Німеччині та її союзникам виявила, втім, Україна. Саме тоді український визвольний рух, хоч спершу і не згуртований в єдине ціле, розпочав свою боротьбу за незалежну державу. “Новий порядок”, який несла в Україну Німеччина, був ще гірший, ніж той, з яким вона щойно розпрощалась. Власне, тоді ж цьому рухові довелося протистояти й іншій імперії, яка йшла до воєнної перемоги у Світовій війні – СРСР.

З відходом Червоної армії на захід, в усіх цих країнах виразно виявився національний рух опору. З 1944 року імперія застосовує проти цього руху і Червону армію, і внутрішні війська, депортації населення, насадження кологспів тощо. Тоді виникає запитання: як характеризувати нам рухи опору проти цієї імперії в Литві, Латвії, Естонії. Збройний рух і підпілля народів цих країн прагнули відновити власну державність, яка існувала там до Другої світової війни. З іншого боку, говорити про відновлення треба було, що й відбувалося в 1941–1945 роках. Тоді ця державність ще була близькою в часі,

³ Andrew C. Janos. *East Central Europe in the Modern World*. – Stanford: Stanford University Press, 2000. – P. 233-234.

її можна було вимагати і покликаючись на міжнародно-правові акти, використовуючи підтримку західних держав. Однак після гітлерівської окупації і нової – совітів, після років боротьби чи не був цей рух опору знову – національно-визвольним?! Я сам називав його свого часу “національним рухом опору”, народи цих країн проголосили в 1990–1991 роках відновлення власної незалежності, але ж то були вже інші держави, ніж 1940 року. Та український, білоруський (почасти), литовський, латиський, естонський збройні рухи не були успішними тому, що імперія в цей період була на підйомі. Основа імперії – росіяни – ототожнювали себе з СРСР. Але треба ствердити, що такого розмаху й організованості імперія не мала від 1920-х років. Визвольні рухи 1940–1950-х показували, що з імперією можна боротися. Тоді ж було виокреслено умови перемоги в цій боротьбі, як і проблеми організації внутрішніх сил народів, їхніх об'єднаних зусиль і сприятливих міжнародних умов.

Советизація Східної і Центральної Європи, як і раніше інших частин імперії, супроводжувалася русифікацією. Російська мова стала обов'язковою для вивчення у школах, російський культурний і науковий вплив діяв на місцеві традиції з тим, щоб покращити їх. Метою всього цього процесу було реструктурування символів і ритуалів, аби, щоб населення трансформувало свою систему цінностей у іншу, бажану для нових правителів⁴. Власне, тут не було нічого нового, так діяли всі імперії. Адже вони, імперії, утримуються не останньою чергою привабливістю своїх імперських культур, їхньою вищістю перед іншими культурами, особливо – підкорених народів.

Стосовно культурної переваги, що правда, в СРСР у сфері зовнішньої імперії було не все гладко: рівень культури деяких з прилучених до комунізму й імперії народів був аж ніяк не нижчий, а то й вищий, ніж у самих росіян. Якщо рух з Москви на схід ще міг виявити переваги сучасних складників культури, то рух на захід від Москви не ніс цим народам майже нічого нового в культурно-цивілізаційному вимірі. З іншого боку, чи не всі з цих держав ще недавно перебували у складі інших імперій, деякі мали власну державність у період між двома світовими війнами, тобто мали достатньо часу на сформування власної національної тотожності і власної державності, та мало часу, щоб забути своє перебування в складі інших імперій. Тому входження у зовнішню частину імперії СРСР там сприймала без ентузіазму абсолютна більшість населення. СРСР зміг побороти цю антипатію, бо мав від Заходу право викорінювати режими союзників нацистської Німеччини у Другій світовій війні.

Після війни були спроби використати національні рухи, які діяли в підпіллі, або й вели збройну боротьбу в інтересах інших великих держав.

⁴ George Schopflin. *Nations, Identities, Power.* – New York: University Press, 2000. – P. 152.

Але розвідки США і Великої Британії були дуже нековирні, і маючи на важливих посадах шпигунів, які працювали на СРСР, швидше нашкодили, ніж допомогли українському, прибалтійським і польському рухам опору.

Військова потуга імперії була така велика, що вона хоч і з труднощами, але зуміла здолати за десятиліття збройні рухи у своїх західних республіках. Країни Центральної і Східної Європи в цей час не були готові вести потужну боротьбу проти втягування в орбіту комунізму й імперії. Спроби експорту-агітації революції рейдовими відділами УПА успіху не мали. Хоч виглядає, що боротьба там була б не такою вже й безнадійною, зважаючи на збройний опір у межах самого СРСР.

Втім, з першою ж значною кризою в самій імперії – смертю Сталіна і початком десталінізації у Центральній та Східній Європі почалися рухи, спрямовані проти чинного суспільного устрою, а значить – об'єктивно і проти імперії.

Першим таким знаним виступом було повстання робітників Берліна 16–17 червня 1953 року і маніфестації, страйки в понад 700 місцевостях НДР, включно з сільськими⁵. Виявили свій протест тоді до 1 млн. людей, у тому числі в демонстраціях – 418 тис. У самому Берліні в маніфестаціях брали участь 100 тис. людей. Навіть 18 червня в Берліні страйкувало 126 закладів⁶. Місцева влада виявила повну розгубленість і не знала, як діяти. Тільки виведення на вулиці Берліна і інших німецьких міст радянських танків зупинило повстання. Силу застосовував режим, як відомо, і проти повстанців у Норільську, Воркуті та інших таборах ГУЛАГу.

Разом з тим, СРСР утримався від прямого втручання в робітничі страйки в Польщі того ж таки 1956 року. Але вже ці два значні виступи показували, що імперії не вдалося повністю притлумити суспільство.

Народне повстання в Угорщині 1956 року Москва теж вирішила подавити військовою силою. Це повстання перейшло в революцію і загрожувало небезпечним для Кремля прецедентом-спонкою іншим сусіднім країнам. Угорські революційні події 1956 року не завершилися – революція відступала і в 1957 році ясно вказувала на можливість зламати комунізм в окремій країні. Цим вони поставили під загрозу геополітичні інтереси СРСР, і розправа була жорстокою. Придушивши революцію, імперія продемонструвала свою зверхність у черговий раз. Захід продемонстрував свою пасивність, відтак визнавши за СРСР право на панування в цій частині Європи. Мабуть, додатковим чинником такого невтручання з боку Великої

⁵ Krzysztof Ruchniewicz. *Powstanie ludowe w NRD w czerwcu 1953 r. // Powstanie czerwcowe w NRD w 1953 roku na tle innych wystapien antykomunistycznych w krajach Europy Srodko-Wschodniej.* – Wrocław, 2003. – S. 36.

⁶ *Ibid.* – S. 37.

Британії та Франції стали їхні проблеми з власними колоніями, особливо – в Африці. З іншого боку, після угорської революції, було переглянуто стосунки між імперією СРСР і її сателітами. Тепер останні ставали партнерами, з якими консультувалися⁷. З іншого боку, угорська революція підірвала той, можливо, що еволюційний процес в імперському керівництві післясталінського періоду. Застосування військової сили стало звичним у ставленні до зовнішньої частини імперії. Хоч і в тому, і в інших випадках була можлива “фінляндизація” Угорщини (чи інших країн), а це не мало підірвати зовнішньої імперії. Але не підриваючи прямо імперського устрою таке вирішення проблеми підірвало б віру в комунізм. А значить – і в ідею самої імперії. В цілому, такий догматичний підхід до подій на ближньому Заході практично виключав будь-які суттєві зміни і всередині самої імперії, в СРСР.

Події в Чехословаччині спочатку розвивались у рамках ревізії чи розвитку (як хто це називав) справжнього соціалізму. Потім на порядок денний вийшли і проблеми Словаччини, яка прагнула мати рівноправний статус у державі разом з Чехією. Тільки після відповідного пленуму ЦК Комуністичної партії Чехословаччини занепокоєння виявили сусіди: керівник НДР В. Ульбріхт і ПНР В. Гомулка, які побоювалися впливу подій у тій країні на свої суспільства. З визначенням 23 березня 1968 року розвитку чехословацьких подій як контрреволюційних, розгортається готування вже всього Варшавського блоку до інтервенції. Вона почалася в ніч з 20 на 21 серпня того ж року⁸. Знову ж таки, СРСР вдало використав напругу, що існувала між чехами і словаками в Чехословаччині, і в суті підтримав словацьку вимогу федералізації країни, в той же час словацькі комуністи відкинули ідеї конспіративного Височанського XIV надзвичайного з'їзду КПЧ. Так у країні запанувала деморалізація в середовищі тих, хто хотів опиратися вторгненню (насамперед у Чехії), і утвердилися консерватори, що діяли за підтримки військ інтервентів⁹. Результат цього відомий: країна залишилася в орбіті зовнішньої імперії, а федеративний принцип, хоч і не відкинута, так і не набув при Г. Гусаку справжнього наповнення. Доктрина Брежнєва втілювалася.

Наступні широкі противладні виступи відбувалися в грудні в Польщі на Балтійському побережжі у чи не в сотні міст і містечок. Страйкували робітники, і відбувалися справжні битви страйкарів з поліцією і військами. Однак Л. Брежнєв відмовив тоді В. Гомулці у застосуванні радянських

⁷ *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression 1953-1963. (Ed by Gyorgy Litvan), (Longman: London and New York 1996): 168.*

⁸ *Див. докладніше: Pawel Piotrowski, Udział armii Radzieckiej w stłumieniu zrywów wolnościowych we wschodniej Europie [w:] Powstanie czerwcowe w NRD w 1953 roku na tle innych wystąpień antykomunistycznych w krajach Europy Środko-Wschodniej (Wrocław, 2003): 150-158.*

⁹ *Petr Pithart, “Towards a Shared Freedom 1968-89” in ed. Jiri Musil The end of Czechoslovakia (Budapest, London, New York: Central European University Press, 1995): 203-205.*

військ для умиротворення країни, закликавши останнього взяти політичних і економічних заходів. Причиною такого утримання були і недавні події в Чехословаччині, і, мабуть, побоювання прямого втручання в країну, народ якої зумів виявити опір усім окупантам в останні десятиліття. Ввід військ міг привести до всенародного повстання, що зовсім не було потрібно СРСР.

Отож, Польський антитоталітарний рух – чи страйки 1970-х, чи організації КОР, згодом КОС-КОР, “Солідарність” можна розглядати теж як силу, що підважувала імперію. Але навіть на етапі існування всепольського об’єднання “Солідарність” СРСР не пішов на інтервенцію, хоч той же В. Ярузельський жадав її. Сучасна польська авторка В. Суразка пояснює цей крок і тим, що в Москві поки що не бачили крайньої загрози втратити Польщу в протистоянні з Заходом у холодній війні, і наполегливістю Ю. Андропова, котрий не хотів зміцнення військового лобі в Політбюро ЦК КПСС, яке б перешкодило йому стати генсеком¹⁰. Та ж авторка зауважує, що вторгнення означало б встановлення в СРСР військової диктатури, тому про перебудову і Горбачова мова і не йшла б.

В самому СРСР традиція боротьби за національну незалежність не зникла. Хоч її відкрито підтримували невеликі групи людей в Україні, в прибалтійських союзних республіках, в Грузії, Вірменії, але існування цих груп, вироблення програм дало змогу в кінці 1980-х років різко збільшити число прихильників національної незалежності і таким чином розгорнути справжні масові національно-визвольні рухи.

З кінця 1970-х, у 80-ті роки імперія переживає кризу ранньої постмодернізації. Ця криза і породила явище, яке назвали перебудовою. Національне питання знову виходить на перший план. Національно-визвольні рухи починаються там, де вони були наймасовішими в попередній період свого розвитку: в Західній Україні і Прибалтиці¹¹. З 1987 року рухи розгортаються і створюють серйозну загрозу існуванню СРСР. Вірмени і навіть компартія Вірменії відвертаються теж від Москви, хоч ще недавно вони вбачали в ній протизагугу мусульманам з панівним у сусідньому Азербайджані. Коли ж Москва не підтримала справу Нагірного Карабаху, Нахічевані, то успіх здобуває незалежницька постава і Національний фронт. Відповідним чином, але з протилежних мотивів відбуваються події в Азербайджані, де набрав силу Народний фронт Азербайджану. Спроба імперії утримати Грузію в покорі через конфлікт в Абхазії теж веде до відторгнення республіки від Союзу й імперії.

¹⁰ Wisla Suraska, *Haw the Soviet Union Disapperead*. (Durham and London: Duke University Press, 1998): 72-73.

¹¹ Див. про Прибалтику: *Towards Independence: The Baltic Popular Mowements*, ed. by Jan Arveds Trapans. (Boulder, San Francisko, & Oxford, 1991).

В той же час падають комуністичні режими у державах-сателітах СРСР. Наважитися на збройне придушення місцевих революцій М. Горбачов не зміг, виходячи із зовнішньополітичних причин. До того ж, стало зрозумілим: імперія коштує надто дорого для самого СРСР. Так відійшла зовнішня імперія. Рух за демократизацію, проти комунізму виявився кінцем відповідних режимів, що означало вихід з орбіти зовнішньої імперії Східної і Центральної Європи. Це свого часу передбачали теоретики українського визвольного руху 1940–1950-х років. Різкий відхід зовнішньої частини імперії прискорив визрівання національних рухів у самому СРСР.

Втім, ці проблеми Москва могла б ще здолати. Але криза охопила основу імперії – Росію. В ній так і не оформилася російська нація зі всіма своїми атрибутами. Росія була імперією, але не була нацією. Викриття злочинів комуністичного режиму, втрата легітимності КПС, означали і втрату для росіян своєї ідентичності як “советський”. Цю ідентичність стала замінити не до кінця втрачена російська ідентичність. Це дало дорогу сходженню Б. Єльцина і росту ізоляційності в середовищі самих росіян. Путч 19–21 серпня 1991 року означав крах режиму. Росія теж до цього дуже приклялася. Крах режиму означав крах імперії. Маю зауважити, що про такий сценарій розвитку подій, коли самі росіяни візьмуть активну участь в соціальній, антирежимній революції, яка призведе до розпаду імперії, передбачав ще провідний член ОУН Й. Позичанюк у 1943 році¹².

При нагоді потрібно заперечити тут твердження багатьох сучасних дослідників, в том числі і російських, ніби імперія розпадалась тому, що владу вже могли і хотіли перебрати в умовах системної кризи в державі національні еліти створені саме процесом модернізації і національним будівництвом в СРСР. По-перше, ті чи інші еліти існували у кожного з народів як національні ще в попередній період існування імперії. По-друге, навряд чи ці еліти були надто вже національними за радянських часів, вони швидше були з місцевого населення, але радянські. В Україні ця еліта була радше місцева, ніж українська. Менше стосується це Литви (насамперед), а також Латвії, Естонії. Теж саме з національними елітами в Закавказзі – хіба їх не було в цих народів у часи російської революції?! І навряд чи рівень цієї еліти не відповідав більш-менш тодішній російській еліті. Просто був надто промовистий історичний досвід ХХ століття, інша міжнародна ситуація, і не існувало на той час (1991 р.) дієвого плану, як відновити імперію в середині самої Росії. Адже у Середній Азії виходити з імперії національні еліти чомусь не прагнули.

¹² Див. про це: Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років. – Київ: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 22-23.

Підкреслюю, щодо ролі у розпаді імперії СРСР треба належно оцінювати і антитоталітарні, національно-визвольні рухи у зовнішній імперії і всередині самого СРСР. І мова йде не тільки про події кінця 1980-х, але й про більш ніж піввіковий період. За відсутності видимих альтернатив у суспільстві, визвольні рухи пропонували нову перспективу саме поза імперією, добиваючись державної незалежності для своїх народів. Імперія на той час нічого не могла запропонувати цим народам.

Василь Деревінський

КОНЦЕПЦІЯ ОУН ФРОНТУ СПІЛЬНОЇ БОРІТЬБИ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ

Початок ХХ сторіччя став часом активізації визвольної боротьби поневолених народів європейського континенту. В контексті цього незворотного визвольного процесу розгорнув свою діяльність український національно-визвольний рух. На його розвиток хоч і вплинула поразка у визвольних змаганнях 1917–1920 років, однак вона не спинила його формування і зміцнення.

Ідеї співпраці між поневоленими народами, які тоді поширювалися в Європі, не були новими для українського визвольного руху. Вони були одним із невід’ємних компонентів політичних та історичних традицій українського народу. Ще з часів козаччини простежується співпраця і взаємодопомога між українцями та іншими поневоленими народами, яка також мала місце в діяльності Кирило-Мефодіївського братства та Центральної Ради. Від них походила ініціатива координувати боротьбу поневолених народів проти спільного ворога – Російської імперії. Ці ідеї взяла до уваги ОУН, а в її етнонаціональній концепції їм відводилося значне місце¹.

ОУН, шукаючи назовні підтримки для боротьби за незалежність України, мало сподівалася на дієвість такої допомоги, зважаючи на домінування в зовнішній політиці будь-якої держави власних інтересів. А відтак, головну свою увагу зосереджувала на налагодженні співпраці з поневоленими народами, тому що становище поневолених народів не давало змоги жодному з них використати інший народ у загарбницьких цілях. Водночас висловлювалося застереження, що всі поневолені народи світу не можуть стати союзниками українського народу в його визвольній боротьбі, оскільки деякі з них заради свого визволення сподіваються отримати допомогу від поневолювачів України, а тому не захочуть вступати в співпрацю з ОУН. Отже, союзником українського народу в цій його боротьбі могли бути лише ті поневолені народи, які прагнули боротися проти поневолювачів України заради спільного визволення. Таким чином, стверджувалося, що неможливо створити інтернаціонал поневолених народів проти окупантів, оскільки цілі різних поневолених народів можуть бути діаметрально протилежними².

¹ Деревінський В. Рівноправність національних меншин гарантувалась // Віче. – 2001. – №8. – С. 122-123.

² Оршан Я. Де стоїмо? – Париж, 1938. – С. 15.

Важливість співпраці між поневоленими народами наголошується у виданій ОУН на початку 1940-х років книжці “Наша боротьба і поневолені народи”, де вказано: “Ми, націоналісти, числимо виключно на розбудову політичної сили українського народу та на самостійницькі змагання поневолених Московою народів (антирадянська спрямованість пояснюється тим, що СРСР тоді контролював майже всі українські землі і здійснював на них репресивну політику. – В. Д.). Ці сили розраховуємо є виключно реальними силами у нашій боротьбі за волю України”³. Таке акцентування уваги ОУН на поневолених радянським тоталітаризмом народах зумовлено тим, що боротьба поодиноких поневолених Росією народів стала однією з причин розвалу Російської імперії. Тому ОУН, беручи до уваги перебіг минулих історичних подій і прогнозуючи створення подібної політичної ситуації за чергової війни, проголосила усі поневолені радянським тоталітаризмом народи своїми союзниками⁴.

Ще однією з причин такої позиції ОУН щодо поневолених, зокрема радянським тоталітаризмом, народів була складність завдання, яке стояло перед ОУН. Адже “сорокамільйонний нарід, – як писав П. Полтава, – досить великий, щоб своїми власними силами успішно вести боротьбу зі своїми гнобителями за своє визволення”⁵.

Вперше ідея спільної боротьби поневолених народів в організаційних документах ОУН з’являється в серпні 1939 року в постановках Римського Великого Збору, де було закликано поневолені окупантами народи, що ведуть боротьбу за своє визволення, до співпраці з ОУН⁶. А вже у Маніфесті від грудня 1940 року було проголошено кінцевим завданням боротьби ОУН і боротьби поневолених націй – здобути “свободу народам та людині”⁷. У наступних програмових документах Великих Зборів і конференцій ОУН ідеї створення спільного фронту поневолених націй також надавалося значну увагу. Поставлена ОУН мета мала бути досягнута щодо народів Східної Європи та Азії після розгрому радянського і нацистського тоталітаризму.

Ідею співпраці поневолених радянським тоталітаризмом народів ОУН стала активно пропагувати і поширювати на початку Другої світової війни. На той час організація враховувала, що народи СРСР захочуть

³ Рись О. *Наша боротьба і поневолені Московою народи.* – б/м, б/р. – С. 5.

⁴ Старух Я. *Боротьба з Московою.* – б/м, 1941. – С. 31.

⁵ Полтава П. *Елементи революційності українського націоналізму // Літопис Української Повстанської Армії.* – Торонто-Львів, 1996 – Т. 24. – С. 447.

⁶ *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: В 2 ч. / Упоряд. І.О.Кресіна, О.В.Кресін, В.П.Ляхоцький, В.П.Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки.* – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – С. 269.

⁷ *ОУН у світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів з боротьби (1929–55 рр.): Збірник документів.* – б/м.: Вид-во ЗЧ ОУН, 1955. – С. 21.

скористатися можливостями війни, щоб активізувати свою боротьбу за визволення, незалежно від того, будуть чи ні боротися українці. В зв'язку з цим ОУН виступила за налагодження співпраці з антирадянськими силами, що мало стати передумовою успіху у спільній боротьбі⁸. ОУН на початку 1940 року наголосила на важливості налагодити співпрацю з такими народами: прибалтійськими народами, фінами, білорусами, кавказькими народами та народами Туркестану⁹. Стверджувалося, що за їхньої активної боротьби та координації зусиль можна буде знищити Радянський Союз і проголосити національні незалежні держави.

ОУН, заманіфестувавши на початку Другої світової війни ідею необхідності створити фронт спільної боротьби поневолених радянським тоталітаризмом народів, визначила час початку організації збройної борні поневолених народів. Це, згідно з етнонаціональною концепцією ОУН, мало статися одразу після початку спільних змагань українського народу окупантів¹⁰, тому що ОУН потребувала в тій справі допомоги “реальних сил”, а не лише котроїсь держави, яка, маючи структуровану і зміцнену державну систему, могла використати у своїх цілях український визвольний рух не зважаючи на його інтереси. З цією метою було вирішено розгорнути власну боротьбу українського народу спільно з боротьбою інших поневолених радянським тоталітаризмом народів. У результаті цього, під час розгортання збройних дій на території України повстанські відділи ОУН мали приймати в свої лави представників поневолених радянським тоталітаризмом народів і надавати їм усіляку допомогу й опіку. Водночас наголошувалося, що з цих осіб потрібно творити окремі відділи на основі національної ознаки¹¹. Тобто ОУН виступила за створення чужонаціональних загонів при українському визвольному русі вже перед початком німецько-радянської війни.

У роки німецько-радянської війни ОУН надалі виступає за зміцнення співпраці між поневоленими народами. В той же час ОУН закликає вести боротьбу не лише проти комуністичного СРСР, а й проти нацистської Німеччини. Таку позицію ОУН викликав виступ нацистів проти незалежності України. Усвідомивши, що Гітлер не змінив своїх планів щодо майбутнього Східної Європи, зокрема України, ОУН розпочала боротьбу проти нацистського і радянського тоталітаризмів, оскільки вони були однаково ворожі народам сходу Європи, бо несли їм колоніальне поневолення¹². Ці дві тоталітарні держави, як вказувала ОУН, ведуть

⁸ Рись О. *Наша боротьба і поневолені Москвою народи.* – С. 5.

⁹ *Там само.* – С. 10.

¹⁰ Максим Орлик. *Ідея і чин України.* – б/м, 1941. – С. 123.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 20.

¹² *Там само.* – Спр. 38. – Арк. 2.

боротьбу за світове панування, за створення власної концепції політичної побудови світу – комуністичної концепції світового інтернаціоналу й нацистської концепції так званої “Нової Європи”. Ідеї цих концепцій діаметрально протилежні з ідеєю самовизначення націй, через що поневолені народи не скинуть із себе статусу поневолення і гноблених, навпаки – він буде посилений. Так, ОУН стверджувала, що і СРСР, і Німеччина намагалися використати народи Європи та Азії у своїх загарбницьких цілях за допомогою фальшивої пропаганди начебто вони борються за визволення поневолених народів.

З огляду на це, стверджувалося, що поневолені народи могли “або відмовитися від своїх самостійницьких аспірацій і тим самим стати жертвою одного з двох воюючих тоталітаризмів, або включитися у фронт боротьби проти обох тоталітаризмів – Москви і Берліна. Третьою можливістю немає”¹³. Розуміючи ситуацію, ОУН закликала всіх представників поневолених народів виступати проти наборів у так звані національні легіони при німецькій армії або, коли вже такі частини існують, переходити зі зброєю в руках на бік українського визвольного руху. Водночас також закликалося не йти в Червону армію чи в партизанські загони, а коли вже в них перебуваєш – залишати їх і переходити на бік революційних сил поневолених народів. Тобто розгортати відкритий опір імперіалістам.

За час Другої світової війни ОУН піддала корекції плани щодо перспектив розгортання спільної визвольної боротьби поневолених народів. Перед початком і в перші тижні німецько-радянської війни ОУН твердила, що поневолені народи отримають визволення внаслідок розгрому СРСР Німеччиною, за активної участі національних визвольних рухів. Надалі ОУН вказувала, що сприятливі умови для визволення забезпечить ослаблення Німеччини і СРСР, оскільки сприятиме посиленню визвольного руху поневолених народів. Після розгрому Німеччини на східному фронті – ідеологи ОУН стали вважати, що чим “далі більшовики будуть йти на Захід, то більше посилюватиметься революційний рух поневолених народів СРСР”, адже вони з наступом на Європу втратять вплив у національних республіках¹⁴. Із закінченням Другої світової війни ОУН стала стверджувати, що повстання в національних республіках СРСР може розгорнутися за умови початку з боку держав Заходу війни проти Радянського Союзу¹⁵. Таким чином політичні обставини впливали на плани ОУН. У

¹³ Миколенко І.М. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1978. – Т. 1. – Кн. 1.: Початки УПА: Док. і мат. – С. 99.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 342. – Арк. 10.

¹⁵ Там само. – Спр. 339. – Арк. 26.

підсумку ОУН не вдалось утворити дієвого фронту спільної боротьби поневолених народів, хоча передумови його створення було закладено.

Слід зазначити, що хоча твердження ОУН про загальне повстання поневолених народів проти СРСР мало призвести до створення незалежних держав, не реалізувалося, однак воно було і залишилося на тривалий період актуальним, адже зроблені ОУН впродовж війни передбачення щодо особливості розгортання політичних подій не були позбавлені рації. Більше того, ОУН уже в середині ХХ сторіччя вказала, що однією з причин розвалу Радянського Союзу стане національно-визвольна боротьба народів Східної, Південно-Східної Європи, Кавказу і Середньої Азії.

Нацистські і комуністичні владні органи добре усвідомлювали значення поневолених народів під час військових дій, тому в їхніх планах було передбачено використати цей фактор у своїх загарбницьких цілях. На початку німецько-радянської війни нацисти безпосередньо використали невдоволення комуністичним режимом у національних республіках СРСР. Однак згодом нацисти відкинули таку політику загро-вання з поневоленими народами, показавши дійсні свої плани щодо них. Це призвело до краху сподівань цих народів на підтримку Німеччини, а відтак до боротьби з нею. Численні поразки німецької армії на східному фронті змусили нацистське керівництво переглянути етнонаціональну політику. На це також вплинула активна визвольна боротьба поневолених ними народів Європи, зокрема на території України, де на той час ОУН вже стала формувати фронт боротьби поневолених нацистським і радянським тоталітаризмами народів. Тому нацистська влада взялась організовувати численні національні частини при німецькій армії. Водночас було створено так званий Комітет визволення народів Росії на чолі з генералом Власовим. Тобто нацистське керівництво прагнуло повернути підтримку поневолених народів і нейтралізувати з допомогою цього комітету дії визвольних рухів, спрямовані на координацію боротьби поневолених народів.

Український визвольний рух виступив проти таких заходів німецької влади. Закордонне представництво підпільного уряду воюючої України – Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР) у своєму компоненті категорично засудило німецьку політику щодо націй Сходу Європи, зокрема “акцію Власова”. У документі зазначалося, що український народ виявляє солідарність з іншими народами Європейського Сходу в боротьбі за незалежність і свободу проти всіх імперіалізмів¹⁶.

Комуністична верхівка СРСР використала терористичну політику нацистів на окупованих ними землях проти них самих. Крім того, вона

¹⁶ Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів: НТШ у Львові, 1993. – С. 448.*

усунула з активного вжитку інтернаціональні ідеологеми, зробивши ставку на ідеї російського патріотизму. Тобто в боротьбі проти нацистської Німеччини комуністична влада СРСР стала опиратися на російський народ як на силу, що має захистити і зберегти чинний режим і тоталітарну державу. Водночас з уваги не випускали гасел, що закликали до єдності і братерства народів СРСР. У реалізації цієї політики для комуністичної влади були небезпечними заходи українського визвольного руху, спрямовані на створення фронту спільної боротьби поневолених радянським тоталітаризмом народів. Адже коли на тому етапі цей фронт ще не становив реальної сили, то в перспективі все могло змінитися.

Отож і для нацистської Німеччини, і для комуністичного СРСР дії ОУН стосовно утворення фронту спільної боротьби поневолених нацистським і радянським тоталітаризмом народів становили небезпеку. Адже вони могли викликати посилення національного незадоволення поміж народів, які перебували під владою цих тоталітарних режимів, що наражало самі режими на додаткові зусилля для ліквідації національно-визвольних рухів, а то й могло загрожувати цілісності цих держав.

Висуваючи гасло необхідності створити визвольний фронт, ОУН розробила відповідну концепцію: 1) основою спільного фронту є подібність становища, боротьба проти спільного ворога та спільність мети кожного народу; 2) спільний фронт не вимагає від жодного народу зречення чи обмеження мети його визвольних змагань, а навпаки забезпечує підтримку з боку інших народів; 3) спільний визвольний фронт не спиняє і не обмежує власної ініціативи, оскільки планування протибільшовицької боротьби є прерогативою кожного народу зокрема, тому взаємна допомога і координація дій утримується у таких формах і межах, як це доцільно і вигідно кожному національно-визвольному рухові; 4) спільний фронт не вимагає від жодного народу витратити його визвольну енергію там, де для його визвольної боротьби це недоцільно. Натомість об'єднання поневолених народів збільшує визвольні сили і вимагає від загарбників вести боротьбу з усіма ними одночасно, не даючи змогу розбити їх поодино. Тобто реально збільшується визвольний потенціал поневолених народів і зменшується опір ворога; 5) всі народи у спільному визвольному фронті є рівноправними партнерами із правом суверенітету своїх дій і рішень; 6) всі справи суспільного устрою, господарства, культури тощо – це внутрішні справи кожного народу, які не мають жодного стосунку до спільної платформи співпраці поневолених народів. Таким чином спільний фронт посилює концепцію визволення власними силами і власною боротьбою та робить її прийнятнішою теж для малих народів.

У концепції визвольного фронту поневолених народів також зазначалося, що представники поневолених народів, які перебувають поза межами своєї Батьківщини, на території інших поневолених народів,

мають вступати у лави місцевих визвольних сил, при цьому зберігають певну внутрішню автономію і мають повне право переходити у власний етнічний терен¹⁷. Так, борючись за незалежність інших народів, вони наближатимуть визволення і для своєї Вітчизни.

Одночасно в концепції наголошувалося на важливості уникати будь-яких конфліктів між поневоленими народами аби не допустити взаємного ослаблення, а натомість – посилення основних ворогів. Керівництво українського визвольного руху заявляло, що, виступаючи за ідею побудови національних держав усіх народів на їхніх етнографічних територіях, воно протиставляється і протиставлятиметься всім спробам народів, поневолених нацистським чи радянським тоталітаризмами, загарбувати в цілості або частково українські землі чи землі інших поневолених народів. Таким імперіалістичним намаганням, що ламали єдиний революційний фронт європейських народів, ОУН і УПА прагнули щільно запобігати.

Тобто у фронт спільної боротьби закликали всі поневолені народи, в тому числі і російський, оскільки він зазнавав репресій і утисків нарівні з іншими народами СРСР, а тому також прагнув ліквідувати комуністичний режим, незважаючи на те, що репресивний апарат СРСР складався переважно з представників російського народу. Водночас ОУН зауважувала, що російський народ у значній своїй масі був прийнятний імперіалістичними ідеями і визнавав комуністичний режим за продовжувача ідей Російської імперії. Тому ОУН вказувала, що національні гасла серед загальної маси росіян не буде сприйнято, через що серед них треба піднімати протирежимну боротьбу за політичну, економічну, соціальну й особисту свободу. Цей заклик був проголошений вже в постановках Другого Великого Збору ОУН у квітні 1941 року. У ньому висловлено заклики до росіян виступити проти чинного режиму, який призвів до втрати всіма поневоленими радянським тоталітаризмом народами, в тому числі росіянами, всіх прав та свобод¹⁸. ОУН заявляла, що українці не хочуть воювати проти російського народу, а прагнуть із ним жити в мирі й добросусідстві та виступають за побудову російської держави на етнографічній російській території¹⁹. Водночас ОУН звертала увагу російського народу на той момент, що український визвольний рух поборюватиме тих представників російського імперіалізму, які виступають проти незалежності України та інших поневолених народів.

Отож, співпраця між народами мала базуватися на взаємодопомозі, а не на “хворобливому месіанстві”, ані на “зарозумілому імперіалізмові”, адже в її основу було покладено взаємні, а zarazом для справи дер-

¹⁷ Рись О. *Наша боротьба і поневолені Москвою народи.* – С. 9.

¹⁸ *ОУН у світі постанов Великих Зборів і Конференцій...* – С. 42.

¹⁹ Горновий. *Чому ми в нашій боротьбі ставимо на власні сили // В його ж: Ідея і чин: 36 творів – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен: Вид-во т-ва колишніх вояків УПА, 1968.* – С. 153.

жавності кожного народу корисні інтереси. А це перш за все бажання створити власні незалежні національні держави.

Основними політичними діями спільного фронту було визначено: 1) налагодити зв'язки і співпрацю між поодинокими національно-визвольними організаціями і рухами для взаємної підтримки і допомоги; 2) узгодити політичну платформу, як підставу спільних політичних дій і виступів; 3) створити міжнародну організацію національно-визвольних рухів; 4) організувати спільні антиокупаційні акції, з участю різних національних сил і груп на рідних землях та в різних країнах; 5) організувати спільні зовнішньополітичні акції і виступи на протидію імперським впливам та на знак солідарної постави всіх поневолених народів; 6) поширювати в кожному народі зацікавлення до визвольної боротьби інших, союзних народів і за-свідчувати симпатії до них відповідним реагуванням у власній політичній діяльності; 7) налагодити порозуміння між національно-визвольними організаціями і центрами народів-сусідів для урегулювання спільних проблем так, щоб уможливити і зміцнити співпрацю цих народів.

В концепції фронту спільної боротьби поневолених народів також було заманіфестовано ідею творення нового політичного ладу в світі, який базуватиметься на національному принципі. Характерною особливістю такого принципу була побудова національних держав усіх народів на їхніх етнографічних територіях. Цей лад, згідно з твердженням ОУН, мав кардинально відрізнятись від наявної побудови світу на принципі “вільсонізму” з його “подвійними стандартами” стосовно до поодиноких народів. У новій політичній побудові, яка мала постати після розвалу СРСР на території Східної Європи та Азії, а згодом в інших частинах світу, всі народи мали отримати можливість будувати власні держави на основі рівноправності. За твердженням ідеолога українського націоналізму П. Полтави: “Незалежні національні держави є тією єдиною формою політичної організації народу, яка забезпечить йому найкращі умови для всебічного розвитку всіх його духовних і матеріальних сил [...] Система вільних національних держав усіх народів означає не тільки найсправедливішу розв'язку питань міжнародного ладу, але найжиттєвішу, найдостосованішу до дійсності розв'язку цього питання [...] Всякі інші системи, які не враховуватимуть цих природних факторів людського світу завжди будуть не тривкими”²⁰. Так було розроблено ґрунтовну програму політичної діяльності фронту спільної боротьби поневолених народів, що включала принципи майбутньої побудови політичної карти світу та міжнародних відносин, які б мали закласти підвалини миру і стабільності в Східній Європі та Азії, а також в цілому світі.

²⁰ Полтава П. *Наше вчення про національну державу // Український націоналіст “Йди за мною”*: Зб. Ідеологічних матеріалів. – б/м: Вид-во ОУН, 1995. – С. 78.

Етнонаціональна політика ОУН і УПА в напрямку створення фронту спільної боротьби поневолених народів помітно вплинула на ефективність боротьби українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни. Адже саме завдяки такій доцільній етнонаціональній політиці ОУН і УПА було обмежено боротьбу між українським національно-визвольним рухом і представниками інших поневолених народів, які перебували в складі окупаційних армій на території України. Це заклало основи дружби і взаємодопомоги між різними націями та вело до посилення спільних зусиль у боротьбі за незалежність народів. Таким чином, хоча ОУН не вдалося створити реального фронту спільної боротьби поневолених народів на території СРСР, проте було закладено сприятливі передумови для цього. Підвалини фронту стали основою подальшої співпраці представників поневолених народів в еміграції та діяльності визвольних рухів різних народів, які боролися за своє державне визволення на території Радянського Союзу.

Відносини з іншими народами, державними структурами чи визвольними рухами різних народів ОУН намагалася здійснювати на основі рівноправності сторін. Більше того, критерієм для налагодження відносин ОУН з цими чинниками було їхнє визнання права українців на самовизначення. Тут варто відзначити, що ОУН з тактичних причин могла налагоджувати контакти чи вести переговори з ворожими до себе силами або такими, що офіційно не заявили своєї позиції щодо незалежності України. Однак такі зв'язки були нетривалими, оскільки ґрунтувались на політиці використання іншої сторони, а не на взаємодопомозі.

ОУН прагнула налагоджувати відносини з усіма країнами і народами, які або позитивно ставляться до української визвольної боротьби і готові її підтримувати, або лише не заперечують проти створення Української держави. Особливий наголос було зроблено на необхідності встановити зв'язок із поневоленими радянським і нацистським тоталітаризмами народами. Адже їх ОУН вважала природними союзниками, тому що вони були зацікавлені в знищенні імперіалістичного впливу і Москви, і Берліна задля створення власних незалежних держав.

ОУН, виступаючи за тісний контакт із поневоленими народами, прагнула створити фронт спільної боротьби поневолених народів проти комуністичного й нацистського тоталітарних режимів. Відтак, вона виступала противником будь-якої боротьби між поневоленими народами. Тут слід відзначити, що ОУН розрізняла окремих народ як спільноту та шовіністично налаштованих його представників. Тому, виступаючи проти носіїв того чи того імперіалізму, не боролась проти окремого народу, отже, засуджувала будь-які вияви шовінізму та імперіалізму серед представників поневолених народів.

Олег Вітвіцький

ДУХОВЕНСТВО УГКЦ У БОРОТБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Після поразки національно-визвольної революції українського народу територію Східної Галичини окупувала Річ Посполита Польська. Розпочався новий етап боротьби українського народу проти польських поневоловачів. Важливим чинником у цій боротьбі стала суспільна діяльність духовенства Української греко-католицької церкви, яка сприяла збереженню та розвитку національної свідомості.

Беручи до уваги, що для утвердження польської держави однією з найбільших загроз було збереження історичної пам'яті українства, яке виявлялось у відзначенні знаменних для української державності дат, поминальних панахид та вічах, польські урядовці на місцях повели боротьбу проти акцій вшанування пам'яті загиблих українців. Розуміючи важливу роль Української греко-католицької церкви в організації та проведенні таких акцій, із вимогою їх заборонити до митрополита Шептицького звернулися польські органи безпеки. У зверненні до митрополита, від 31 жовтня 1923 року, йшла мова про те, що органам безпеки стало відомо про задум українського зібрання на території Архикатедрального собору Святого Юра у Львові. “Через те, що на подібне зібрання немає дозволу влади, – стверджувалось у документі, – дозволяємо собі звернутись до Найдостойнішого Отця Митрополита з проханням видати розпорядження про заборону використовувати церковне подвір'я для політичних цілей демонстрації”¹.

1923 рік став початком масових українських маніфестацій. Греко-католицьке духовенство взяло на себе функцію консолідатора суспільства. У проповідях під час поминальних панахид, відправ на стрілецьких могилах, священики постійно нагадували про велике значення подій національно-визвольних змагань. 4 червня 1923 року на Личаківському цвинтарі у Львові відбулась поминальна відправа на стрілецьких могилах, під час якої священик В. Кузьма сказав таке: “[...] 18-тий рік покликав український нарід до нового бою – тепер вже під своїм синьо-жовтим прапором [...] Окружені зі всіх сторін ворогами, немов птиця з піднятими крилами, кидалися ми то в одну, то в другу сторону, шукаючи

¹ Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДАУ) – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 585. – Арк. 1.

спасіння [...] Найясніший цвіт нашого народу зложив передчасно свою буйну голову в могили [...] Тому святе діло, за яке гинули наші батьки і браття хай непогасаючим полумінням живе в нашому серці [...] А шлях, яким ішли наші славні борці буде шляхом, з якого покоління українського народу не зійдуть ніколи, доки український нарід не стане паном на своїй рідній землі”².

Під час відкриття пам’ятника Січовим Стрільцям у Винниках подібну промову виголосив місцевий священик Куницький³. Дані про панахиди на могилах Січових Стрільців та відзначення пам’ятних історичних подій, в яких духовенство УГКЦ виступало в ролі організатора, систематизували повітові команди державної поліції та відправлялись у воєводські органи безпеки⁴.

Окрім священиків, участь у народних маніфестаціях брали семінаристи духовних закладів Східної Галичини. В архівних документах знаходимо свідчення студента Віденського університету про походи на могили Січових Стрільців у Станіславі. Він пише, що, хоча керівництво семінарії у м. Станіславі і єпископ Г. Хомишин, під тиском польської влади, були змушені офіційно заборонити участь семінаристів у походах, шістнадцять студентів-богословів, “разом із представниками українських товариств та під проводом греко-католицьких священиків, віддали шану полеглим стрільцям”⁵. Національно свідомими були і семінаристи Львівської духовної семінарії, 38 з яких потрапили в поле зору поліційних органів за підозру в “патріотичних” настроях⁶.

Слід зазначити, що під час таких акцій формувався світогляд тієї молоді, яка не брала участі у збройній національно-визвольній боротьбі, але пам’ятала події 1918–1921 років. Ініціюючи такі походи, західноукраїнська інтелігенція ставила собі за мету ідеологічну та моральну підготовку молодого покоління до майбутньої боротьби за відновлення української держави.

Греко-католицьке духовенство, відслідковуючи основні напрями суспільно-політичних процесів у польській державі, усвідомлювало потребу шукати нових шляхів діяльності щодо збереження державо-

² Кузьма В. Проповідь на гробах (виголошена на Личаківськiм цвинтарі у Львові дня 4 червня 1923 р.) // *Нива*. – 1923. – № 2. – С. 14-16.

³ Левицький Я. Від національного відродження до визвольної боротьби // *Влох М. Винники – Звенигород – Унів та довкільні села. Історично-мемуарний збірник*. – Чикаго, 1975. – С. 217.

⁴ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО) – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 1-3; Там само. – Ф. 282. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 1-2.

⁵ ЦДАУЛ. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 40-41.

⁶ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО) – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 36.

творчих здобутків українського населення Східної Галичини під час національно-визвольних змагань. У середовищі духовенства поглибилися процеси самоорганізації та самоосвіти. На той час більшість греко-католицьких священиків вирізнялись добрим знанням історії України, особливостей української мови, світогляду українського народу, його звичаїв та традицій. Потужні зусилля духовенства було спрямовано на навчання та виховання памолоді в християнському та патріотичному дусі. Особливо ця робота мала розгортатись серед сільської молоді, а тому греко-католицькі священики проводили своєрідні соціально-політологічні дослідження на території, яку охоплювала їхня душпастирська діяльність. Ці дослідження торкалися національних, політичних, соціально-економічних та духовних аспектів життя молоді Східної Галичини.

Аналізуючи діяльність духовенства в освітній сфері, І. Герасимович, 1925 року, писав: “Український священик мусить бути не тільки душпастирем, але й громадянином в цілому значенні цього слова [...] в школі, до якої ходить українська дітвора й українська молодь, мусить попри свої чисто релігійні обов’язки виконати ще й ту прогалину, яку спричинило перенесення чи взагалі звільнення українського вчителя”⁷.

Великий вплив на перелічені процеси мала позиція митрополита Андрея Шегтицького. Він був переконаним, що після поразки національно-визвольних змагань лише постійна душпастирська праця духовенства із молоддю дасть змогу говорити про перспективи розвитку національної ідеї та визвольних настроїв на території Східної Галичини. Митрополит пропонував виховувати молодь на принципах християнської моралі, вселяти у їхні душі любов до Бога, до свого народу, до його національних традицій, військових перемог, культивувати героїчні події визвольної боротьби.

Греко-католицьке духовенство втілювало в життя ідеї митрополита Шегтицького, беручи активну участь, поряд із українськими вчителями, науковцями, громадськими діячами, у роботі освітніх закладів, громадських просвітницьких та молодіжних організацій, створюючи нові релігійні товариства.

Просвітницька діяльність духовенства розгорталась і у видавничій справі. Відновлює своє існування “Нива”, згодом, під опікою духовенства УТКЦ, виходять часописи: “Поступ” (1920–1930), “Богословія” (1923–1942), “Записки Чина Св. Василя Великого” (1924–1935), на сторінках яких висвітлювали суспільно-політичні процеси в Східній Галичині та участь у них греко-католицького духовенства. Видавнича діяльність була новим поштовхом для розвитку національної ідеї, незалежницьких

⁷ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 528. – Арк. 22.

поривань у середовищі духовенства та вірних УГКЦ. У перелічених вище часописах розміщували інформацію про останні новини з життя духовенства, позицію церкви щодо патріотизму, національного питання, освітньої, культурної роботи, організації українського суспільного, господарського життя, духовного вдосконалення мешканців Східної Галичини.

Окреслені вище процеси національної самоорганізації українців Східної Галичини під проводом інтелігенції турбували польські адміністративні органи. З боку польських урядовців тривав пошук шляхів протидії розвитку українського громадського життя. У зв'язку з цим, польські органи безпеки розпочали нову серію арештів та переслідувань представників світської та духовної інтелігенції. Відкривали справи щодо нагляду за діяльністю відомих українських політичних діячів, у тому числі й митрополита Шептицького як керівника УГКЦ⁸, цілого ряду інших священників, які виявили свою державницьку позицію в період ЗУНР, формували списки духовенства, за яким вели постійне спостереження, діяльність яких піддавали прискіпливій увазі.

У польській пресі того часу стали з'являтися критичні статті щодо діяльності митрополита Шептицького в обороні української національної ідеї, що зумовило вихід цілої низки статей на захист митрополита і його діяльності в українській періодиці⁹.

На основі поліційних розслідувань польські судові органи ухвалювали рішення усунути греко-католицьких священників від їхніх прямих обов'язків – служіння у храмах. Документи засвідчують такі дії проти священника В. Стерняка в Пустомитах, якого звинувачували у націоналістичній агітації¹⁰. Священника Теодора Петрицького було засуджено за “провокаційні дії і зберігання зброї, яка залишилась після ліквідації ЗУНР”¹¹.

Підставою для стеження за громадською діяльністю священників, за їхнім ставленням до влади у Станіславському воєводстві став таємний циркуляр воєводського управління № 533 за 1923 рік. У документі визначено основні напрямки оцінювання діяльності греко-католицьких священників та характеристики щодо “поведінки у політичному житті, приналежності до політичних партій, суспільного авторитету”¹².

⁸ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО) – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 23. – Арк. 2.

⁹ Вітвіцький О. Висвітлення діяльності митрополита Андрея Шептицького в українській періодиці першої чверті ХХ століття // Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від часу введення на митрополичий престіл у Львові Слуги Божого Андрея Шептицького. – Тернопіль: Астон, 2001. – С. 133

¹⁰ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 2908. – Арк. 5.

¹¹ Там само. – Ф. 11. – Оп. 29. – Спр. 20. – Арк. 1.

¹² ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 5-6.

Польські повітові староства та управління державної поліції надсилали до Міністерства внутрішніх справ звіти про громадську діяльність священиків. Особливу увагу у звітах звертали на “українську агітацію з боку священнослужителів”¹³. Складали списки активних священиків із характеристикою їхньої громадянської позиції, ставлення до польської держави, участі в українських товариствах.

У звіті від 19 лютого 1923 року, який написали в Рогатинському повітовому управлінні державної поліції, дано таку характеристику діяльності греко-католицького духовенства: “Значна кількість із духовенства належить до українських організацій [...] священики беруть активну участь у політичному житті [...] Особливу активність проявляють під час перепису, виборів до Сейму [...] Під політичним поглядом усі українські священики негативно налаштовані до Польської держави, яку вважають за окупанта [...] свої ж душпастирські обов’язки, священики трактують як явище побічне, яке виконують лише механічно [...] Головне завдання цих священиків – є політика, агітація [...]”¹⁴.

Звіт Косівського повітового управління державної поліції містив інформацію про те, що “характер ставлення греко-католицького кліру до Речі Посполитої Польської негативний; під час виконання обов’язків священики закликають до опору [...] Навколо таких священиків в кожному селі формується партія, яка характеризується радикальними настроями [...] Священики працюють в тісному зв’язку із українськими вчителями на місцях”¹⁵. Аналогічні звіти надходили до Станіславського воєводського управління із Долини, Жидачева, Сколе, Городенки та інших повітових міст¹⁶.

У Тернопільському воєводстві особливу увагу поліційні установи приділяли діяльності таких священиків: Лев Воробкевич із Білобожниць, Михайло Ганкевич із Звиняча, Степан Оробей із Россохача¹⁷, Володимир Громницький з Тернополя¹⁸; Іван Пасіка з Тернополя, Володимир Ратич з Храбівця¹⁹ та ін. Настоятеля церкви у с. Біла Тернопільського повіту Степана Гунчака, польська поліція характеризувала так: “[...] брав участь в організації політичних, суспільних і культурно-освітніх акцій [...] Він має дар прихилити собі симпатиків на організаційно-релігійному полі [...]”²⁰. У

¹³ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 48.

¹⁴ Гудима А. До витоків національної Церкви в Україні // *Ідея національної церкви в Україні (матеріали всеукраїнської наукової конференції)*. – Тернопіль, 1997. – С. 56.

¹⁵ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 58.

¹⁶ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 65, 69; Там само. – Спр. 20. – Арк. 17-18.

¹⁷ ДАТО – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1-3.

¹⁸ Там само. – Спр. 136. – Арк. 40.

¹⁹ Там само. – Спр. 762а. – Арк. 1-2.

²⁰ Там само. – Спр. 761. – Арк. 7.

зв'язку з результативною роботою в громадській сфері греко-католицького священика Антона Багрицького польська поліція занесла до числа тих, у кого "ставлення до польської держави негативне"²¹. Подібних прикладів можна навести чимало.

Окреме місце посідала боротьба за використання української мови у церковному діловодстві, метричних книгах, значення якої виділяв у своїх дослідженнях А. Річинський²². Документ від 23 листопада 1919 року містить звернення офіційних властей до греко-католицьких священиків, в якому говориться: "У зв'язку з тим, що після падіння австрійської влади, за часів якої всі метричні книги велись латинською мовою, жодних розпоряджень чи інструкцій не було, вживання української мови не є законним. Тому ті, хто не виконуватиме засторогу, будуть покарані законом"²³. Разом з тим, греко-католицький Митрополичий ординаріат видав розпорядження про те, що "парафіяльні уряди обов'язані вести метрики і виставляти їх всяким урядам виключно тільки в українській мові"²⁴.

Документ від 21 грудня 1922 року містить протест греко-католицького ординаріату, ухвалений на конференції духовенства у Львові, в якому наголошується на низці правових моментів, які підтверджують право на використання української мови. Серед аргументів були такі: "провадження метрик на латинській мові це лише звичай, а не категорична вимога законних адміністративних постанов", "польське духовенство може провадити метричні книги в польській мові [...] ні жидівські, ні протестанські метричні уряди не ведуть книг в латинській мові [...] Запровадження латинської мови являється отже спеціальним шикануванням греко-католицького духовенства, церкви і компактно замешкуючого Східну Галичину і Володимирію українського народу"²⁵.

Завдяки такій позиції вдалось зберегти використання української мови у церковному діловодстві, незважаючи на судові процеси, пов'язані із цим питанням, які проходили у Східній Галичині, починаючи від 20-х років²⁶. Часто польська поліція трактувала виступи на захист української мови як антидержавні²⁷. Серед організаторів народних віч проти введення польської мови були священики із Турки, Снятина, Коломиї, Жидачева, Надвірної та інших населених пунктів Східної Галичини²⁸.

²¹ ДАТО – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 761. – Арк. 1.

²² Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Володимир-Волинський, 1933. – С. 66.

²³ ЦДІАУЛ. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 3.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – Арк. 21.

²⁶ Там само. – Арк. 97.

²⁷ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 90.

²⁸ Там само. – Оп. 11. – Спр. 4. – Арк. 17, 24, 27-29.

Дослідник В. Перевезій зауважує, що від 1923 року “стосунки Польської держави і греко-католицької церкви характеризувалися протистоянням між ними у царині національно-культурних прав українців. Церква визнавала верховенство держави у питаннях політики та асиміляції, однак, при цьому залишалася захисником українських інтересів у цій державі”²⁹. М. Кугутяк зауважує, що “польські державно-політичні структури в перші роки незалежності Польщі не відзначались стабільністю і послідовністю”³⁰. І. Кодрин робить висновок, що “з одного боку, українці не ставились до поляків як до панівної нації, а з іншого – поляки не визнавали рівності стосунків”³¹.

Ці тези варто доповнити думкою про те, що формально перебуваючи поза державою та політикою, УГКЦ не мала права виступати з антидержавних позицій. Поряд із цим, більшість греко-католицьких священників під час своєї повсякденної роботи серед українського населення у просвітницьких, освітніх, економічних товариствах та організаціях постійно відігравали роль катализатора патріотичних настроїв.

Священики взяли активну участь у відродженні та налагодженні діяльності “Просвіти”, “Сільського Господаря”, “Рідної Школи”, українських кооперативних товариств та інших громадських організацій³².

Виховання населення в дусі патріотизму через мережу читалень “Просвіти” та інших організацій стало одним із пріоритетних напрямів діяльності священників. Вони усвідомлювали, що законодавство Речі Посполитої Польської дозволено функціонувати громадським структурам і громадський сектор надавав можливість законно реалізовувати національні права.

У “Письмі «Просвіти»” віднаходимо дані про допомогу духовенства у відродженні читалень товариства на початку 1922 року, в селах – Боднарів Станіславського повіту, Корчів Рустикальний Сколівського та Ляшки Долішні Бібрського повіту, у яких священники, виступаючи перед селянами, розповідали “про особливості часів національно-визвольних змагань і пояснювали потребу активізації роботи”³³.

На продовженні та розвитку продуктивної співпраці між духовною і світською інтелігенцією у просвітянській сфері наголошувалось під час

²⁹ Перевезій В. Українська греко-католицька церква у східногалицькому суспільстві (20-30-ті роки XX століття) // *Розбудова держави*. – 1998. – № 11-12. – С. 121.

³⁰ Кугутяк М. *Історія української націонал-демократії (1918-1929)*. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – С. 201.

³¹ Kodryn I. *Ewolucja stosunkow polsko-ukrainskich* // *Biuletyn polsko-ukrainski. Tygodnik ilustrowany*. – Warszawa, 1936. – № 25. – S. 258

³² Яворівщина і Краковеччина. *Регіональний історично-меморіальний збірник*. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1984. – С. 128.

³³ Письмо “Просвіти”. – 1922. – № 19-20. – С. 158-159; Там само. – № 21-22. – С. 173-174.

відновлення діяльності товариства у Галичі, де відзначався активністю в “політичних виступах о. Р. Лободович”³⁴. Священики очолювали відроджені осередки “Просвіти” у Ганусівці, Угорниках, Загвізду, Майдані на Станіславщині³⁵; Збаражі, Товстому, Копичинцях, Зборові, Козові, Підволочиську, Бучачі на Тернопільщині³⁶.

Особливістю процесу відновлення просвітянських осередків стало зростання ініціативності серед заможніших селян. Це стало результатом попередньої роботи інтелігенції, лідерів товариства, яку провадили до початку Першої світової війни. За той час було сформовано прошарок освіченого, національно свідомого селянства, яке на початку 20-х років ХХ століття було здатним вести активну громадську роботу. Серед архівних документів трапляються свідчення про те, що, за підтримки духовенства та вчителів до керівництва місцевих читалень “Просвіти” приходили виховані у їхньому середовищі селяни, чії діти, по можливості, навчались у греко-католицьких духовних семінаріях³⁷.

Духовенство УГКЦ доклало зусилля до поживлення діяльності осередків інших громадських організацій. На основі архівних документів встановлено, що у низці міст та сіл Східної Галичини завдяки священикам формували гуртки “Рідної Школи” та “Сільського Господаря”³⁸.

Греко-католицькі священики приділяли достатню увагу розвитку молодіжного руху, зокрема, щодо заснування та активізації осередків товариств “Сокил” та “Січ”, які, поряд із гімнастично-спортивним вишколом, виховували молодь у душі патріотизму та, за словами дослідника спортивного руху Західної України Б. Трофим’яка, “християнсько-апостольської ідеології”³⁹. Покровителями молодіжних організацій були митрополит Шептицький, який надавав постійну матеріальну допомогу, священики В. Лаба – військовий капелан, теоретик та пропагандист галицького спортивного руху, С. Маяковський – організатор сокильських товариств у Копичинському повіті; Е. Бачинський з Бережан та ін.⁴⁰.

Завдяки співпраці з молодіжними громадськими організаціями духовенство УГКЦ отримувало можливість впливати на формування сві-

³⁴ ДАІФО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 74.

³⁵ Там само; Там само. – Ф. 378. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 8-9; Там само. – Спр. 9. – Арк. 54.

³⁶ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 2. – Спр. 388. – Арк. 25; Там само. – Спр. 368. – Арк. 11; Там само. – Спр. 695. – Арк. 1; Там само. – Спр. 172. – Арк. 28; Там само. – Спр. 458. – Арк. 16; Там само. – Спр. 31. – Арк. 16; Там само. – Спр. 1029. – Арк. 5; Там само. – Спр. 241. – Арк. 1.

³⁷ ДАІФО. – Ф. 378. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 160; Там само. – Спр. 9. – Арк. 108.

³⁸ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 5040. – Арк. 4; Там само. – Спр. 4880. – Арк. 1; Там само. – Спр. 4779. – Арк. 2; Там само. – Спр. 4746. – Арк. 2; Там само. – Спр. 3067. – Арк. 2; Там само. – Спр. 2998. – Арк. 1; Там само. – Спр. 2914. – Арк. 1.

³⁹ Трофим’як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.). – Тернопіль, 2001. – С. 73.

⁴⁰ Там само. – С. 73, 523, 528.

тогляду молодіжного активу, з якого виростили майбутні українські політичні лідери.

На наш погляд, викладені вище факти і твердження доводять різнобічну участь духовенства УГКЦ у державотворчих процесах на території Східної Галичини. Завдяки послідовній і планомірній діяльності духовної інтелігенції стали можливими широкий фронт українського національного руху та збереження надбань державотворення в умовах окупації Східної Галичини Річчю Посполитою Польською.

Олександр Гогун

ЯК “НАРОДНІ МЕСНИКИ” МСТИЛИСЯ НАРОДУ: КОМУНІСТИЧНИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ ТЕРОР В РОКИ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ*

З дитинства кінофільмами і книжками про війну в наших головах створили світлий образ партизана: “героя невидимого фронту”, “народного месника”, захисника селян перед звірствами окупантів.

Як не парадоксально, в останні п'ятнадцять років, не зважаючи на це, ставлення до багатьох спірних сторінок історії радянсько-німецької війни змінилося. Її вже дуже багато людей не вважають ні найсвятішою, ні вітчизняною, проте партизани і далі залишаються чи не “найменш заплямованими” героями цієї війни.

Уявіть собі шок автора цих рядків, коли під час дослідження історії Української Повстанської Армії довелося зіткнутися з цілим пластом документів, які суттєво корегують образ “героя невидимого фронту”.

Ці матеріали стосувалися насамперед партизан України, але супутні документи дають змогу припустити, що злочини червоних партизан відбувалися чи не на всій території окупованого Радянського Союзу.

“Діяльність цих фашистських недолюдів з нашого боку залишається безкарною”

Партизанський терор був викликаний як ініціативою “польових командирів”, так і політикою Центру. Значна частина населення, особливо в Західній Україні та Прибалтиці, сприйняла німецьку владу як менше зло порівняно з вигнаними комуністами. На думку Кремля, таких “відступників” слід було безжально карати.

Нікого не хвилювало, що нацисти в більшості випадків просто зобов'язали населений пункт “виставити” старосту, бургомістра, певну кількість поліцаїв (зазвичай у розрахунку 1 поліціант на 100 мешканців). Члени сімей поліцаїв були заручниками нацистів – їх репресовували, якщо поліцай перебігав до партизанів. За збір і здачу німцям урожаю відповідав, часто життям, перш за все староста, а потім і все село.

У кожному разі, що б не було причиною співпраці з німцями – страх за власне життя або ненависть до режиму, – вже з літа 1941 року військово-поліцейський і адміністративно-господарський колабораціонізм набув на окупованих радянських землях значного масштабу.

* Переклад з російської.

Цим переймалися керівники радянського партизанського руху. Наведімо характерну “Вказівку НКВС УРСР № 3320/СВ про заходи щодо ліквідації фашистської адміністрації на тимчасово окупованій ворогом території Української РСР від 30 листопада 1941 р.”

“Встановлено, що німецькі загарбники при тимчасовій окупації ними території областей УРСР організують по селах, містечках і містах свою фашистську адміністрацію (в сільських місцевостях призначають старост, старшин і поліцейських, в містах і міських селищах – голів міськкуправ, бургомістрів, комендантів, начальників поліції та інші чини) [...]”

Діяльність цих фашистських недолюдків з нашого боку залишається абсолютно безкарною.

Наші органи, організуючи і керуючи партизанською, диверсійною та розвідувальною роботою в тилу ворога, не надають достатньої уваги винищуванню місцевої фашистської адміністрації.

Наказую:

1. Негайно організувати систематичне, повсюдне, і перш за все в найближчому тилу ворога, винищування фашистської адміністрації та її майна, особливо старост, бургомістрів, керівників поліцейських органів і агентури гестапо.

2. Використовувати для цього всі наявні і знайти нові, додаткові агентурні можливості.

Широко використовувати для цих цілей партизан, диверсійні групи і розвідагентуру [...]

3. З числа наявної агентури всіх відділів і управлінь та коштом нових вербувань створити спеціальні тергрупи чисельністю три-п’ять осіб для виконання завдань із винищування фашистської адміністрації.

4. Скласти план роботи, яким передбачити конкретні об’єкти і виконавців. Ретельно опрацювати вказівку з усім призначеним для виконання цієї роботи оперскладом, після чого вказівку разом з планом повернути мені.

До втілення плану взятися негайно, не чекаючи спеціальних вказівок, регулярно доповідаючи про результати виконаної роботи в кінці кожної п’ятиденки. [...]

Заст. народного комісара внутрішніх справ УРСР полковник Савченко¹.

Документ датовано 30 листопада – в цей час Вермахт стояв під стінами Москви і Ленінграда. Здавалося б, першочерговими завданнями партизанів, підпільників і диверсантів мали б бути удари по комунікаціях і складах супротивника та отримання розвідінформації. Але, як бачимо,

¹ *Органи госбезопасности СССР в Великой Отечественной Войне. – Москва., 2000. – Т. II. – Кн. 2. – С. 371-372.*

репресивні органи навіть 30 листопада 1941 року, коли доля Батьківщини була в небезпеці, турбувалися знищенням “зрадників”.

Надалі ставлення Кремля і Луб’янки до населення, що перебувало під окупацією, аніскільки не змінилося.

До речі, про це свідчить і гучна справа Василя Кононова в Латвії – судили його не за те, що він бився з німцем, а за те, що вбивав мирних жителів, у тому числі вагітних жінок.

На допиті в німецькому полоні восени 1943 року представник від Ставки Головного командування, капітан РККА Олександр Русанов, що два роки працював над організацією партизанського руху свідчив:

“[населення. – О. Г.] грабують... все... за дуже рідкісним винятком [...] підпільники добре законспіровані і їх не так легко знайти. Власне, вони так і коять диверсійні акти, щоб винним виявилось мирне населення.

[...] Мирне населення часто й не знає, чому на нього впали репресії. Тому воно гадає, що це свавілля німців, і озлоблюється.

Із цього приводу існує така думка: якщо населення з відходом Червоної армії не пішло за нею, то воно було не по-радянському настроєним. В усякому разі, це елемент, що вагається. На нього перестают зважати вже тоді, коли при відході за відомим наказом СТАЛІНА належить усе знищувати – заводи, посіви, худобу тощо. Населення, що залишається, позбавляють бази існування. Подальше завдання – не дати створити йому цю базу знову. Тому на допомогу підпільним групам створюють дібрані і навчені диверсійні загони, які перекидають на цю сторону. Головне завдання цих загонів – руйнувати життя, що налагоджується. Одного разу СТРОКАЧ (глава Українського штабу партизанського руху /УШПД/ – О. Г.) так і сказав: «Потрібно зробити так, щоб населення відчуло на своїй шкурі, щоб йому охопив відчай». А тоді його вже легко пропагувати і закликати в ліс.

[...] крім вказаних (завдань. – О. Г.), збір відомостей про ворога і каральні заходи щодо тих, хто співпрацює з німцями.

Завдання їх (партизан. – О. Г.) зводиться до того, щоб, здійснюючи диверсії, викликати репресії, не дати населенню взятися за роботу, тримати всіх у постійному страху. Я думаю, що більшість населення бійться партизанів, знаючи, що кожне слово, кожний вчинок, стаючи відомим партизанам, відтак стає відомим НКВД. Цим і можна пояснити страх населення. Що таке НКВД – усім відомо”².

Те, що партизанів, м’яко кажучи, селяни побоювалися, було відомо ще з радянських часів. Іноді це було помітно в книжках відомого білоруського письменника Василя Бикова, на яких, вирросло не одне

² Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953*. – Київ: „Либідь”, 1994. – Кн. 2. – С. 415-417.

покоління радянських людей: “Спонтанна у багатьох випадках боротьба білорусів проти німецьких загарбників була використана більшовиками в політичних цілях. Партизанський рух з самого початку інспірувався і контролювався партійними органами, засланими через лінію фронту чекістськими кадрами, які провадили свою звичайну довоєнну діяльність. Білорусь у цій війні виявилася між вогнем і полум’ям: з одного боку, жорстокістю окупаційної влади, з іншого – не меншою жорстокістю “народних месників” щодо всіх, хто не з ними. Національної волі білорусів до самовизначення, так само, як і самовираження, не брали до уваги; війну з обох боків вели безжальними методами середньовіччя без жодного милосердя до мирних жителів.

Кожний терористичний акт або акт саботажу коштував білорусам сотні і тисячі життів заручників – ні в чому не винних людей, які не могли узяти в руки зброю і на правах мирних обивателів жили в населених пунктах. Сотні білоруських сіл були знищені руками німців тільки тому, що їх знищення було спровоковано партизанами”³.

“Похід у Західну Україну”

Центр наказував вести терор проти антирадянщиків, але прямих вказівок про знищення цілих сіл ми не знайдемо. Навряд чи ми знайдемо інформацію про це і в російських архівах – по-перше, тому що їх ґрунтовно “чистили”, по-друге, тому що багато документів дотепер засекречено.

Зате маса інформації про злочинства “героїв невидимого фронту” міститься в бандерівських документах. І до тих покритих архівним порохом паперів у автора цих рядків більше довір’я, ніж до звітів партизан і “зведень” НКВС – оскільки самі партизани в своїх звітах Центрові, не завжди вірогідно описували те, що відбувається. До того ж, партизанські приписки про чудеса мужності і героїзму стали трохи не притчею серед працівників луб’янського відомства.

Тут потрібна передісторія появи на світ бандерівських документів.

На Волині і українському Поліссі в 1941–1942 роках радянських партизанів було дуже мало, та й ті сиділи тихо і діяли мляво – займалися передовсім розвідувальною діяльністю.

Але на межі 1942/43 років в Москві вирішується: частину партизанських загонів Білорусі, Росії і Північно-Східної України передислокувати до Західної України.

Одночасно ОУН – Організація українських націоналістів (бандерівців) ухвалила створити в Західній Україні Українську Повстанську

³ Дуда А., Старий В. *Буковинський Курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944.* – Київ-Чернівець, 1995. – С. 126.

Армію (УПА). Рішення було виконано, і навесні–влітку 1943 року велику частину території Волині вже контролювала УПА. Зрозуміло, що радянські партизани намагалися зайняти територію “повстанських республік”.

Про те, до чого це призвело, повідомляють доповіді керівників тилу Військових округів УПА. Ці доповіді склали для керівництва УПА: тобто не задля пропаганди (навіщо бандерівських командирів ще пропагувати?), а для того, щоб повстанці чітко уявляли, що відбувається, в якому районі бойових дій. Тому факти, представлені в цих звітах, можна вважати цілком вірогідними.

Обсяг статті диктує необхідність цитувати лише малу кількість повідомлень.

1943 рік: серпень

“Костопільщина [...]

Червоні партизани знаходяться в Цуманських і Оржевських лісах і звідтам час до часу роблять напади на західні села Дераженського району, виключно в цілях грабунку [...]. Від червоних населення так само тікає, як і від німців [...]

Столинський надрайон [...]

2. Давидгородецький район [...] Щодо большевицьких партизан – то населення їм активно протиставляється. Однак большевики, маючи тут вільну руку, бо не мають загрози від німців, роблять собі, що тільки їм завгодно, а тому що населення їм протиставляється, грабують і терором змушують їх підпорядковуватися [...]

Села, положені на захід від Горині, є всецільно під терором большевиків [...]

4. Висоцький район [...]

Другий штаб (загону. – О. Г.) ім. Котовського є в селі Велюги [...] Ця група дуже грабує населення, через що її люди дуже ненавидять, як грабіжників і п'яниць [...]

В деяких селах Столинського і Висоцького районів, де стояли наші відділи, по їх відході большевики тероризували населення. Наприклад, в селі Бутові прив'язали людей до кінських сідел і тягали по полі, говорячи: «то за те, що кормили сікачів»⁴.

1943 жовтень–листопад

“Район «Дунай» [...]

На село [Крапилівку] напали вночі червоні банди в більшій кількості ограбили, спалили і вбили притому 183 наших селян [...] Село Дерть окружили, ограбили (забрали до 300 шт. худоби). Тут зловили одного селянина, посадили на могилу і підірвали її. ЗХІ знову напали на с.

⁴ *Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 244-248.*

Борове, допалили господарства, які залишалися ще німцями неспалені, та вбили до 20 селян [...]”⁵.

1943 рік: грудень

“Дераженський район [...]

Червоні часто нападають на село Руда-Красна, Жобринь, кол[онії] Михайлівку і Перелисянку. Вони також граблять населення [...]

Людвіпольський район [...]

Більшовицькі банди часто нападають на села Хотинь (не плутати з Катинню або Хатинню. – О. Г.), Бистрічи, Великі Селища, Маренін, Більчаки, Усте, Поташня, Антолін і Білашівка. Вони палять господарства, граблять та палять людей (sic!!! – О. Г.) [...]

Сарненський надрайон [...]

Район Рокітно [...]

[...] в терені перебуває велика сила комуністів, які нападають часто на села, палять поодинокі господарства і вбивають людей [...]

19.XI червоні партизани зайняли села Тувковічі і Білу, селян вигнали з їхніх хат та зайняли мешкання [...]

Район Володимерець [...]

Більшовицькі банди перебувають біля села Хіночі. Крім місцевої банди, на села нападають переходові банди. Населення сильно пограбоване. Появляються заразливі недуги”⁶.

І таких документів у цій збірці ще дуже, дуже багато. Читаючи опис дій “героїв невидимого фронту” дивуєшся з їх різноманітності: “грабують, палять, вбивають”, або “вбивають, грабують, палять”. Можливі ще варіанти: “вбивають, палять, грабують” або “палять, грабують, розстрілюють”. І так далі.

В цих же звітах поряд наведено описи дій німецької окупаційної адміністрації і поліції. Читаючи все це, спочатку не розумієш, чим відрізнялися дії окупантів від дій партизан. Потім усе ж таки можна простежити різницю: терор і розбої нацистів були відносно впорядковані, а комуністи часто коїли злочини хаотично. Та і в полон, на відміну від німців, не брали.

Трагедія Старої Рафалівки

А ось опис партизанського беззаконня очима потерпілої. Наведемо розповідь мешканки Луцька – Р. Г. Сидорчук (1924 року народження), що зустріла окупацію на Волині у великому селі Стара Рафалівка. Це містечко в Рівненській області знищили червоні партизани 13 жовтня 1943 року – якраз у розпал війни між бандерівцями і комуністами. Але репресії партизанів проти населення почалися ще 1942 року, тобто до

⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 302.

⁶ Там само. – С. 251-258.

розгортання УПА, коли партизани почали тероризувати людей, силоміць загнаних в колабораціоністську поліцію:

“[...] В лісах довкола Старої Рафалівки незабаром заворушилися червоні партизани. Вони базувалися десь біля сіл Галузії і Серхів Маневицького району. Часто навідувалися в наше містечко. Називали себе партизанами Дядька Петі (полковника Антона Бринського. – О. Г.), а ще – петрівцями. [...] Бандерівців [...] ми [...] не бачили до 1943 року [...] Тому червоні партизани були єдиним об'єктом нашої уваги і нашого захоплення. Ми зустрічалися з ними, допомагали їм продовольством.

Добрі наші відносини з петрівцями закінчилися, як тільки вони увійшли до сили. Почалося з того, що партизани Дядька Петі узялися «вершити суд» над сім'ями, хлопці з яких опинилися в шудманах. Тоді з тієї ж причини вчинили дику розправу над сім'єю Пасівичів. [...] Старшого Пасівича убили відразу. Потім, на очах у матері, згвалтували старшу дочку, Лізу. І всіх постріляли. В стару Пасівичиху, Палажку, в матір тобто, яка на все це повинна була дивитися, всадили під кінець три кулі. Але Пасівичиха якось вижила і прожила ще років 20. Розказувала, хто все це вчинив.

Також розправилися вони і з сім'єю Яновіцької Марії, у якої тільки молодший хлопечко залишився, і з сім'єю Паламарчуків [...] Всього дітей в сім'ї було семеро. Сини Іван (він в шудмани пішов) Андрій, Георгій і дочки Надя, Клава, Юля, Віра [...]

А поряд з цим велися і звичайні розбої. Не дай чого партизанам, – життя віддаси. У старого Лазаря, жив такий в містечку, сім'я була велика, – штани з корту забирали. А він: «Не дам, це мені на смерть!» Вистрілив якийсь лиходій: «ось тобі, дід, смерть». Я для себе перешила пальто покійної матері. Прийшли «віддай!» – говорять. Прошу: «воно ж одне у мене, останній одяг!» Але було марно благати. Коли таке почалося, повинні ми були ховатися від петрівців гірше, ніж від бандитів.

В 1943 р. прийшли в Стару Рафалівку бандерівці. Ми тривожилися, оскільки хто його знав, навіщо і що від них чекати. Але нікого, бачимо, не цікають. [...]

Потім залишили з своїх 16 чоловік гарнізон, та й пішли кудись. [...]

Якось рано вранці розпалюю піч, чую, ніби постріл десь. Потім батьків крик: “Тікайте, ховайтеся на пасіці!”

А стрільба вже з усіх боків. І горить вже. Ми сховалися, а Галі (сусідська дівчинка. – О. Г.) немає. І дядька мого нема, він ще раніше пішов до хліва худобу пасти. Батько мені говорить: «Виглянь, може десь тут». Я вилізла. Бачу, біжить Галя. Кошки попереду себе з котенятами несе. Я їй: «сюди!». А вона махає руками: «почекай, зараз!» опаленівши зі страху. Понесла котенят до хліва. А через деякий час звідти такий крик жахливий, що не передати.

Коли все вже заспокоїлося, взнали: це петрівці оточили Стару Рафалівку і повели «бій з бандерівцями». Бандерівців убили декількох, а містечко наше, вважай, повністю знищили. І людей ні в чому не винних убили, не скажу навіть скільки. Галю живцем у вогонь кинули. Обгорілий труп дядька знайшли ми біля хліва. А на дворі і біля будинку, – теж згорілих, – ще шість трупів тих, хто шукав собі, де міг, порятунку. В нашому господарстві уцілів тільки льох. В ньому знайшли Олежку (сусідську дитину. – О. Г.). Був в новеньких, бабцею зшитих черевичках і з розпоротим багнетом черевцем. Мати його у іншому місці ховалася.

Врятувалася. Сказали їй про сина. Прибігла, забрала. Як зараз бачу, несе в оберемку Олежку, а кишки у нього з живота випали, волочаться по дорозі, плутаються у матері під ногами. Вона ж і не помічас нічого, розум від горя втратила.

Такого Стара Рафалівка за все своє існування, напевно, не знала. А червоні зігнали всіх, хто уцілів і на очі потрапив, розгрібати насипаний бандерівцями курган (пам'ятник загиблим за незалежність. – О. Г.). Повинні були голірuch, хай і кров з-під нігтів, розгрібати, хоч зубами гризти і жменями розносити, поки рівним те місце не стало. Потім всіх, хто розгрібав, розстріляли [...]

Залишилося від містечка село в декілька будинків [...]

Петрівці знали, в якій хатині чим можна пожитися, як і те, що основні сили УПА тоді її залишили, і, тому, можна було показати свій «героїзм». Такими вони мені і запам'яталися, ті петрівці: на конях, п'яні, завжди готові нещадно вбивати «ворогів і зрадників народу» та грабувати «в ім'я перемоги над фашизмом»⁷.

Можна б було подумати, що журналіст Боярчук якось перебрехав розповідь пані Сидорчук. Проте знищення села Стара Рафалівка підтверджується іншим джерелом – доповіддю політичного референта Військової округи УПА “Заграда” за жовтень 1943 року: “Большевики [...] Зробили наскок на Стару Рафалівку, яку спалили. Вбили 60 осіб, з того 8-х з рай[онового] активу [...] Грозили карою смерти за підтримку УПА”⁸.

Оцінімо “точність” партизанського терору – спалено велике село, убито 60 осіб. З них тільки 8 (13,3%) – члени ОУН.

Імовірно, і в інших випадках убиті й замучені чоловіки, жінки та діти в партизанських звітах чудовим чином перетворювалися на “знищених націоналістів, поліцейських і зрадників батьківщини”.

А полковнику Антону Бринському 4 лютого 1944 року, тобто через два з половиною місяці після того, як його головорізи знищили Рафалівку, надали звання Героя Радянського Союзу.

⁷ Боярчук П. Трагедія Старої Рафалівки // Волинь (Луцьк). – 1992. – 4 серпня.

⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 272.

Колода у власному оці

Про злочини і грабунки партизан свідчать і радянські документи.

Лаврентій Берія 23 січня 1943 року надіслав главі Центрального штабу партизанського руху Пантелеймону Пономаренку, а разом і Сталіну, наступний документ:

“НКВС СРСР повідомляє одержане від свого співробітника, що знаходиться в тилу супротивника в районі Рівного, УРСР, наступне донесення:

«Особовий склад 12-го батальйону Сабурова займається розгулом, пияцтвом, тероризує і грабує радянсько налаштоване населення, у тому числі навіть родичів своїх бійців.

На мої претензії комбат Шитов і комісар обіцяють припинити цю антирадянську роботу, але діють нерішуче, прагнучи прикривати осіб, що займаються бандитизмом (sic!!! – О. Г.). Роблю нові спроби добитися перелому, прошу впливати через Сабурова”⁹.

Як бачимо, обурення викликає терор проти радянськи налаштованого населення. Оббирати і знищувати інші категорії громадян не заборонялося або, як було показано вище, рекомендувалося.

Проте Сабурову і це все зійшло з рук. До того моменту партизанський ватажок уже був Героєм Радянського Союзу (надали 18.05.1942), а після описуваних у спецповідомленні подій він “відпартизанив” ще рік і перейшов працювати в НКВС.

З 1954 року Олександр Сабуров став начальником Головного управління Міністерства внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Потому був депутатом Верховної Ради СРСР 2-4-го скликань. Помер 15 квітня 1974 року, похований на елітному Новодевіч'єму кладовищі в Москві. Ім'ям “Героя” названо вулицю в Чернігові. Погодьмося, непогана кар'єра перевертня в погонах. Його нинішнім колегам з МВС РФ у Сабурова тільки вчитися і вчитися.

На жаль, обсяг статті обмежує цитування подібних матеріалів, проте нагадаю, що подібні документи і відомості я знаходив і про інші великі партизанські загони України: Одухи, Мірошника, Ковпака.

Масштаб партизанського терору

На жаль, нормальні підрахунки знищених партизанами колабораціоністів, учасників ОУН-УПА і мирних жителів не ускладнені, а просто неможливі. Не існує комплексу документів, що відображають хоча б відносно повну картину партизанського комуністичного терору в 1941–1944 роках.

⁹ Білас І. Вказана праця. – С. 362-363.

Але деякі дані все ж таки можна навести. Наприклад, на засіданні УШПД 3 квітня 1943 року в Москві Микита Хрущов заявляв: “Рейди [партизан] дають позитивні результати і в тому сенсі, що вселяють страх у нестійкі елементи з українців і росіян, що мешкають на окупованій території та які б боялися піти на змову, але бояться розправи з боку наших загонів”¹⁰.

Як бачимо, Центр прямо наказував партизанам здійснювати терор і часто був задоволений результатами розправ “народних месників”.

Згідно з довідкою УШПД на ім'я Сталіна, партизанські загони України, що мають зв'язок із Центром, в період з липня 1942 року по 1 квітня 1943 року знищили 6672 старост, поліцаїв та інших “зрадників Батьківщини”¹¹.

Імовірно, що на окупованій території прямими жертвами “народних месників” стали десятки тисяч радянських громадян, адже тільки за перший рік загони, підлеглі УШПД убили таку кількість “зрадників”. При тому, що партизанський рух набув найбільшого розмаху не в 1942/43, а в 1943/44 роках. Та й більшість кадрів радянських “народних месників” дала не Україна, а Білорусь і Росія. В Прибалтиці, Західній Україні та Молдавії місцевого прорадянського партизанського руху практично не було.

Цим країнам і регіонам, можна сказати, в цьому сенсі пощастило.

Навіть коли населення СРСР виявилось в умовах окупації ворожим тоталітарним режимом, радянське керівництво, замість того, щоб якось полегшити долю десятків мільйонів людей, у черговий раз продемонструвало “підданам” довжину своїх рук.

А після війни. Не знаю, чим займалися партизани і партизанські ватажки Білорусі і Росії, а в Україні вони влаштувалися на „чистеньку” роботу – пішли в НКВС-МВС і НКДБ-МДБ УРСР – боротися з “бандитизмом”. Тобто душити національно-визвольний рух українців.

Глава українського штабу партизанського руху Тимофій Строкач очолив МВС УРСР. Після війни він написав спогади: “Наш позивний – «Свобода»”. Волелюбний Строкач, у 1945–1950 роках керуючи боротьбою з “бандитизмом”, рік за роком підписував зведення, в яких кількість убитих і полонених повстанців чомусь (не знаю, чому) завжди у декілька разів перевищувала кількість зброї, одержаної при проведенні операцій. Це НКВС-МВС України створило так звані “спецгрупи” псевдобандерівців. Під виглядом націоналістів вони уломлювалися в українські села, грабували, мучили і вбивали селян, щоб перекласти вину на повстанців. До речі, багато хто з бойовиків цих “спецгруп” були колишніми червоними партизанами – ковпаківцями. Якщо їх долучали до такої діяльності, значить для них терор проти мирного населення був уже знайомою “роботою”. Село спалити – справа звична.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 189. – Арк. 13.

¹¹ Там само. – Арк. 80.

Андрій Рибак

КРИТИКА БІЛЬШОВИЗМУ В ПРАЦЯХ ОСИПА ДЯКІВА

Осип Дяків народився 1921 року в селі Олесині, Козівського району Тернопільської області. Навчався в середній школі у місті Бережани де вступив у лави Юнацтва ОУН. За революційну діяльність арештований 1940 року більшовиками. У 1941 році втік із тюрми і став членом Окружного осередку пропаганди ОУН на Бережанщині. У 1943–1945 роках – член Крайового проводу Юнацтва ОУН на Українських землях та редколегії журналу “Юнак”, а також редактор “Вістей” – органу УПА. Діяч Головного осередку пропаганди при Проводі ОУН (1945–1948), Крайовий Провідник ОУН Львівського краю (1948), член Проводу ОУН на Українських Землях (з 1949), заступник Голови Генерального Секретаріату УТВР (1950), нагороджений Золотим та Срібним Хрестами Заслуги. Загинув у бою з енкаведистами восени 1950 року¹.

Потрібно відзначити, що критика більшовизму займала в публіцистичній спадщині діяча одне з головних місць. Аналіз більшовицького ладу та його критика містяться в таких статтях: “Наше становище до російського народу”, “СССР – країна найжорстокішого гноблення народів і визиску працюючих”, “На большевицькому ідеологічному фронті”, “Про свободу преси в СССР”, “Шовіністичне запаморочення та русифікаційна гарячка большевицьких імперіалістів”, “Таньба ХХ-го сторіччя” та в неопублікованих ще – “Четверта сталінська п’ятирічка” і “Кінець другого етапу большевизації країн Центральної та Південно-Східної Європи”.

Прихід до влади більшовиків у Росії, як початок зародження імперіалізму нового типу, О. Дяків вважає звичайним обманом всього народу. Народні маси у самій Росії, і в інших народів, що входили до складу царської корони, були незадоволені діяльністю Тимчасового уряду. А більшовики їм пообіцяли все, щоб згодом забрати ще більше². Захопивши владу у Росії, більшовики почали похід проти молодих республік під гаслом визволення. Тому О. Дяків вважає 1918–1921 роки періодом відновлення Російської імперії, тепер уже не царської, а більшовицької³. Початок НЕПу нічим не зашкодив більшовикам. Після

¹ Содолю П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник П. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – С. 82.; Мірчук П. Революційний змаг за УССД. Хто такі “бандерівці”, “мельниківці”, “двійкарі”. – Нью-Йорк, 1985. – Т. 1. – С. 113-114.

² СССР – країна найжорстокішого гноблення народів і визиску працюючих // Дяків-Горновий. Ідея і Чин. Повна збірка творів. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1968. – С. 290.

³ Там само. – С. 296.

його закінчення 1928 року одна частина населення повірила більшовикам, інша – змирилась, а ще інша, яка була найсвідомішою і занадто активно себе виявляла, просто показала себе небезпечною для режиму і згодом була знищена. До 1934 року СРСР став більшовицьким і за формою, і за змістом, та ще й з ідеєю світової революції. Для здійснення планів потрібна армія, а отже, важка та інші галузі промисловості, які працюють на військову сферу. Весь тягар у розбудові промисловості ліг на плечі поневолених народів⁴.

Усвідомлюючи ці плани нової влади та її імперіалістичний характер, О. Дяків і висвітлює економічний режим СРСР. Економічний лад у публіциста підпадає під схему, коли до влади приходять бандити і забирають усе силою в поміщиків та й у простого народу. Публіцист вважав, що СРСР – це монополіст на ринку праці, з усіма відповідними наслідками. А великі суми від визиску працюючих ідуть на вигідне життя партійних працівників, готування загарбницьких воєн та пропаганду та мережу агентів за кордоном. Весь народ став просто “придатком машини, рабом опертим на терорі”⁵.

О. Дяків вказує, що індустріалізація і колективізація в СРСР – це ніяка не побудова соціалізму, а нова експлуаторська більшовицька система, нічим не краща від капіталістичної⁶. І характеризується вона повною ліквідацією політичних та економічних надбань робітників і селян, привілейованим становищем маси більшовиків та зростанням класових протиріч; ліквідацією демократії, монополією більшовицьких вельмож на керування державою; остаточним оформленням двох нових класів: експлуаторського – сталінських вельмож, і експлуатованого – радянських працюючих; повним поневоленням всіх народів СРСР; закріпленням колоніального стану; переходом на шлях великоросійського шовінізму⁷.

Осип Дяків доводить, що: “Більшовики в корені відійшли від букви марксизму: в ССРСР немає знищення експлуатації людини, Марксова критика капіталістичного ладу цілком актуальна, якщо її прикласти до большевицького ладу і політики, протилежні Марксові і теорії про найвидатнішість російського народу, теорія великодержавності, як добра для усіх народів”. Через це, на думку автора, змінюється і погляд на роль більшовицької партії – не боротьба проти експлуаторських класів, а в охороні великодержавницьких планів⁸.

“Марксизм, – зазначає О. Дяків, – є тією теорією, що найбільше б’є по них самих, яка цілковито заперечує большевицьку теорію і

⁴ ССРСР – країна найжорстокішого знобилення народів... – С. 200.

⁵ Там само. – С. 201.

⁶ На більшовицькому ідеологічному фронті // Дяків-Горновий. Ідея і Чин.

⁷ Там само. – С. 296-297.

⁸ Наше становище до російського народу // Дяків-Горновий. Ідея і Чин. – С. 240.

демаскує їхню політику. Єдиний вихід – взяти на список заборонених всі твори Маркса і Енгельса”. Публіцист примітив, що Маркс говорив про перемогу соціалізму спочатку на Заході, для цього потрібна революція у кількох найпередовіших країнах. А більшовики натомість вели мову про можливість перемоги спочатку в Росії. О. Дяків зазначає, що йде повне перебудування ідеології і внесення одверто нових елементів, що суперечать Марксові. Що існує стан цілковитого відриву практичної політики. Основне положення, що розбиває гасло про те, що в СРСР соціальний лад – таке: в СРСР немає суспільної власності на засоби виробництва, ними володіє лише більшовицька партія⁹.

О. Дяків вказує також на хибність більшовицької критики капіталістичної держави: що ніби немає демократії, де існує нерівність класів, та що в СРСР немає класів і визиску. Він зауважив, що Маркс і Енгельс говорили: визиск людини людиною може бути лише через приватну власність, – але в СРСР не тільки приватна власність є джерелом творення класів. Тут експлуататорський клас утворився на основі не приватної власності, а необмеженої політичної влади, яка зосереджує в своїх руках усі багатства країни. Процес, що відбувається в СРСР протилежний до капіталізму: там багатство приводить до влади, а тут (в СРСР) – влада до багатства¹⁰. Не лише О. Дяків, а й інші теоретики та публіцисти ОУН чудово побачили і у своїх працях показали, що в СРСР витворився новий клас партійної номенклатури, який проводить політику державного капіталізму, що у порівнянні з капіталістичним визиском робітників нічого не змінилось крім власника земель та знарядь праці – тепер ним стала більшовицька партія.

Підсумовуючи відхід більшовиків від теорії Маркса-Енгельса, публіцист зазначає: “Фронт, як бачимо тріщить по всіх швах, він розвалюється. З одного боку вони не відмовляються від теорії Маркса, а з іншого говорять, що це зміни продиктовані часом і що Маркс та Енгельс застаріли в ряді питань. На справді, вони вже в корені заперечують марксистську теорію, а на практиці – ще з самого початку”¹¹. Теоретик вважав, що в СРСР немає ніякого соціалізму, а отже, не може бути переходу до комунізму. Що комунізм сталінські вельможі уявляють собі як: “радянська влада плюс атомна бомба”¹².

О. Дяків критикує і так звану радянську демократію, зазначаючи, що радянський лад – це наскрізь недемократичний лад у суспільно-політичному житті, що на практиці заперечується все сказане в конституції про загальні, прямі, рівні вибори. Списки кандидатів

⁹ Наше становище до російського народу // Дяків-Горновий. *Ідея і Чин*. – С. 256.

¹⁰ СССР – країна найжорстокішого гноблення народів... – С. 210.

¹¹ Наше становище до російського народу... – С. 240.

¹² Там само – С. 250.

визначаються у партійних кабінетах згори. Конституція закріплює, що керівним ядром усіх організацій – рад, профспілок, комсомолу, культурно-освітніх товариств – є комуністична партія. Відповідно, народним є не те, що випливає з волі народу, а те, що корисне партії¹³.

“Нема ніякого правосуддя, ніякої законності, свобода преси, зборів, релігії, право недоторканості особи і життя цілком перекреслені в ССРСР”¹⁴.

О. Дяків усвідомлює, що “вільна преса є могутньою зброєю”. Висвітлюючи становище преси в СРСР, він помітив, що преса не ідеальна і в західних демократіях, але поруч із трестовою там є і об’єктивна, а в СРСР, крім партійної, немає жодної¹⁵. Вона не відображає інтересів працюючих, не розглядає тем, які турбують громадян, не відображає фактичної дійсності. А те, що не дозволено бачити в Союзі, вона бачить поза ним (національне гноблення, експлуатація людини, придушення демократії, кризи, безробіття, голод та ін.). Щоб знівелювати всенародну основу визвольного руху в Україні радянська преса взагалі не висвітлює подій пов’язаних із боротьбою УПА, а польська преса, яку контролює СРСР, висвітлює епізоди боротьби наскрізь брехливо. Автор також примітив, що якщо в газетах є інформація про невиконання плану виробництва, про зрив хлібозаготівель, про формалізм у керівництві, про занедбання більшовицького виховання молоді, то це є або сигналом до майбутньої ліквідації, або виправданням уже проведеної¹⁶. Наводячи у своїй статті численні факти перекручування дійсності, замовчування тих чи тих подій і навпаки – піднесення потрібних для партії, автор намагається повністю відобразити становище преси в СРСР. Відчутна дуже добра обізнаність О. Дяківа з радянською пресою. Взагалі, варто відзначити, що публіцист (це дуже добре помітно з його праць) був надзвичайно обізнаний і з матеріалами преси Радянського Союзу та Західних держав, і з усіма офіційними документами органів влади, та й просто знав дійсність. І це в умовах повної конспірації, коли по декілька місяців публіцисти не мали змоги виходити з кріювок.

Один з аспектів критики СРСР О. Дяківа спрямований на великоросійський шовінізм. У статті “Шовіністичне запаморочення...” публіцист пише: “Тост Сталіна у Кремлі 24 травня 1945 р. на честь російського народу «найвидатнішої нації з усіх націй, які входять до складу Радянського Союзу» був офіційним осанкціонуванням шовіністичного курсу, що вже й до того існував у житті”¹⁷. Він вважає, що з цього часу

¹³ ССРСР – країна найжорстокішого гноблення народів... – С. 200.

¹⁴ Там само – С. 188.

¹⁵ Про свободу преси в ССРСР // Дяків-Горновий. *Ідея і Чин.* – С. 264.

¹⁶ Там само – С. 285.

¹⁷ Шовіністичне запаморочення і русифікаційна гарячка більшовицьких імперіалістів // Дяків-Горновий. *Ідея і Чин.* – С. 289.

почалася кампанія розпалювання шовінізму в російському народі, щоб довести, що російський народ за своєю природою є найвидатнішою нацією і керівною силою серед інших народів. Автор це пояснює як потребу партії зробити ставку на російський шовінізм – найнадійнішу опору для її імперіалізму. “Це дасть змогу, – пише О. Дяків, – надати історично-прогресивної ролі імперіалізму, його всіляко виправдати. Ніби-то загарбницькі походи, були доказом вищості російського народу, бо у них проявились з особливою силою його вищі якості”¹⁸.

“Виходить, – риторично запитує публіцист, – що російська держава складалась дякуючи тільки якійсь «благородній керівній ролі», а не шляхом імперіалістичних завоювань”. Автор наголошує, що невинною фразою “керівна роль” виправдовується більшовицький імперіалізм та завоювання. А всі злочини в історії перекидають на царів, поміщиків, капіталістів, але тільки на тих, чия політика була невдалою в імперіалістичному плані. Прогресивна роль російського народу нібито полягає в тому, що неросійські народи, потрапивши до однієї з них держави, отримали можливість боротись проти капіталістичного ладу. Керівна роль і в тому, що він перший підніс “прапор жовтневої революції”, і в тому, що допоміг російським народам звільнитись від самодержавства. “Але ж він був і тією силою, яку нові більшовицькі імперіалісти використали, щоб завоювати Україну, Грузію, Азербайджан, Білорусію, Туркестан, а разом з тим ці народи утратили всі здобутки жовтневої революції?”, – запитує О. Дяків.

Далі він вказує, що розпал шовінізму супроводжується русифікаційною політикою. Насамперед, шляхом систематичного фізичного знищення неросійських народів і насадженням російського елемента на неросійських землях. А мета цієї політики – прищепити почуття меншовартості та пошани до російського народу, щоб полегшити асиміляцію, знищити духовно-моральну опірності, підірвати духовні сили визвольної боротьби. І головне, на думку автора, що усі ці тези про керівну роль, про вищість, позбавлені права на доведення, бо “те, що каже партія, уже закономірне, без сумнівів і дискусій”.

Заперечуючи таку політику, О. Дяків пише: “Нема в світі вищих і нищих народів, повноцінних і неповноцінних. Все інше – расизм. Не визнаємо за російським народом жодних вищих якостей, це все видумки большевиків для гноблення, експлуатації та обдурення”.

У ставленні до російського народу, як і у всіх інших принципових питаннях, автор виступає в руслі Третього Надзвичайно Великого Збору ОУН. У постановах збору було зазначено: “До поневолених народів СРСР ми зачисляємо і російський народ”. Змінено тут і термінологію. Немає мови

¹⁸ Шовіністичне запаморочення і русифікаційна гарячка... – С. 310.

про москалів, а йдеться про “російський імперіалізм” про “більшовицько-московський імперіалізм”. Теж саме бачимо і у платформі УГВР, де говориться про московсько-більшовицький та німецько-гітлерівський імперіалізм, але ніде не згадують росіяні чи Росію¹⁹.

У статті “Наше становище до російського народу” О. Дяків говорить, що треба розрізняти ставлення до російських народних мас і до російських імперіалістів. Ставлення до російського народу нічим не відрізняється від ставлення до інших народів і впливає з гасла: “Воля народам – воля людині”²⁰. ОУН бореться не проти російського народу, а за визволення України від гніту російсько-більшовицьких загарбників. “Проте, – зазначає автор, – треба пам’ятати, що російський народ привчався і привчається до гноблення інших, російський народ не жив ще вільним життям, не знає смаку волі і громадянських прав. Російський народ мусить усвідомити, що російський імперіалізм є причиною його важкого становища на протязі цілої його історії”²¹. Потрібно зазначити, що в такому ж дусі писали і інші публіцисти підпілля: Мирослав Прокоп, Йосип Позичанюк, Всеволод Рамзенко та ін.

Абсолютно заперечуючи будь-який позитив від входження (приєднання) інших республік до складу СРСР, О. Дяків вказує на колоніальне становище України та інших республік. А саме: 1) республіки не мають жодної політичної самостійності; 2) все їхнє господарське життя підпорядковане державі-загарбнику (Росії); 3) республіки є звичайним джерелом сировини; 4) у них розбудовують лише видобувні галузі, щоб узалежнити колонії від себе і дати легшу працю російському робітникові; 5) республіки є звичайним ринком збуту товарів метрополії, до того ж товарів, зроблених з сировини республіки (колонії); 6) республіки є джерелом дешевої робочої сили; 7) це арена колонізації, її корінне населення фізично знищують і притуплюють його розвиток. Автор спростовує те, що російський народ вклав величезні кошти і сили в будівництво господарства національних республік. Він вказує, що навпаки – ріст кваліфікованих кадрів у республіках штучно спинено. Усі керівні пости займають росіяни, маючи змогу користуватись плодами колоніального грабунку республік²².

Колоніальне становище економіки України публіцист розкриває також у ще не опублікованій статті “Четверта сталінська п’ятирічка”. Політика Сталіна, вважав О. Дяків, стоїть на шляху нових загарбань. Для цього потрібна армія, тобто потрібно розбудувати воєнну про-

¹⁹ Потічний П. Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни // *Сучасність*. – 1986. – № 7-8. – С. 78.

²⁰ *Наше становище до російського народу...* – С. 159.

²¹ *Там само* – С. 154-164.

²² *Шовіністичне запаморочення і русифікаційна гарячка...* – С. 311.

мисловість, на що і спрямовані п'ятирічні плани. Кошти знову планують отримати від грабунку працюючих мас, від оббирання більшовиками колгоспів і радянських республік.

Далі автор детально аналізує п'ятирічний план і доводить свої тези. “Четвертий п'ятирічний план, як і попередній, – вказує О. Дяків, – сприяє розбудові лише галузі менш складного і більш металомісткого машинобудування, галузей, призначених для кращої експлуатації багатств України. План зберігає за Україною роль сировинної бази і аграрного придатку сталінської метрополії та ринку збуту для метропольної промисловості”. “Натомість, найбільш розвинута в промисловому відношенні – Московська область. Через виробництво складних машин, автомобілів, апаратів, точного приладдя, текстильних виробів, яких, очевидно Україні за большевицькими економістами не потрібно”. Далі автор на конкретних цифрах і прикладах показує колоніальне становище республік (наприклад, на прикрашування Москви з бюджету виділено 9 млрд. рублів, у той же час на відновлення після війни Києва – 260 млн.), та характеризує географію розміщення промислових підприємств, котра теж аж ніяк не на користь республікам²³.

Публіцист не погоджується з твердженням більшовиків, що протягом перших двох п'ятирічок було побудовано соціалізм. І вказує, що насправді це не соціалізм, а нова експлуаторська більшовицька система, яка має такі прикмети: 1) ліквідація політичних та економічних досягнень робітників та селян, привілейоване становище маси більшовиків та наростання класових протиріч (тобто публіцист заперечує безкласове суспільство, яке нібито було побудовано в СРСР); 2) повна монополія більшовиків на керування державою та розбудова поліційного апарату; 3) закріплення колоніального стану республік та перехід класи у стан великоруського шовінізму. Насправді новий п'ятирічний план, на думку автора, – це не перехід до комунізму, а перехід до ще ретельнішої підготовки до війни.

Обсяг і темпами цей новий план перевищує попередні, констатує О. Дяків, але це аж ніяк не є доказом економічного зростання, а навпаки – виконання нечуваних завдань, зубожіння і фізичного вичерпання народу, терору. Основна ставка повинна знову бути на розбудову важкої промисловості, машинобудування, також виразно наголошено – “зміцнити дисципліну по виконанню колгоспами своїх завдань по поставках державі сільськогосподарських продуктів”²⁴.

Як бачимо, критика радянської тоталітарної системи О. Дяківа не просто відповідала вимогам часу, коли українське підпілля перейшло до

²³ *Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Фонд друкованих видань. – Спр. №376. – Т. 33. – Арк. 303-304.*

²⁴ *ДА СБУ. – Фонд друкованих видань. – Спр. №376. – Т. 33. – Арк. 304.*

пропагандистських і роз'яснювальних методів боротьби, а була справді на високому теоретичному рівні. Можна стверджувати, що праці О. Дяківа та інших публіцистів того часу, у яких розкрито тоталітарну радянську систему, належать до взірців не лише української, а й світової політичної думки. Логічним висновком, який випливав з критики, був розвал Союзу: “антагоністичні суперечності у середині ССРСР разом із суперечностями, що випливають з колоніальної політики призведуть до знищення сталінської імперії – ССРСР”²⁵. І це було написано в кінці 1940-х років, ще задовго до М. Джиласа.

Злочинність більшовизму, правда вже в дещо іншому аспекті, О. Дяків розкривав у статті “Кінець другого етапу большевизації країн Центральної та Південно-Східної Європи”.

На його думку, знищення лідерів низки країн Східної Європи, розпуск комуністичних сил, які не лояльні до СРСР, є одним із виявів послідовно здійснюваного, суворо дотриманого плану большевизації цих країн. І робить це Москва²⁶. Але деякі європейські політики говорять, що ще замало фактів, аби передати справу на розгляд до ООН. Публіцист запитує: а коли буде достатньо? Коли ці країни формально будуть включені до СРСР? За поділу світу на два блоки – це є прискореним готуванням до світової війни²⁷.

Автор вказує, що схема большевизації така ж, як і у Радянському Союзі, й за характерними ознаками її можна поділити на три етапи: на першому вирішальним моментом була большевицька окупація країн, що стала гарантією подальших успіхів. Найбільш характерною особливістю першого етапу є розбудова компартій – їхньої агентури. Правда, поки що, через низку причин, вони ідуть ще в коаліції з іншими партіями. Наставляючи в урядах своїх людей, компартії проводять політику розпалювання соціальної ворожнечі. Її мета – об'єднання навколо компартії невдоволених працюючих мас. Другий чинник зміцнення позицій – терор проти тих сил, що змагаються за справжню незалежність. Терор стає засобом, що забезпечує успіх усіх заходів політики компартій.

Найхарактернішою ознакою другого етапу є боротьба проти легальної опозиції, а її розгром – завершення етапу. При цьому компартії діють двома способами: через політичний розклад і через насильну ліквідацію. На другому етапі комуністи вже легалізують своє становище “виборами – в обставовці терору, безправ'я та жахливих махінацій”. З кінця другого етапу комуністи вже займають монопольне становище. Але це, вважає О. Дяків, призведе лише до зростання прогресивних національно-визвольних сил²⁸.

²⁵ На большевицькому ідеологічному фронті // Дяків-Горновий. *Ідея і Чин*. – С. 234.

²⁶ ДА СБУ. – Фонд друкованих видань. – Спр. № 372. – Т. 15. – Арк. 389.

²⁷ Там само. – Арк. 391.

²⁸ ДА СБУ. – Фонд друкованих видань. – Спр. № 372. – Т. 15. – Арк. 392-400.

У 1947 році (це рік написання статті) починається перехід до третього етапу, який характеризується цілком явним монопольним становищем компартії, чисткою в її рядах, “побудовою соціалізму”. Ще одним елементом третього етапу є договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, які є дальшим здійсненням плану анексії. На третьому етапі побудова соціалізму проходитиме в прискореному порядку, але не обов’язково повинна закінчитись до часу включення цих країн до складу СРСР. “Хоча, можливо, – глузує автор, – вони відразу перейдуть до комунізму, бо в ССРСР вже будують комунізм?” Підсумовуючи, О. Дяків вказує, що для країн Східної Європи нема нічого іншого, як стати на шлях революційної боротьби, в єдиний фронт поневолених народів СРСР²⁹.

Критика більшовизму в творах публіциста, як бачимо, намагалася знайти твердий ґрунт фактів, і це їй, на нашу думку, цілком вдалося. Добре знання дійсності, простий і водночас насичений виклад у працях розкривають увесь публіцистичний талант автора, його вміння бити в найбільшій мірі, знаходити для критики беззаперечні аргументи.

²⁹ ДА СБУ. – Фонд друкованих видань. – Спр. № 372. – Т. 15. – Арк. 400-402.

Володимир В'ятрович

СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ

Перемога Радянського Союзу в Другій світовій війні, з одного боку, розв'язувала йому руки у боротьбі з українськими повстанцями, але, з іншого боку, суттєве поширення радянської зони впливу на Захід залучало до боротьби з російським імперіалізмом низку народів Центрально-Східної Європи. “До фронту поневолених народів СРСР, – читаємо в “Декларації ООН з приводу закінчення війни”, – долучається новий фронт загрожених народів Середньої й Південної Європи, останньо «визволених» Червоною Армією з-під німецької окупації [...] З об'єднання цих двох фронтів повстане блок поневолених і загрожених народів, що в наслідку своїх революційних дій спричинить розвал союзної тюрми народів і створення вільного життя на руїнах сталінської тиранії”¹.

У 1944 році, ще до завершення війни в Європі, визначний діяч українського підпілля Михайло Палідович, передбачав, що просування більшовизму за німецькими військами, які відступали на захід, стане початком краху радянської імперії. Адже крім того, що СРСР тепер доведеться розосередити свій тиск на поневолені народи, більшовизм матиме справу з багатьма європейськими народами з міцними державницькими традиціями. Радянська влада не володіє ні достатніми матеріальними, ані, тим більше, ідейними силами для тривалого утримання цих європейських територій під своїм контролем. “На цих теренах він скоріше чи пізніше програє, а його програш, що прийде як вислід боротьби усіх поневолених – а в тому числі й українського – народів, створить передумови для завершення наших державницьких змагань”².

Поширення радянського впливу на захід, на думку визначної діячки ООН Катерини Мешко – “Верещанки”, український визвольний рух може використати для розширення протибільшовицького фронту і таким чином організаційно вийти поза межі України, шукаючи собі опори в Східній та Центральній Європі й на Балканах³. Фактор збільшення ареалу

¹ *ООН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929-1955. Збірка документів – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 133-134.*

² *Моряк Ю. М. Що далі // Ідея і Чин. – 1944 – Ч. 6: Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. – С. 269.*

³ *Вер-к. Із думок членів. Завваги до напрямних нашої визвольної боротьби на всіх українських землях в умовах більшовицької дійсності // Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 327-333*

впливу СРСР має вирішальне значення для розвитку українського визвольного руху і на думку Петра Федуна. Відзначаючи, як і його колеги, високий рівень державницької та національної свідомості народів, включених у радянську тоталітарну систему, він наголошує, що на цих теренах вже існує збройна антибільшовицька боротьба, активні діячі якої є потенційними союзниками українського визвольного руху⁴.

Схожі міркування висловлюють сучасні українські історики, які у своїх роботах розглядали українське питання у післявоєнному світі⁵. Юрій Сливка, зокрема, вказує, що, “вийшовши, так би мовити, за російські національні рамки, радянська система відразу незмірно збільшила шанси дискредитувати себе серед ширшого кола народів, які мали тривкі демократичні традиції вільного економічного, політичного і культурного розвитку. Це також створювало ширшу соціальну і національну основу для боротьби більшої кількості народів проти цієї тоталітарної системи за здобуття реальної державної незалежності. Іншими словами, в тій ситуації Україна, як і решта складових частин СРСР, стала однією з ланок у боротьбі країн і народів Європи проти комуністичного тоталітаризму за національну незалежність”⁶.

Цікаво, що аналогічної думки щодо поширення радянського впливу на терени Центральної та Східної Європи дотримується й сучасний експерт Комітету з безпеки Державної думи Російської Федерації Наталія Нарочинська. На протипагу поширеному поглядіві, вона вважає, що контроль над Східною Європою не стільки додавав могутності СРСР, скільки був для нього важким тягарем, необхідністю постійно слідкувати за своїми далеко не лояльними “братами” на зразок поляків чи угорців, що тільки й мріяли про реванш над Росією⁷.

Нові геополітичні перспективи українського визвольного руху, що з’явилися після захоплення силами СРСР Центрально-Східної Європи, дуже добре відображає Дмитро Маївський у своїй роботі “Большевицька демократизація Європи”, написаній 1945 року. Аналізуючи попередні спроби керівництва ОУН та УПА створити спільний фронт поневолених народів та їхню невдачу, він зазначає, що велику роль у цьому відіграв той факт, що українцям часто доводилося мати справу з народами, які не надто добре пам’ятали часи своєї історичної державності і для яких ідея національної та соціальної свободи була такою ж невідомою, як і всі

⁴ Полтава П. *Наша основна мета та революція в ССРСР як один із шляхів до неї* // Полтава П. *Збірник підпільних писань*. – Мюнхен: *До зброї, 1959*. – С. 204

⁵ Див., наприклад: *Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав // Історичні есе*. – Львів, 1994. – Т. 2. – С. 299.

⁶ Сливка Ю. *Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів: *Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 1997*. – Вип. 3-4. – С. 27.

⁷ Нарочинская Н. *Преемственность англосаксонских геополитических планов в отношении Европы* // <http://www.pravoslavie.ru/analit/anglosaxplanseuro.htm> (2002).

ленінські соціалістичні та комуністичні теорії⁸. Це давало змогу Москві зосереджувати свої сили на придушенні визвольних змагань українців. “Сьогодні, – пише Д. Маївський про повоєнну ситуацію, – справа виглядає краще. Сьогодні вістря большевицького меча прикладено до горла таким державним європейським народам, як-от: фіни, поляки, мадяри, румуни, болгари, серби, хорвати, словаки, чехи і це саме загрожує: шведам, норвежцям, грекам, туркам і іншим... Російський ведмідь сьогодні теж виліз зі свого «лігва» і грізно порижує по європейських столицях. І хоча щойно найближче майбутнє покаже, як це для нього скінчиться, то ми ні на хвилину не сумніваємося, що його кінець буде подібний до сьогоднішнього німецького”⁹.

Отже приєднання нових народів до зони радянського тоталітарного режиму українські підпільники не сприймали як ознаку незворушної сили, а навпаки, воно вселяло оптимізм і надію на нових союзників у визвольній боротьбі, союзників із великим досвідом змагань за незалежність, адже більшість народів Центральної і Східної Європи щойно після Першої світової війни вибороли своє право на державність. Тому після Другої світової війни процеси, які відбувалися на тих теренах, стають об'єктом уважних спостережень аналітиків ОУН. Встановлення сателітних урядів, зміни в зовнішньополітичних орієнтирах, внутрішньополітичних курсах – усе це не проходило повз пильну увагу спостерігачів українського підпілля. Ці процеси отримали в них назву “большевізації” і стали однією з важливих тем публіцистики українського визвольного руху. В дослідженнях суті, джерел та наслідків “большевізації” підпільні публіцисти досягли високого рівня, найкращим показником чого може бути порівняння їхніх висновків із висновками сучасних дослідників цієї проблеми.

Просування в Європу Радянський Союз уважав найголовнішим своїм здобутком у Другій світовій війні. За мовчазної згоди воєнних союзників Москва утворила в Центральній і Східній Європі зону політичного, економічного та культурного впливу. На думку британського історика Джефрі Робертса, керівництво СРСР розцінювало цю подію як стратегічну в зовнішньополітичному аспекті. “Для Радянського Союзу, – писав він, – Друга світова війна була економічною і людською катастрофою гігантських масштабів. Однак військову та політично війна надала Москві низку можливостей досягнути одну з найважливіших зовнішньополітичних цілей радянської держави – безпеку соціалістичної системи. Засобом, обраним для досягнення мети, стало утвердження сфери впливу в Східній і Центральній Європі – зони радянського

⁸ Дума П. *Большевицька демократизація Європи // Ідея і Чин. – Ч. 9. – 1945: Літопис Української Повстанської Армії – Т. 24. – С. 377-378.*

⁹ Там само.

стратегічного і політичного домінування, якого б не ставила під сумнів жодна інша держава. Якщо й існувала якась визначена і стійка лінія в радянській зовнішній політиці в роки війни, то це була лінія на створення низки дружніх режимів на західних кордонах СРСР¹⁰. Щоб реалізувати цю мету, Сталін пішов спочатку на співпрацю з Гітлером, а потім, після провалу цього варіанту, – із США та Британією. З останніми на конференціях у Ялті та Потсдамі вдалося реалізувати план поділу світу на сфери впливу, за яким Східну і Центральну Європу визнавали зонами домінування СРСР.

Схожі думки знаходимо в “Декларації проводу ОУН”, автори якої відзначають постійне прагнення СРСР прорватися в Європу, а також стверджують, що з допомогою Гітлера Сталін захопив три європейські держави – Литву, Латвію, Естонію та розширив свою територію коштом трьох інших держав – Фінляндії, Польщі та Румунії. Через шість років, тепер уже завдяки союзові зі США та Англією, він поширив свої терени до Австрії та Німеччини і міцно захопив позиції у семи європейських державах¹¹.

Закріплення радянського панування в країнах Центрально-Східної Європи здійснювалося відразу після звільнення від німецьких військ. Робилося це доволі зухвало, всупереч усталеним демократичним нормам, як засіб тиску використовували війська Червоної Армії та НКВД. Осип Дяків у своїй роботі, присвяченій большевізації цього регіону, вказує, що саме присутність тут військової сили СРСР була вихідним пунктом процесу і гарантією його успіху¹². Акцентуючи увагу на цьому факті, Сталін у розмові з представниками польських комуністів заявив у кінці вересня 1944 року: “На вашому боці зараз така сила, що, коли ви скажете, що два на два дорівнює шістнадцять, ваші супротивники підтвердять це. Але завжди так не буде [...] Якщо партія не використає нинішнього періоду, не візьме влади в свої руки, то партії не буде. Єдиний шлях – взяти відповідальність на себе. Не зважаючи на ніщо”¹³. Керуючись такими настановами, місцеві комуністи та їх колеги в інших країнах Центрально-Східної Європи розпочали свій шлях до влади.

Розгляньмо ситуацію в сусідніх з Україною державах, що перебували у фокусі уваги українських підпільників: Польщі, Румунії, Угорщині та Чехо-Словаччині. Утвердження прорадянської влади в

¹⁰ Робертс Дж. *Сфери впливання и советская внешняя политика 1939-1945 гг.: идеология, расчёт, импровизация* // *Новая и новейшая история*. – 2001 – № 5. – С. 19.

¹¹ Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі // *ОУН в світлі постанов...* – С. 127.

¹² Осипенко А. *Кінець другого етапу большевізації країн Центральної та Південно-Східної Європи*. – Київ-Львів, 1950. – С. 3 // *Архів Центру досліджень визвольного руху (м. Львів)*.

¹³ Ялтинско-Потсдамская система международных отношений. *Холодная война. 1945-1991 гг.* / под ред. Наринского М.М. // <http://www.rami.ru/projects/yalta/index.html> (2002).

Польщі супроводжувалося потужними репресивними заходами, спрямованими передусім проти діячів польського руху опору та інтелігенції. В огляді “Інформатора” за грудень 1945 року сказано, що НКВД провело масові арешти польської інтелігенції саме перед виборами, щоб, очевидно, вплинути на їхній перебіг¹⁴. Як найбільш поширений метод застосовували звинувачення затриманих у диверсійних діях проти радянської сторони. Невідомий український публіцист “Мах” у статті “Польське питання” наводить, покликаючись на газету “Таймс”, факт арешту 16-ти польських представників, частина з яких мала ввійти до нового польського уряду. Коментуючи журналістові газети цю ситуацію, “Сталін назвав арештованих диверсантами, а про те, що деякі з арештованих мали ввійти в склад нового польського уряду (як висловився Іден), Сталін і думки не допускав, бо, мовляв, з диверсантами советський уряд не проводить і не проводитиме жодних розмов”¹⁵. Саме такими нахабними і безкомпромісними методами комуністам вдалося стати провідною політичною силою. Це при тому, що, як зауважує польський дослідник Анджей Пачковський, комуністи були маловпливовим політичним угрупованням у Польщі; ставлення до них суспільства було особливо негативним, зважаючи на їхню цілковиту орієнтацію на Росію, яку значна частина поляків і надалі вважала головним ворогом. Польський дослідник стверджує, що комуністи не мали жодних шансів прийти до влади демократичним шляхом¹⁶. Очевидно, саме тому вони, відчуваючи за собою силу Москви, зважилися захопити її силоміць.

У Румунії, зазначають оглядачі українського підпілля, радянська агентура організувала успішні масові виступи проти чинного уряду Радеску. На чолі новоутвореного кабінету міністрів було поставлено комуніста Петре Гроза. Попереднього прем'єра звинуватили в співпраці з німцями, румунським антирадянським підпіллям, підготовці повстання проти СРСР. Крім того, Румунії передано землі Трансільванії, що, на думку українського оглядача, є намаганням Сталіна закрити очі румунського народу на діяльність більшовиків у його рідній країні і, таким чином, закріпити позиції СРСР¹⁷.

Про ситуацію в сусідній Угорщині, зокрема про розгортання масових репресій, “Інформативні вісті” (видання українського підпілля) писали:

¹⁴ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1987. – Т. 16: Підпілляні журнали Закерзонської України. – С. 78.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Courtois S., Werth N., Panne J.L., Paczkowski A., Bartoszek K., Margolin J.L. Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania – Warszawa: Proszynski i S-ka, 1999 – С. 352.

¹⁷ Інформатор. – Квітень 1945. – Ч. 2 // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 50.

“У самому серці Будапешту знаходиться сталеве сірий будинок, що був осідком гештапо, а зараз є осідком мадярської політичної поліції, контрольованої вповні комуністами. Тисячі мадярів входять у мури того будинку, та й слід по них застигає [...] Числа політичних в'язнів ніхто не знає, але майже кожна родина в Будапешті знає людей, які пропали. Люди ці не були фашистами, хіба що лібералізм і фашизм є синонімами”¹⁸. Починаючи з 1945 року, нова влада застосувала як метод боротьби із ворогами масові депортації: за той рік було депортовано 600 тисяч угорців, які уособлювали старе суспільство¹⁹. У наступному 1946 році країною під прикриттям існування антидемократичної змови прокотилася хвиля арештів.

Децю м'якше процес утвердження радянської влади проходив у Чехо-Словаччині. На думку міжнародного оглядача “Інформатора”, це зумовлювалося географічним розташуванням країни: вона була найзахіднішим радянським форпостом, і більшовики, не бажаючи сильнішого загострення стосунків із альянтами, поводитися тут доволі обережно. “В Чехословаччині робиться вигляд, ніби большевизація відбувається з ініціативи самого чехословацького народу. Таким чином, російсько-большевицьке начальство в Чехословаччині перебуває чеську армію на взір ЧА, робить чистку в чеській армії від небажаних елементів Чехословацького офіцерства і т. ін. Як заявив шеф штабу чехословацької армії, «чеська армія буде перебудована на взір ЧА. Вишколювати вояків будуть советські інструктори. Вищі офіцери мають перейти перевишкіл в советських військових школах»”²⁰. Важливим чинником відносно вільного розвитку цієї держави впродовж 1945–1948 років була відсутність на теренах ЧСР з кінця 1945 року радянських військ, присутність яких в інших країнах Східної Європи використовувано як важливий фактор впливу.

Чітко проаналізовано політику захоплення влади прорадянськими силами в статті “Зовнішня політика СССР”, яка побачила світ у березні 1947 року в “Інформаційних вістях”. Невідомий автор пише: у країнах Центральної і Східної Європи – незалежно від того, чи це країна, переможена у війні (Румунія, Угорщина, Болгарія), чи союзна СРСР (Польща, Чехо-Словаччина, Югославія), – усюди прийшли до влади “приязні Москві уряди”. “Сталін, – говорить автор публікації, – переконався, що його система панування може мати успіх тільки як

¹⁸ *Інформативні вісті. – 1947– Ч. 13. – 5 квітня // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 385.*

¹⁹ *Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Чёрной книги коммунизма» / ред. Кройцберггер С., Манттойфель И., Штейншгер А., Унзер Ю. – Киев: Оптима, 2001. – С. 122-123.*

²⁰ *Інформатор. Квітень 1945. – Ч. 2. // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 71*

система повного тоталітаризму, нечуваного терору, і ту систему намагається ввести в країні своєї «сфери впливів»²¹. Одним із методів закріплення тоталітаризму є захоплення радянськими ставлениками ключових постів у міністерствах закордонних і внутрішніх справ та військового відомстві країни. Як приклад наведено ситуацію в Польщі, де у війську всі пости, починаючи від сотенного командира, посіли росіяни, а в поліції в кожному повіті є працівник НКВД. Тенденцію, яку відзначив український підпільник, підтверджують сучасні історики, опираючись на широку джерельну базу. Так, польський дослідник Анджей Пачковський наводить, на його думку, символічний факт: першим представником Комітету Національного Визволення, який з'явився на польських теренах, був шеф Відділу державної безпеки. Цей же історик зазначає, що всього лиш за рік апарат МБП (Міністерства громадської безпеки) був уже настільки розбудований, що міг повністю перейняти обов'язок зміцнення прорадянської влади на себе: у його рядах нараховувалося до 20 тисяч функціонерів, крім того, він отримав у своє розпорядження 30 тисяч вояків Корпусу Внутрішньої Безпеки²². На факті швидкого захоплення комуністами силових міністерств у всіх країнах Центрально-Східної Європи наголошує у своєму дослідженні й чеський історик Карел Бартошек. Починаючи з 1944–1945 років, комуністичні партії зайняли міністерства внутрішніх справ у Чехо-Словаччині, Болгарії, Угорщині, Румунії, міністерства юстиції в Болгарії, Румунії та оборони у Чехо-Словаччині. Вони також охопили своїми кадрами органи служби безпеки в Болгарії, Угорщині, Румунії. Тобто комуністи, як зазначає Бартошек, намагалися взяти під контроль ті міністерства, завданням яких було проведення репресій (міністерства внутрішніх справ, юстиції), а також, які могли цьому посприяти (міністерство оборони)²³.

Український аналітик у цитованій статті підкреслює також вирішальний вплив комуністів на зовнішню політику держав. На різноманітних міжнародних нарадах та симпозиумах, наприклад, представники польської делегації обов'язково мусили голосувати так само, як делегати СРСР. Усюди, зазначає він, створюється єдиний партійний блок, з умовою, що комуністична партія має офіційно або неофіційно взяти кермо такого блоку у свої руки. Відомий публіцист ОУН Осип Дяків у своїй роботі детально зупиняється на розвитку цього процесу. Він вказує, що спершу відбувається розбудова компартій, збільшення їх чисельності, утвердження в суспільства іміджу єдиних

²¹ *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 16. – С. 352.

²² *Courtois S. Czarna księga...* – S. 352.

²³ *Ibid.* – S. 370.

борців із фашизмом. Отож, із справжніх політичних маргіналів, якими були комуністи майже у всіх країнах регіону до та під час Другої світової війни (за винятком Югославії) вони поступово, за підтримки Москви, стають провідним гравцем у новій ситуації. Для закріплення своїх позицій комуністи спочатку діють в коаліціях з іншими партіями, проводять активну боротьбу із знищення нелегальної збройної опозиції. Далі слідує боротьба комуністів з легальною опозицією і створення комуністичної монополії на владу²⁴. Дуже яскраво ілюструє цю тезу на прикладі Польщі інший відомий діяч українського визвольного руху Василь Галаса. Він зокрема вказує на успішні намагання Москви долучити до контрольованого нею Уряду Народної Єдності опозиціонера Миколайчика та представників інших польських національних партій. На його думку, саме успіх у цій справі визначально вплинув на визнання легітимності цього прорадянського утворення та сприйняття його на міжнародній арені²⁵. Згодом комуністи швидко усунули опозиціонерів від будь яких можливостей впливати на ситуацію в країні.

Ліквідація опозиційних до комуністів партій та окремих діячів відбувалася різними способами, зокрема через сфабриковані судові процеси і фальсифікацію виборів. Усіх їх звинувачували в зраді Батьківщини, у співпраці з фашистами, реакційності та антидемократичності. Такої долі не уникали й діячі польської Армії Крайової, незважаючи на їхню активну участь в антинімецькому опорі під час війни. У 1947 році було “викрито антиреспубліканські та антидемократичні змови” в Угорщині та Румунії. Судові процеси над “змовниками” зазвичай приурочувалося до певних політичних подій, на які треба було вплинути. Одна з найбільших підпільних організацій Польщі – ВіН – очікувала суду від листопада 1945 року, проте він відбувся щойно в січні 1947 року, саме за кілька днів до виборів у сейм²⁶. Так, за короткий період 1945–1948 років із політичної шахівниці Центральної і Східної Європи було усунуто такі впливові політичні сили, як Партія дрібних землевласників в Угорщині, Народно-селянська партія в Румунії, Демократична партія в Чехо-Словаччині²⁷.

Вивчаючи утвердження тоталітарних прорадянських режимів у країнах Центральної та Східної Європи, українські аналітики накреслили загальну модель цього процесу. Дмитро Маївський так змальовує шлях захоплення влади прорадянськими елементами:

²⁴ *Осипенко А. Кінець другого етапу большевізації країн Центральної та Південно-Східної Європ. – С. 4-18.*

²⁵ *Савченко З. Польща перед виборами. – Київ-Львів, 1946. – С. 4 // Домашній архів Віталія Манзуренка*

²⁶ *Courtois S. Czarna księga... – S. 354.*

²⁷ *Ibid. – S. 372-375.*

1) З демократичною буржуазією підтримати визвольний рух поневоленого народу, що спрямований проти конкурентного до СРСР імперіалізму (мається на увазі німецький).

2) Допомігши Червоною армією визволитися, піти з пролетаріатом, селянством та біднотою “визволеного” народу проти буржуазії та поміщиків.

3) З пролетаріатом і сільською біднотою та середняком – проти куркулів і решток дрібної буржуазії.

4) Разом з найбільш здеморалізованими елементами з погляду національної свідомості – проти національно свідомих пролетарів і так до знищення нації²⁸.

Цікаво, що майже про такий самий механізм захоплення влади в поневолених Москвою країнах писав, спираючись на аналіз подій 1917–1920 років, один з ідеологів ОУН Іван Мітрінга ще в 1936 році: “Вперед з пригніченими народами та кольоніями проти світових імперіалізмів, відтак з пролетаріатом та біднотою проти буржуазії та поміщиків поневоленого народу. Дальше з пролетаріатом та сільською біднотою та середняком проти куркулів, відтак з робітництвом проти селянства взагалі. А на кінець з «своїми хахлами» проти всяких націй”²⁹. Осип Дяків, аналізуючи ці процеси, також доходить до висновку, що в загальному їхня схема повторює події після 1917 року, що супроводжували становлення радянської влади в Україні, Грузії та інших країнах, які стали республіками СРСР³⁰. Це, до речі, підтверджує думку сучасного дослідника Карела Бартошека про те, що розмови та проголошення деякими керівниками комуністичних партій особливих “національних шляхів комунізму” без диктатури пролетаріату в радянському стилі мали за завдання приховати справжню стратегію комуністичних партій в Центральній та Південно-Східній Європі – стратегію, що полягала в реалізації більшовицької практики та доктрини, яку вдалося втілити в життя у Росії ще 1917 року³¹.

Слід зазначити, що більшовизація, незважаючи на доволі грубе та зухвале її проведення, відбувалася під ідеологічним і політичним прикриттям. Як прикриття використовували передусім зовнішньополітичну ситуацію, тобто фактор, що на територію країн Центральної та Східної Європи Червона Армія ввійшла як визвольтель від німецького панування. Радянська пропаганда зуміла сповна використати цей момент для створення позитивного іміджу в найрізноманітніших суспільних вер-

²⁸ Дума П. *Большевицька демократизація Європи...* – С. 379.

²⁹ Орелюк С. *Коли комуністи за національне визволення. Більшовизм – це московський імперіалізм.* – Львів: Дешева книжка, 1936. – С. 23.

³⁰ Осипенко А. *Кінець другого етапу большевізації...* – С. 3.

³¹ Courtois S. *Czarna ksiegka...* – S. 371.

ствах. На думку Дмитра Маївського, більшовизм як явище у міжнародній політиці в тридцятих роках почав занепадати, ідея перманентної світової пролетарської революції була відкладена до кращих часів. Щойно з початком Другої світової війни більшовики знову виходять на світову арену, а головна заслуга в цьому належить німецькому імперіалізму, який, по суті, дав Сталіну нову ідейну зброю – боротьбу за визволення європейських народів. “Під яким іншим претекстом, – розмірковує автор, – увійшла б була червона армія до дев’яти європейських держав, якби не Гітлер? В якій іншій ситуації червону армію населення цих держав вітало б так, як все ж таки вітає сьогодні, після важких днів німецької неволі? Кожний в’язень тішиться, коли його звільняють з тюрми, і він, звичайно, усміхається не лише до того, хто звільняє його, але й до зустрічних людей, до сонця, до дерева, до рідної хати. Большевики все це поспішно для себе капіталізують і в годину підйому закріплюють свою позицію формальними державними актами, в роді хоч би таких, як творення «тимчасових урядів», складених зі своїх випробуваних ставлеників. Так, отже, треба сказати, що большевики використали визвольні рухи поневоленних гітлерівською Німеччиною народів до розбудови власної імперії”³².

Другим фактором, що слугував чудовим прикриттям Москві для реалізації її імперіалістичних планів, була внутрішньополітична ситуація в багатьох країнах регіону. Річ у тому, що більша частина суспільства не бажала простого повернення до передвоєнних реалій. Аналізуючи обставини утвердження в країнах Центральної і Східної Європи тоталітарних режимів, автори колективної праці “Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин. Холодна війна. 1945–1991 рр.” зазначають, що необхідно враховувати соціально-політичну кризу в країнах регіону, потяг значної частини населення до глибоких перетворень. На їхню думку, в більшості держав до війни і особливо під час існували ті чи ті різновиди авторитарних режимів, а отже, й звичайне повернення до довоєнного ладу не влаштувало нікого³³. Це прекрасно бачили і в Москві. Саме тому зовнішньополітичний натиск на ці країни супроводжувався активною пропагандою прогресивних внутрішньополітичних перетворень. Висувалося програми націоналізації підприємств, передачі землі селянам, загальної безкоштовної освіти і медичного обслуговування. Реформи насамперед торкнулися земельної питання. На думку Осипа Дяківа, це не випадково, адже більшість населення країн Центрально-Східної Європи становили саме сільські жителі, чії симпатії були вкрай

³² Дума П. *Большевицька демократизація Європи...* – С. 379.

³³ *Ялтинско-Потсдамская система международных отношений. Холодная война. 1945-1991 гг. / под ред. Наринского М.М. // <http://www.rami.ru/projects/yalta/index.html> (2002).*

потрібні комуністам для закріплення своєї влади³⁴. Запроваджуваний політичний устрій держав названо народною демократією, очевидно, для того, щоб аж двічі підкреслити його народний характер. Звичайно, ця пропаганда знаходила жвавий відгук у втомлених війною масах. “Для позискання собі симпатії серед народу, – читаємо в публікації українського підпілля, – всі ті «уряди» (мається на увазі поставлені Москвою. – В. В.) кинули клич «націоналізації великого промислу» та «передачі землі селянам». Це внесло деяке замішання, особливо серед слабо політично виробленого елементу. Таким чином, агенти завоювали собі деякі позиції серед своїх суспільностей, щоби тим краще могли їх вдержати. При їхній помочі веде Москва строгу централізаційну політику і «виховує» собі нових громадян Советського типу”³⁵. Про те, що це була лише зручна для Москви вивіска, мало хто думав. Так, у звіті про ситуацію в післявоєнній Польщі український оглядач відзначав, що для утвердження на цих теренах радянської влади НКВД розпочало масові арешти місцевих патріотів, але разом із тим було помітно активний реформаційний рух у внутрішній політиці. Основною метою є порушення єдності польського народу. Більшовики використовували прагнення суспільства до перетворень і під цим прикриттям активно реалізували свої імперіалістичні плани, що, врешті, призвело до розколу серед поляків: частина з них і надалі орієнтувалася на еміграційний уряд у Лондоні, інші ж саме під впливом цієї політики – на промосковський Люблінський уряд³⁶. Земельну реформу як засіб боротьби з підпіллям застосовували і в Литві. Анатолій Русначенко наводить факт, що вже на початку 1945 року 14 тисяч селян отримали землю, відрізану від угідь багатших господарів. “Тим самим, – говорить автор, – влада створила напруженість між селянами, а собі підтримку”³⁷.

Дослідники післявоєнної історії Європи взагалі вказують на суттєве “полівіння” політичних партій того часу. Український історик Вовканич, описуючи процеси в Чехословаччині, зазначає, що вони зачепили тут навіть праві та центристські партії. Це також вдало використала Москва. “Утвердження соціалістичної ідеї, – зазначає він, – в якості єдиної альтернативи розвитку ЧСР з 1945 р. стало фундаментальною причиною деформації чехословацької повоєнної демократії та її політичної системи і чинником домінації комуністів. Власне, суть не в «шкідливості» соціалістичної ідеї, а в тому хибному розумінні поняття «соціалізм», яке

³⁴ Осипенко А. Кінець другого етапу большевізації... – С. 8.

³⁵ Закардонна політика ССРСР // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 353.

³⁶ Інформатор. – 1945. – Ч. 2 // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 16. – С. 53.

³⁷ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – Київ: університетське видавництво “Пульсари”, 2002. – С. 476.

склалося в ЧСР в перші післявоєнні роки. Воно занадто наблизилося до радянського взірця соціалістичного ладу. Приклад перемоги СРСР над Німеччиною діяв настільки вражаюче, що реформаторська соціалістична концепція майже у всій Східній Європі поступилася місцем радикально-революційній”³⁸.

Дмитро Маївський, аналізуючи внутрішньополітичні перетворення в країнах, окупованих СРСР, зауважував, що всі ці процеси соціальної перебудови та світоглядної переоцінки не є випадковими чи, тим більше, природними для національного розвитку в таких країнах, як Польща, Румунія, Угорщина, Югославія та ін. На його думку, всі вони – лише елементи розробленого в Москві плану, що в кінцевому підсумку має призвести до цілковитого поневолення цих держав. “Суть справи не в тому, – пише він, – чи та наскільки корисні є всі ті соціальні переміни, що їх сьогодні проводиться у названих країнах, бо це справа окрема, суто національна, внутрішня справа кожного народу, але в тому, що все те переводиться за видними директивами з Москви з метою не поліпшити соціальне становище селянина чи робітника, а включити його і цілий народ у нову політичну систему, в якій цей саме селянин і робітник буде лише рабом сталінських вельмож”³⁹.

На думку ідеологів ОУН, саме те, що російський імперіалізм йде до своєї мети під прикриттям популярних в масах після війни гасел соціалізму і демократії, робить його дуже небезпечним для вже поневолених народів, і для тих, яким це лише загрожує. Адже в більшості цих суспільств не було достатньо значної верстви населення, яка б об’єктивно оцінювала ситуацію і могла вплинути на подальший хід подій. Зокрема, такою верствою не стала інтелігенція. Сучасний російський дослідник Стигалін у своїй праці “Радянська пропаганда і настрої інтелігенції країн Центральної Європи (друга половина 40-х р.)” вказує на те, що образ СРСР у свідомості значної частини представників інтелігенції країн цього регіону був неадекватний дійсності. Більшість із них була знайома з радянською системою, а радянською пропагандою, тож не розгледіли навіть ті, хто безпосередньо побував у СРСР, не зуміли побачити нічого поза тим, що їм хотіли показати, тож не розгледіли, що “за блиском парадних вітрин приховано мільйони людських жертв”⁴⁰. Інтелігенція як інтелектуальний прошарок суспільства, який мав застерегти народ від некритичного ставлення до

³⁸ Вовканич І. Чехословацьчина в 1945-1948 роках. – Ужгород: видавництво В. Падяка, 2000. – С. 97.

³⁹ Дума П. Большевицька демократизація Європи. – С. 372.

⁴⁰ Тоталітаризм: исторический опыт Восточной Европы // Международный исторический журнал. – 2000. – №7 (интернет версия издания: http://history.machaon.ru/all/number_07/analiti4/total/index.html)

“визволителя”, сама практично стала його союзником у процесі утвердження радянських режимів.

Перехід влади до рук комуністів завершився лютовими подіями 1948 року в Чехословаччині, де після загадкової смерті президента Бенеша було покладено край режимові парламентської демократії. Автори колективної праці “Ялтинсько-Потсдамська система” зауважують, що до весни 1948 року в усіх країнах регіону було встановлено комуністичні прорадянські режими, які копіювали модель сталінського СРСР⁴¹. Цікаво, що цю ж дату і події в Чехословаччині як остаточне утвердження комуністичного режиму в країнах Центрально-Східної Європи називав Осип Дяків у своїй роботі завершений, 16 вересня 1948 року⁴².

Спираючись на доступний йому матеріал про події в Центральній і Східній Європі, один з діячів українського визвольного руху Ярослав Старух виділив такі загальні причини швидкої радянзації цього регіону:

1. Багато народів були незадоволені міжнародною ситуацією, розв'язанням наболілих політичних і соціальних питань, невиконанням Атлантичної хартії.

2. Світова громадськість не знала правди про СРСР, тоталітарний режим, який там панував.

3. Супротивники СРСР провадили поступливу, компромісну політику, намагаючись уникнути загострення взаємин із ним⁴³.

Звичайно, українські підпільники не тільки спостерігали за процесами утвердження в країнах Центрально-Східної Європи тоталітарних режимів радянського взірця. Ідеологи українського визвольного руху розробили програму дій, що мала завадити цьому, програму, що була елементом ширшої концепції національно-демократичної революції народів регіону. Основні положення цієї програми найкраще відображено в публікації Петра Федуну –“Полтави” “Наша основна мета та революція в СРСР як один з шляхів до неї”. Одним із першочергових і найважливіших завдань українського визвольного руху було порозумітися з уже існуючими в країнах регіону протибільшовицькими силами і зреалізувати на практиці ідею спільного антитоталітарного фронту народів. Петро Федун зазначав, що таке об'єднання українцям вдалося утворити 1946 року на еміграції у вигляді Антибольшевицького блоку народів (АБН). “Вслід за об'єднанням протибольшевицьких сил на еміграції, – говорить автор статті, – мусить прийти до встановлення фактичної

⁴¹ Ялтинско-Потсдамская система международных отношений. Холодная война. 1945-1991 гг. / под ред. Наринского М.М. // <http://www.rami.ru/projects/yalta/index.html> (2002).

⁴² Осипенко А. Кінець другого етапу большевізації... – С. 25.

⁴³ Чи атомова бомба врятує Англію // Україна бореться. З документів красної боротьби. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1946. – С. 23-24.

співпраці між революційними протибольшевицькими рухами в межах самої большевицької імперії та в т. зв. сфері її впливів”⁴⁴.

Друге завдання, за словами Полтави, полягало в тому, щоб довести протинародність реакційного більшовицького режиму і необхідність боротьби з ним лише шляхом активного революційного підпілля. При цьому, як стверджує автор, навіть у тих країнах, де активний антирадянський рух існує чи існував, більшовикам вдалося обманути його керівництво, і воно зробило ставку на боротьбу з ними в площині легальної політики. Так, в огляді політичної ситуації в Польщі, надрукованому в журналі “Інформатор” за грудень 1945 року, наголошується: “У поляків зараз вкорінилася думка, що їм вдасться усунути большевиків і їхні впливи з Польщі при допомозі виборів, і тому хапаються за концепцію легальної опозиційної боротьби, що вплинуло на частинний вихід з підпілля. Інакше кажучи, поляки вірять, що станеться «чуд над урною»”⁴⁵. В “Інформативному звіті” кінця 1946 року, тобто саме напередодні виборів, український оглядач пише, що поляки покладають на вибори великі сподівання, вірячи, що після них “зайдуть в нутрі Польщі великі зміни, після чого не буде внутрішньої боротьби і усім краще житиметься”⁴⁶. Схожа ситуація була й у інших державах регіону. Проте, як показав час, сподівання перемогти більшовиків за допомогою засобів легальної політики були цілковито марними. Вибори, на які представники опозиції покладали велику надію, були нахабно сфальшовані, унаслідок чого до влади прийшли комуністи, котрі розправилися зі своїми опонентами далеко не легальними засобами.

Третім завданням щодо народів Центральної та Східної Європи Петро Федун називав переконування передових революційних елементів у тому, що у своїй визвольній політиці вони мусять орієнтуватися на сили власних народів, а не на інтервенцію з боку наддержав – ворогів СРСР. Цей момент був дуже актуальним, адже, наприклад, у Польщі представники опозиції тривалий час були впевнені, що справу їхньої незалежності вирішить на міжнародному форумі Великобританія⁴⁷. Керівництво визвольних рухів у Прибалтиці також вважало, що справу національного визволення можна буде завершити тільки в ході глобального конфлікту СРСР із Заходом за безперечної підтримки останнього⁴⁸.

⁴⁴ Полтава П. *Наша основна мета...* – С. 204.

⁴⁵ *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 16. – С. 103.

⁴⁶ *Літопис Української Повстанської Армії.* – Торонто-Львів, 2002. – Т. 34: *Лемківщина і Переміщина. Політичні звіти.* – С. 253.

⁴⁷ Ці настрої переважали в польському суспільстві ще довго після завершення Другої світової війни: див., наприклад: *Інформативний звіт. 1.3-1.4.1946* // *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 34. – С. 203; *Інформативний звіт. 1.10-31.10.1946* // *Літопис Української Повстанської Армії.* – Т. 34. – С. 247 та інші.

⁴⁸ Особливо це стосується тих держав, де збройний опір був менш розвинений, зокрема в Латвії та Естонії: Русначенко А. *Народ збурений.* – С. 472, 480, 493, 495.

Останнім найважливішим завданням роботи з представниками руху опору інших народів було донести до їх свідомості, що боротьба з більшовизмом як політичною та ідеологічною системою може бути успішною лише в тому випадку, якщо вона вестиметься під прогресивними гаслами, матиме передову політичну і соціально-економічну програму. Полтава, опираючись на досвід українського визвольного руху, так сформулював основні пункти цієї програми:

1. Система вільних національних держав усіх народів.

2. Побудова безкласового суспільства, заснованого на принципі суспільної власності на основні знаряддя і засоби виробництва.

3. Демократичний лад як основа внутрішнього розвитку держави⁴⁹.

Коли вони такої програми не приймуть, – застерігав український публіцист, – вони у своїй протибільшевицькій боротьбі програють; програють, головним чином, тому, що не зуміють здобути для себе мас”⁵⁰.

Доведення цієї тези знаходимо у цікавій роботі Василя Галаси “Польща перед виборами”, написаній у 1946 році. На думку цього автора, основною причиною поразок польського антикомуністичного підпілля була саме відсутність прогресивної політичної програми. “Головний аргумент цього підпілля в боротьбі проти Москви і її експозитури у Варшаві, – пише В. Галаса, – це оскарження за віддачу Львова і Вільна Росії. А одночасно з уст представників цього ж підпілля і зі шпальт польських підпільних газет скимлить декларація: «Ми хочемо жити у згоді з Росією, тільки хай відступить за Збруч». Не дивно що такий нереальний аргумент не промовляє нікому до переконання – ані Москві, ані польському народові [...] Подібні, перестарілі і немобілізуючі аргументи стосується і на внутрішньому відтинку. Нпр. політиці Варшавського «уряду», а гловно соціяльній системі, яку він зводить, польський протибільшевицький табір протиставляє систему з перед 1939 р. А коли навіть поміщицько-капіталістичну систему осуджує, то не дає перед очі народові займаючого, пориваючого, що мобілізувало б до безкомпромісової визвольної боротьби увесь польський загал”⁵¹.

Отже, єдиним засобом визволення народів Центрально-Східної Європи визнавалась розроблена діячами українського руху концепція анти тоталітарної національно-демократичної революції⁵². Саме в рамках цієї революції, що основним гаслам визначено “Свобода народам! Сво-

⁴⁹ Полтава П. *Наша основна мета...* // Збірник підпільних писань. – С. 206.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Савченко З. *Польща перед виборами...* – С. 5-6.

⁵² Детальніше про цю концепцію див.: В'ятрович В. *УПА і реалізація концепції анти-тоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи. Готується до друку у збірнику Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” присвяченому історії УПА.*

бода людині!” досягнути визволення мав і український народ. Екстраполюючи цю концепцію на країни, що після війни потрапили в зону радянського впливу, ідеологи ОУН зосередилися на аналізі ситуації в регіоні, побудові можливих шляхів дальшого розвитку ситуації. Аналітичні розробки українських підпільників були доволі точними, особливо у визначенні причин та наслідків процесів, що відбувалися тут після завершення Другої світової війни. Публікації сучасних дослідників оперті на багатий документальний матеріал підтверджують це, оскільки їхні висновки часто збігаються з висновками публіцистів українського визвольного руху п'ятдесятирічної давнини. Це особливо вражає, якщо врахувати, в яких умовах доводилося їм працювати: постійна небезпека для життя, відсутність нормальних умов праці, обмежений доступ до джерел інформації. Щоб зрозуміти правдиву суть більшовизму, його політики, представникам опозиційних рухів інших народів (польських, чеських, словацьких, угорських, румунських та ін.) потрібні були драматичні події в Угорщині 1956 та Чехо-Словаччині 1968 років проте на момент “прозріння” керівників рухів опору їхні країни уже були перетворені на сателіти СРСР.

Анатолій Войнаровський.

РУХ ОПОРУ В ПОЛЬЩІ ПРОТИ НАСАДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В 1944–1948 РОКАХ

Закінчення Другої світової війни та боротьба в країнах Східної Європи за відновлення державності є досить складною темою. На особливу увагу заслугоує польський досвід – прагнення поляків відновити державність було особливо сильним. Проте ідеологічні та геополітичні уявлення більшої частини польського населення про майбутній суспільно-політичний лад не збігалися з тими реаліями. Мінімум, на який орієнтувалось населення, та й переважна частина політичної еліти – це відновлена територія II Речі Посполитої та демократичний устрій, насправді ж постала мононаціональна, з істотними територіальними змінами, тоталітарна держава – зовні залежна від СРСР.

Таким чином, історія Польщі після Другої Світової війни – це історія зародження, утвердження і розпаду політичного режиму радянського типу, чиєю основою була монопольна влада комуністичної партії, це історія боротьби польського народу проти тоталітарного режиму з перших днів його насадження (1944 рік) до оксамитової революції 1989 року.

Форми цієї боротьби були різними – від збройного опору до акцій непокори. Предмет пропонованого дослідження – польський рух опору “радянзації” в 1944–1948 роках, а саме військові підпільні формування та їхня діяльність у вказаний період.

Досить цікавою є доля польського народу – народу, котрий характеризувався не сприйняттям комуністичної ідеології, сильними антиросійськими настроями, високим почуттям національної гідності та прагненням відновити втрачену в роки війни незалежність. Про це свідчить позиція радянського керівництва – становлення прорадянської політичної системи в Польщі було досить актуальною проблемою для Сталіна: тут ентузіазм до соціалістичних ідей був досить рідкісним явищем. “Комунізм, – говорив Сталін 1944 року, – полякам не підходить. У них досить сильним є індивідуалізм, занадто сильний націоналізм, достатньо впливові позиції займає католицька церква”¹. Проте, незважаючи на все це, протягом 1944–1948 років у Польщі встановлюється радянська модель тоталітаризму.

Історичні дослідження антирадянського збройного руху опору в Польщі в період 1944–1948 роки характеризує залежність від полі-

¹ Werblan A. *Stalinizm w Polsce*. – Warszawa, 1991. – S. 21.

тичного замовлення. Прорадянськи налаштовані історики, і в СРСР, і в інших країнах соціалістичної орієнтації, часто давали чітку та однозначно негативну оцінку діям польського підпілля, класифікуючи представників руху опору або як кримінальних злочинців, або ж як наймитів буржуазного Заходу які прагнуть знайти ярмо поневолення для власного народу². Діаметрально протилежною є оцінка діяльності польського підпілля з боку представників польської історичної науки в еміграції: бійців Армії Крайової (АК), Національних Сил Збройних (НСЗ) вони вважали патріотами, що вели боротьбу проти нового окупаційного режиму³. Після розпаду СРСР та введення до наукового обігу матеріалів з колишніх радянських архівів історики пострадянського простору розробляють нове бачення діяльності антикомуністичного руху в Польщі. Його оцінюють як боротьбу за збереження державної самостійності та демократичних засад суспільного ладу⁴. Особливо актуальною є ця проблематика на сучасному етапі розвитку польської історичної науки. Рух опору трактують не лише як протистояння “радянизації” та боротьбу за незалежність і демократичний лад, але й надають чимале значення тому, що саме на його основі в наступні десятиріччя розгорнувся масовий анти тоталітарний рух протесту. Саме рух опору змусив сталінське керівництво піти на певні поступки та зумовив певну ліберальність соціалістичної системи в Польщі⁵.

² Аугустянски Ю. Установление народной власти и борьба с контрреволюцией в ПНР. – М., 1985. – С. 18; Братанчук И. Становление диктатуры пролетариата в Польше. – К., 1969. – С. 15; Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944 – 1948 гг. – К., 1984. – С. 240-242; Дыло А. Революционные преобразования в Польше 1944 – 1948 гг. – М., 1982 – С. 34; Залуский З. Сорок четвертый: события, наблюдения, размышления. – М., 1978. – С. 303; Зашильняк Л. Борьба ППР против реакции за установление и упрочение народно-демократического строя в Польше (1944 – 1948). – Львов, 1975. – С. 97; Макар Ю. Становление и укрепление строя народной демократии в Польше (1944 – 1949). – К., 1989. – С. 21; Пачковский А. Польша, „нация – враг”. Черная книга коммунизма. – М., 2001. – С. 143; Korbonski S. Polskie państwo podziemne: Przewodnik po podziemiu z lat 1939-1945. – Paryz, 1975. – S. 124; Walichnowski T. U zrodel walk z podziemiem reakcyjnym w Polsce. – Warszawa. – 1980. – S. 119; Wojcik R. W podziemiu // Perspektyw. – 1975. – № 52. – S. 39-40.

³ Kersten K. Narodzeny systemu władzy. Polska, 1943-1948. – Paryz, 1986. – S. 14-15; Korbonski S. Polskie państwo podziemne: Przewodnik po podziemiu z lat 1939-1945. – Paryz, 1975. – S. 44-47.

⁴ Льюшин И. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу часів II світової війни. – К., 1995. – С. 19; Парсаданова В. Советско-польские отношения в 1945 – 1949 гг. – М., 1990. – С. 163.

⁵ Aparat bezpieczeństwa do dziej w PRL w latach 1944-1956. – cz. I. Opracowanie Andrzej Paczkowski. – Warszawa, 1994-1996. – S. 82-84; Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950-1952. Taktyka, strategia, metody. Wybór i opracowanie Antoni Dudek i Andrzej Paczkowski. – Warszawa, 2000. – S. 340; Dominiczak H. Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990. – Warszawa, 1997. – S. 114; Represje NKWD wobec podziemnego Państwa Polskiego w latach. 1944-1945. t.I., [wyd.] Franciszek Gryciuk i Piotr Matusak. – Siedlce, 1995. – S. 92-93; Werblan A. Stalinizm w Polsce. – Warszawa, 1991. – S. 42.

В цьому дослідженні зроблено спробу окреслити закономірності та етапи руху Опору в Польщі у 1944–1948 роках, визначити його характерні риси, з'ясувати його значення для подальшого поступу польського суспільства.

З моменту корінного зламу в Другій світовій війні польське підпілля, орієнтоване на уряд в еміграції стало готуватись до активних бойових дій. Організатори польського руху Опору розраховували, що з наближенням Червоної армії частини АК зуміють мобілізувати населення і вступити в бій з німцями, щоб постати перед радянськими військами як представники законної влади. Задуманій операції було надано кодову назву – “Бужа”. Радянське командування спочатку співпрацювало з частинами АК, а згодом її підрозділи стали роззброювати, офіцерів інтернували, солдатам пропонували вступати до армії Берлінга. На жовтень 1944 року було арештовано, а потім інтерновано 25 тисяч солдатів та 300 офіцерів. Організаційні принципи НКВС перейняли польські комуністи, що пройшли курс навчання в школі НКВС в Куйбишеві. Придушення підпільного руху в Польщі здійснювалось за активної участі НКВС, а також новоствореного міністерства громадської безпеки та корпусу внутрішньої безпеки⁶. Одним з перших яскравих та трагічних моментів є приклад Варшавського повстання 1944 року. Роль СРСР у тому, що повстанці зазнали поразки, була очевидною. Не применшуючи значення труднощів військового характеру, з котрими зіткнулися радянські війська, що вийшли до Вісли, пріоритет ухвалювати рішення належав не військовикам, а Кремлівському керівництву, і мотиви були насамперед політичні. Поразка Варшавського повстання істотно послабила і Делегатуру, і Армію Крайову⁷. Реально протистояти Польському Комітету Національного Визволення (ПКНВ) за таких умов було неможливо. Проте опір радянському режимові не спадав.

Усвідомивши загрозу нової окупації, на становище відреагував керівник повстання генерал Бур-Коморовський. 19 вересня 1944 року, генерал Бур, головний комендант збройних польських сил, видав наказ: “Більшовики під Варшавою. Вони заявляють, що є друзями польського народу. Це підступна брехня... Більшовицький ворог зустрінеться з такою ж безжалюбно боротьбою, яка похитнула німецького окупанта. Дії на користь Росії вважаємо зрадою Вітчизни... Німці втікають, всі до боротьби з «Совітами»”⁸.

Таке неприйняття нового укладу життя пояснюється цілою низкою чинників. В програмі нової влади антикомуністичні сили бачили так звані

⁶ *Dominiczak H. Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990. – Warszawa, 1997. – S. 15.*

⁷ *Korbonski S. Polskie państwo podziemne: Przewodnik po podziemiu z lat 1939-1945. – Paryż, 1975. – S. 28.*

⁸ *Kersten K. Narodzeny systemu wladzy. Polska, 1943-1948. – Paryż, 1986. – S. 48.*

матеріалістично-єврейські елементи, що їх визначали як чужі та небезпечні для національної культури, для духовного життя поляків. Особливо велика загроза на думку більшості постала для релігії та костелів, до закриття й руїнації яких нібито готувалися комуністи. Антикомуністи не без успіху намагалися злучити в суспільній свідомості в єдине ціле патріотизм та католицизм. Не випадково у “війні символів” поряд з орлом та короною головною зброєю антиурядового підпілля залишалися зображення хреста й Богоматері⁹. Підпілля намагалось форсувати конфронтацію навколо символів Вітчизни та Бога.

В таких сферах боротьби, як національна свідомість і світогляд, ініціатива й перевага були не на боці ППР чи тимчасового уряду.

Здійснювана новою владою аграрна реформа істотно сприяла збільшенню кількості її прихильників. Однак навесні 1945 року, після парцеляції фільварків і фактичної націоналізації заводів, з'явилися нові завдання, котрі було неможливо вирішити одразу. Селянина хвилювало питання: чи дійсно в Польщі не буде колгоспів; та більш за все викликали невдоволення обов'язкові постачі сільськогосподарської продукції та податки. Окрім того, частина селян вважала перерозподіл землі неправочинним та висловлювала пасивне несхвалення такої політики¹⁰.

21 липня 1944 року на протигагу лондонському еміграційному урядові в Москві було створено ПКНВ. 22 липня ПКНВ проголосив свою владу на території визволеної Польщі, заявивши, що він є єдиним органом, який презентує народ. 23 липня Сталін звернувся до Черчілля посланням, повністю присвяченим польській проблемі: “ПКНВ має намір взятися за створення адміністрації на польській території, і це буде, я сподіваюсь здійснено. В Польщі ми не знайшли жодних інших сил, спроможних створити польську адміністрацію. Так звані підпільні організації, керовані польським Урядом в Лондоні, виявились ефемерними, позбавленими впливу. ПКНВ я не можу вважати урядом Польщі, але, можливо, що згодом він стане основою для формування уряду з представників демократичних сил”¹¹.

Заявляючи про ефемерність польського лондонського підпілля, Сталін видавав бажане за дійсне. Загони АК брали активну участь у звільненні від німців Волині, Литви, Східної Галичини, Західної Білорусі. З квітня 1944 року представництву лондонського еміграційного уряду в країні, Делегатурі, вдалось легалізувати свою діяльність та сформувати

⁹ *Fijałkowska B. Partia wobec religii i Kościoła w PRL. 1944-1955. – Olsztyn, 1999. – Т. 1. – С. 170.*

¹⁰ *Глююшин І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу часів II світової війни. – К., 1995. – С. 19.*

¹¹ *Пачковский А. Польша, «нация – враг». Черная книга коммунизма. – М., 2001. – С. 352-353.*

органи влади в цілій низці визволених населених пунктів. Звісно ж, Сталіну ця інформація була відома¹².

Всі спроби лондонського уряду врегулювати взаємини з СРСР та потім і ПКНВ, сходили нанівець. У центрі суперечок стояло питання про кордони нової Польщі. Сталін обрав курс на те, щоб у жодному разі не дійти згоди з лондонським урядом, і це мало певний резонанс на теренах Польщі – проти нерадянського підпілля почались рішучі дії спрямовані на його ліквідацію¹³.

ПКНВ, зрозумівши хиткість свого становища та відсутність соціальної бази, відразу зробив ставку на силові методи придушення пролондонського підпілля. 4 жовтня 1944 року в ПКНВ виступив шеф безпеки С. Радкевич з вимогою негайно переглянути “ліберальну політику”, в умовах наростаючого протистояння між ПКНВ та пролондонським підпіллям. Те, що Берут доручав органам безпеки знешкоджувати не лише виконавців ворожих акцій, а ще й профілактично – всіх, хто виступить проти програми ПКНВ, є яскравим свідченням цієї політики¹⁴.

Перший удар по польському підпіл्लю завдали підрозділи НКВС, їхня роль у придушенні польської опозиції є провідною. Саме радянське керівництво провело операцію з арешту керівників АК та інших підпільних структур. Цитую з доповідної записки радника НКВС при Міністерстві громадської безпеки Польщі І. А. Серова народному комісарові внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії про заходи щодо підготовки арешту підпільного керівництва Армії Крайової (Варшава, 27 березня 1945): “Цілком таємно: «Здійснюючи операцію з арешту підпільного керівництва АК, встановили, що на території Польщі за вказівкою лондонського емігрантського уряду створено підпільну «Раду Єдності Народової», котрій надали права польського парламенту. До складу «Ради Єдності Народової» входило по 2–3 представники від кожної підпільної політичної партії. Президентом «Ради Єдності Народової» є Пужак, член ППС від 1902 року з вищою юридичною освітою.

Окрім того, на території Польщі також існує Рада міністрів, що складається з 4-х міністрів лондонського еміграційного уряду. Раду міністрів очолює віце-прем'єр лондонського еміграційного уряду Янковський, інженер-хімік за професією, в минулому активіст партії праці та профспілкового руху.

Янковського добре знають Миколайчик і Арцишевський, і до останнього часу Янковський отримував від Арцишевського вказівки стосовно роботи в підпіллі.

¹² Постоловський М., Пугач Є., Страшнюк С. *Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1945)*. – Харків, 2000. – С. 211.

¹³ Пачковський А. *Польша, «нація – враг»*. Черная книга коммунизма. – М., 2001. – С. 352.

¹⁴ Постоловський М., Пугач Є., Страшнюк С. *Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1945)*. – Харків, 2000. – С. 126.

Встановлено, що на останньому засіданні Ради міністрів ухвалено рішення, відповідно до якого на головного коменданта АК генерала Окулицького (псевдонім «Недзв'язек»), покладено виконання обов'язків вієськового міністра Польщі.

Основні підпільні політичні партії: ППС, Сторонництво Людове, Сторонництво Праці, народні демократи і Сторонництво Демократичне, також брали активну участь у заходах здійснюваних лондонським еміграційним урядом та входять до «Ради Єдності Народової» та Кабінету міністрів.

Враховуючи, що підпільні структури та партії розпочали організовані заходи проти Тимчасового польського уряду, ми, відповідно до Ваших вказівок, здійснили акції щодо вилучення головних керівників польських підпільних організацій.

Вдалося встановити безпосередній зв'язок з віце-прем'єром Янковським під приводом попередження його про припинення диверсій та інших ворожих дій в тилу 1-го Білоруського фронту. Після цього попередження Янковський, бажаючи виправдатись, просив організувати йому зустріч з командуванням фронту. При цьому Янковський заявив, що він може зібрати представників підпільних політичних партій, котрі мають бажання визначити свої позиції в зв'язку з ситуацією, що склалася в Польщі, та просять командування фронту посприяти виходу з підпілля, гарантуючи їм безпеку з боку Тимчасового польського уряду.

В зв'язку з цим ми коротко поінформували Берута і Моравського.

Як ми встановили, останні розповіді про це членам ЦК ППС, хоча їх і попереджувано про нерозголошення цієї інформації.

27 березня відбулась «попередня зустріч» нашого представника з Янковським, Пужак та Окулицьким, котрі після короткої бесіди під приводом переговорів з командуванням були доставлені до нас.

Всі вони прийшли без охорони і зброї, оголосивши своїм соратникам, що йдуть на переговори до вієськового командування. Водночас, попередили основних депутатів РСН про необхідність з'явитись на «нараду» в м. Прушків, де вони будуть присутні. Таким чином, їх зникнення не викличе підозр.

28 березня всі депутати РСН, а також прибулі з ними, відповідно до Ваших вказівок, будуть доставлені до місця «наради».

Кількість учасників «наради», котрих буде вилучено, повідомимо додатково.

Строго попереджені про нерозголошення вказаної комбінації оперативні працівники, які беруть у ній участь».

Беруту і Моравському було заявлено, що переговори з Янковським не вдалились і що інші зникли, а тому є версія, ніби їх хтось попередив про можливе затримання. Таким чином, це є безпосереднє свідчення

підготовки силового усунення керівництва майбутньої антикомуністичної опозиції, яке й було реалізовано. В доповідній записці радника НКВС при міністерстві громадської безпеки Польщі І. А. Серова народному комісарові внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії про арешт керівників польського підпілля (Варшава 27 березня 1945 року) вказувалось: “Цілоком тасмно. «Продовжуючи розвивати легенду майбутньої зустрічі з представниками підпільних організацій АК і політичних партій, що діють на теренах Польщі від імені лондонського еміграційного уряду, сьогодні, відповідно до Ваших вказівок, були затримані: – Віце-президент польського еміграційного уряду, він же головний делегат на території Польщі – Янковський; – Президент РСН Пужак, він же голова підпільної польської партії соціалістів (ППС); – Виконувач обов’язків військового міністра польського еміграційного уряду – бригадний генерал Окуліцький, він же головний комендант АК. На завтра є можливість зібрати повністю всіх членів РСН. Прошу дальших вказівок»”. Всіх заарештованих було засуджено на показовому судовому процесі в Москві. Отже, польське підпілля ще 1945 року втратило своє керівництво, що істотно його послабило¹⁵.

Формувались і власні польські карально-репресивні структури. Першим польським силовим підрозділом, що виконував репресивно-каральні функції в підтримку ПКНВ, був штурмовий батальйон громадської безпеки чисельністю 800 осіб, сформований в СРСР. Головними завданнями цього підрозділу були охорона апарату нової влади та боротьба з пролондонським підпіллям. Але все ж вагомішу роль виконували структури НКВС, які 1945 року додатково посилили. Про це йдеться в супровідній записці на ім’я Сталіна від Берії, щодо чисельності військ НКВС у Польщі. В доповідній записці М. М. Селівановського (керівник НКВС в Польщі) акцентовано увагу на активізації підривних дій АК, що вимагає посилення боротьби з бандитами. В розпорядження М. М. Селівановського на додачу до вже наявних у Польщі семи полків НКВС і окремого мотострілецького батальйону направити ще два полки військ НКВС¹⁶. Відтак, основними каральними силами в боротьбі з підпіллям на цьому етапі були радянські репресивно-силові структури.

Різке загострення внутрішньополітичної ситуації в Люблінській Польщі припадає на жовтень 1944 року. Якщо до цього влада проголошувала курс “відкритих дверей” (звісно ж, реально це було не так) і готовність до конструктивного діалогу, хоча на практиці жореткі дії не виключались, то відтепер оголошувала пропагандистську війну і поси-

¹⁵ *Proces szesnastu. Dokumenty NKWD. Oprac. Andrzej Chmielarz i Andrzej Krzysztof Kumert. – Warszawa, 1995. – S. 82.*

¹⁶ *Werblan A. Stalinizm w Polsce. – Warszawa, 1991. – S. 61.*

лювала репресивні дії до опозиційних сил, насамперед членів АК. Бундним явищем того часу був плакат – “Ганьба вбивцям із АК”. Саме в цей момент активізується діяльність Делегатури та АК, а з іншого боку ПКНВ, нагнітає враження загрозливої небезпеки, щоб виправдати свої репресивні дії. Два місяці існування Люблінського комітету показали, що абсолютна більшість підпільних політичних і військових структур, зв’язаних з польським урядом, не збирається припиняти свою діяльність, незважаючи на розпорядження влади. Нова влада чітко усвідомлювала хиткість своїх позицій, відсутність широкої соціальної бази на свою підтримку. Поляки вельми стримано реагували на проекти нової влади. Наприклад, досить байдуже ставились до реалізації декрету ПКНВ про аграрну реформу, а значна частина навіть засуджувала її, адже відчуження приватної власності було гріховним, за уявленнями польського селянина, йому це видавалось злочином, розбоєм. Іншим прикладом протесту були випадки масового дезертирства зі зброєю з лав Війська Польського¹⁷.

Повсюди неприйняття реформації на комуністичний кшталт відзначав один з лідерів ППР В. Гомулка. Аграрна реформа здебільшого була здійснена силами міських робітників та силами партії. Активність селян в проведенні земельної реформи була відносно низькою. Поділ поміщицьких земель сприймали як перший етап колективізації¹⁸.

“Реакція має підтримку серед куркулів та частини селянства, також охоплює своїм впливом частину інтелігенції, представників наукової сфери, костьол, значну частину міської молоді. Всі ці прошарки категорично виступають проти ППР, вказуючи, що Польщу перетворюють на радянську республіку. Реакціонери розгорнули агітаційну роботу антикомуністичного спрямування, інший напрямок їхньої діяльності – терористичні акти, партизанська боротьба. Найактивнішою діяльністю підпілля є на теренах колишнього генерал-губернаторства, на приєднаних західних та південних територіях в силу геополітичних та географічних умов діяльність реакціонерів майже непомітна. Вже вбито кілька сот активістів ППР, які працювали в селі. Є місцевості де організації ППР сильно тероризовані та залякані і практично не діють”, – вказувалось в аналітичних зведеннях польських комуністів¹⁹. Отже, польське суспільство, за цими свідченнями, виявилось неготовим до запропонованих реформ, і зоставався єдиний шлях – розгортання роботи репресивної системи.

¹⁷ Постоловський М., Пугач Є., Страшинок С. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1945). – Харків, 2000. – С. 198.

¹⁸ Парсаданова В. Советско-польские отношения в 1945 – 1949 гг. – М., 1990. – С. 78.

¹⁹ Szepanski J. Polskie losi. – Warszawa, 1993. – S. 49.

Репресії торкалися багатьох людей, часто непричетних до акцій, спрямованих проти нового режиму або радянських військ. Лише приналежність до АК під час німецької окупації була достатньою підставою для звинувачення в антирадянській діяльності та ув'язнення. Всього ж під час воєнних дій, за повідомленням В. Молотова МВС СРСР 1947 року в порядку “зачистки тилу” на території Польщі було заарештовано 2487 осіб, та інтерновано 2762 вояки АК. Врахуймо, що це вже четвертий рік радянської присутності та інформація стосується лише підданих Польщі²⁰.

Контроль над силовими структурами та підтримка СРСР дали змогу знищити антикомуністичне підпілля. В 1945 році радянські військова та НКВС завдали в Польщі несподіваного удару по керівництву Армії Крайової. Однак це не зломало її збройного опору. В 1945 році пролондонське підпілля знищило 3,5 тисячі прихильників комуністичного режиму, а в 1945–1948 роках – близько 30 тисяч. В доповідній записці ЦК ВКП (б) від Суслова про становище в Польщі перед виборами до Сейму сказано: “З наближенням виборів політична боротьба все більше загострюється. Уряд і демократичний блок рішуче ліквідують підпільні терористичні організації, а також викривають реакційні дії “легальної” опозиції – ПСЛ. Заарештовано 4 тисячі бандитів. Викрито злочинні зв'язки між НСЗ та партією Миколайчика ПСЛ. За зв'язок ПСЛ з бандитами уряд заборонив діяльність цієї організації в 22 повітах”²¹. Формально це стало виправданням для репресій проти опозиції в Польщі. До весни 1947 року тут було заарештовано більше 21 тисячі противників режиму і скарано на горло 6 тисяч.

Зміна тактики підпільних організацій починається з моменту осмислення безперспективності подальшої збройної боротьби. Свідченням того є звіт радника НКВС при міністерстві громадської безпеки Польщі М. М. Селівановського народному комісарові внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії про діяльність підпільної організації “Народове Сили Збройне” (Варшава 11 жовтня 1945 року): “Повсюдно на території Польщі триває діяльність підпілля «НСЗ» – найбільш злісної антирадянської організації. Наявна інформація свідчить, що «НСЗ» здійснює низку організаційних заходів з метою активувати підривну діяльність. За цими ж даними, головний комендант «НСЗ» генерал «Богутський» виїхав до Англії по директиви та кошти для організації”.

У вересні 1945 року працівниками громадської безпеки заарештовано 224 учасники “НСЗ”. В процесі оперативних заходів успішно ввійшли до

²⁰ *Komunizm. Ideologia, system, ludzie. Pod redakcji Tomasza Szaroty. – Warszawa, 2001. – S. 190.*

²¹ *Постоловський М., Пугач Є., Страшинок С. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1945). – Харків, 2000. – С. 322.*

керівної ланки “НСЗ” два агенти НКВС, котрі надали таку інформацію: “В наказі щодо «НСЗ» за підписом генерала «Богутського» вказується: «“НСЗ” є головним організаційним центром опору новим окупантам та їх прибічникам. Наш ворог після розгрому АК і центрів підпільної Польщі, що об’єднувались навколо Делегатури уряду, готується до рішучої боротьби з нами. Важкі хвилини, котрі нас чекають, будуть вимагати надзвичайно швидких рішень, дуже точного зв’язку і безпосереднього розгляду ситуації в кожному окрузі. В зв’язку з цим необхідним є розділ Польщі на три обшари, котрим підпорядкувати відповідні округи»”.

Відповідно до наказу було організовано обшари: Західний, Південний та Східний, котрі розпочали створення своїх штабів для керівництва підпорядкованими їм округами “НСЗ”. 24 вересня в м. Катовіце відбулась нарада керівників “НСЗ” Сілезії. Як повідомила радянська агентура з цієї наради, звучали такі заяви: “За кордоном, на Заході, формується антирадянський блок. Проте труднощі економічного та політичного характеру виключають можливість воювати з СРСР зараз. Тим не менше, війна неминуча, але її не можна чекати в лісі з гвинтівкою в руках, тому що це нічого не дає. Щоб не бути викресленими з історії, необхідно негайно взятися до політичної роботи, закріплюючи свій вплив там, де це можливо. Тому необхідно:

- Швидко ліквідувати лісові загони. Припинити всяке насилля, напади і вбивства.

- Політичному керівництву підготувати кадри пропагандистів. Література надходитиме з головної комендатури, але незалежно від цього кожен округ має видавати власні журнали та листівки.

- Пропаганду вести залежно від міри проникнення в армію, комітети політичних партій, промислові підприємства і тому подібне.

- Заволодіння командними посадами в Війську Польському, державних установах і комітетах легальних політичних партій має йти по лінії розбудови там політичних осередків “НСЗ”.

- Військову активність “НСЗ” звести до мінімуму”²².

Агентурні дані про настанови керівництва “НСЗ” щодо входження їхньої агентури до владних, господарських та політичних структур і створення там підпільних осередків, підтверджуються документами, вилученими в арештованих.

Наприклад, вилучено інструкцію про порядок організації, форми і методи практичної діяльності осередків “НСЗ”, що називаються ГН: “ГН – осередок, що складається з кількох осіб (3–4) і є найвигіднішою формою живого контакту з широкими колами працівників на певній

²² *Постоловський М., Пугач Є., Страшнюк С. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1945).* – Харків, 2000. – С. 380.

території. Цю форму випробували більшовики. Таку форму використовували Ленін і Муссоліні, ми бачимо її найоптимальнішою для порятунку нашої Вітчизни”²³. Таким чином, зрозумівши марність спроб досягнути звільнення власними силами, підпілля поступово переходить до іншої тактики боротьби.

Окрім того, намагались діяти проти “радянизації” країни і легальними методами. Активний протест проти фальсифікації виборів 1947 року розгорнули представники польської еміграції за кордоном з метою привернути увагу світової громадськості. Представники ПСЛ та польська політична еміграція розгорнули кампанію проти несправедливих виборів 1947 року під назвою “Акції Станіслава” – протести перед дипломатичними представництвами Польщі в інших країнах²⁴. В цей час режим активізує боротьбу з підпіллям, за три місяці перед виборами проведено 2 тисячі операцій.

Активна боротьба тривала до 1947 року, її відголос відчували ще на початку 1950-х років. Широкомасштабні акції з “умиротворення” вели силами корпусу внутрішньої безпеки та частинами регулярної армії. За період 1945–1948 років було вбито 8700 представників антикомуністичного підпілля²⁵.

Отже, аналізуючи польський рух Опору проти насадження комуністичної системи влади можна зазначити кілька ключових моментів. Рух Опору мав досить солідну соціальну базу і лише радянська військова присутність відіграла ключову роль у становленні комуністичного режиму, здійснюючи втручання репресивно-каральними методами. Інший аспект – це внутрішня ідеологічна неузгодженість між представниками різних напрямів польського підпілля, що істотно послаблювала опір. Наступний важливий наслідок: зважаючи на високий протестний потенціал польського суспільства було пом’якшено комуністичні реформи, в Польщі практично не було колгоспної системи, зберігала вагомі позиції католицька церква. Перехід до пасивних форм опору створив потужну базу для боротьби в наступні періоди.

Так, у пропонованому дослідженні, досить схематично розглянуто основні аспекти антитоталітарного руху в польському повоєнному суспільстві, надалі постає потреба більш докладнішого і серйознішого дослідження.

²³ *Постоловський М., Пузач Є., Страшинок С. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1945).* – Харків, 2000. – С. 235.

²⁴ *Kersten K. Narodzeny systemu władzy. Polska, 1943-1948.* – Paryż, 1986. – S. 54.

²⁵ *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950-1952. Taktyka, strategia, metody. Wybor i opracowanie Antoni Dudek i Andrzej Paczkowski.* – Warszawa, 2000. – S. 32.

Гейнрікс Стродс

ЛАТВІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ 1944–1956 РОКІВ*

Наукове дослідження історії Латвійського національного партизанського руху триває всього декілька років і перебуває поки що на початковій стадії. Першим монографічним дослідженням з цієї проблематики є книга “Боротьба національних партизан Латвії. 1944–1956 рр.” автора цих рядків, видана 1996 року¹. У 1998 році видано другу частину цієї роботи “Документи і матеріали” із покажчиком імен та з анотацією англійською мовою. Загалом на сьогодні в Латвії і поза її межами було видано 16 позитивних публікацій з деякими рекомендаціями, які тут було взято до уваги, щоб зробити ширше узагальнення.

Ця публікація, як і згадані вище, базується на матеріалах про особливо небезпечних антирадянських злочинців, інформацію про яких можна знайти у Латвійському державному архіві (надалі ЛДА), Фонд 1986 (із фондів КГБ ЛРСР) № 31504 і справа № 21108. Крім того, використано такі архіви: Архів міністерства внутрішніх справ Латвії, Архів Центрального комітету Комуністичної (більшовицької) партії Латвії (далі – АКПЛ) (Фонд № 101 ЛВА), спеціальний звіт ЛРСР НКВС уряду ЛРСР (фонд № 270 ЛВА) та інші фонди. Також використано іноземні архіви: Bundesarchiv-Militararchiv (Німеччина, Фрайбург), 10 фондів з Військово-історичного архіву Російської Федерації в Москві (Военно-исторический архив Российской Федерации) і частково матеріали з архіву Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) СРСР (зараз – Російський Центр хранения и изучения документов новейшей истории, далі – РЦХиИДНИ) – фонд № 600. Цю роботу можна вважати спробою автора підсумувати наведені вище матеріали для читацької аудиторії, яка не захоче робити спеціальних досліджень проблеми Латвійського національного партизанського руху 1944–1956 років.

Незалежна Латвія у ХХ столітті тричі (у 1919, 1940 і у 1944/45 роках) була “визволена” червоною більшовицькою східною імперією. Кожне з цих “визволень” супроводжувалося Латвійським національним партизанським рухом. Найдовший і найжорстокіший національний партизанський опір ішов за третім “визволенням” у 1944/45 роках і тривав майже одну третину з 47 років окупації Латвії. Після реалізації секретного договору – пакту Гітлера–Сталіна – окупацію Латвії, як і саму ЛатРСР, світ визнав незаконними (зокрема Сполучені Штати Америки,

* Переклад з англійської

¹ Strods, H. *Latvijas nacionālo partizānu kars 1944-1956*. - Riga, 1996. - p. 376 (in Latvian)

Велика Британія, Ватикан і т. д.), тоді як національний партизанський рух проти окупантів був легальний.

Збройний рух опору проти окупаційного режиму був спонтанною активністю латвійського народу проти окупаційної більшовицької влади, коли відкриті форми боротьби вже були неможливі. Першопричиною національного партизанського руху був патріотизм, тому що метою всіх організацій національних партизан, а також і тих, хто їх підтримував, була свобода і незалежність латвійської республіки. Другою причиною став терор каральних органів радянської окупаційної системи і Червоної армії. Третьою причиною було недотримання громадянських прав – заборона демократії, приватної власності та свободи совісті. Пропаганда справжнього радянського життя була дуже ефективним засобом перетворення антирадянських настроїв у збройний опір. Громадянські права не тільки дозволяють, але і зобов'язують боротися за збереження демократії і проти державної влади, яка заперечує або обмежує свободу совісті і демократію. Рух опору в Латвії складався з широкого спектру організованих і неорганізованих народних сил. Їх можна поділити на збройні і ненасильницькі, які були тісно пов'язані впродовж першого десятиліття окупації. Рух опору в Латвії став частиною загального спротиву владі Червоної імперії з боку народів балтійських республік, Західної Білорусії та Західної України.

За ставленням до окупаційної влади впродовж 1944–1960 років латвійців можна поділити на три основні групи.

Перша група складалася з активного національного збройного елемента (близько 20000 осіб), який разом із силами, що його підтримували (близько 100000 осіб), боролася проти окупаційної влади. Сила збройного руху опору була послаблена масовою еміграцією за кордон упродовж 1943–1945 років (близько 280000 осіб).

Друга група латвійців була так званою “сірою масою”, які працювали, підкорялися інструкціям окупаційної влади і, як вони говорили, не втручалися у політику. Але все ж таки, своєю працею і ставленням вони принципово підтримували політику комуністичної партії.

Третя група складалася з колабораціоністів – лідери Комуністичної партії, комуністичної молоді, так звані “істребітелі” (винищувачі), мільйонери, службовці окупаційних інститутів (особливо НКВС-НКДБ) і різні активісти, які відкрито чи таємно підтримували окупаційний режим. Ця група складалася здебільшого з членів комуністичної партії (1964 року – 102000), а також із позапартійних (приблизно така ж кількість). Було ще близько 300000 осіб, половина з яких – емігранти з країни-завойовниці.

Передумовою активності національних партизан стала наявність 20000 озброєних людей, які були національно свідомі і готові до боротьби проти комуністичної влади. Перший потенційний контингент національних

партизан сформувався вже впродовж окупації німецькими нацистами. Це, здебільшого, була невідгодована молодь, яка втекла від набору за списками у “Добровольчий латвійський легіон” німецької армії, або втікачі з латвійських загонів. Вони вважали неможливим перебувати у німецькій армії без гарантії, що Німеччина подарує незалежність Латвії після війни. Кількість цих груп збільшилась з кінця 1943, впродовж 1944 і першої половини 1945 років – поки тривала нелегальна мобілізація в Німеччині; протягом 1944–1945 років – коли йшла мобілізація до Червоної армії (порушуючи Гаазьку міжнародну конвенцію 1911 року). До цієї групи належали люди, що не визнали владу комуністів, ті, що працювали в інституціях незалежної Латвії чи окупаційної Німеччини, ті хто володів майном, або чий родичі були депортовані в СРСР.

Організація латвійських національних партизанів (ЛНРК) розпочала свою діяльність з утворення нелегальної Центральної Ради Латвії 1943 року. Вона складалася з уряду – Сейму, розпущеного ще 1934 року, і представників усіх урядових політичних партій. Ця Рада була визнана тимчасовим урядом майбутньої незалежної Латвії². Військовий комітет Ради під керівництвом генерала Ю. Куреліса (1852–?) і начальника штабу капітана К. Упельнікса 1944 року об'єднали декілька тисяч латвійських солдат, готових продовжувати боротьбу за свободу і незалежність Латвії³.

Іншим організатором партизанських загонів була контррозвідка німецької армії, яка готувалася до боротьби за лінією фронту, в тилу Червоної Армії. Вона організувала бойові групи в тилу своєї армії, намагаючись провести їх через фронт до тилу Червоної армії⁴. Їх називали “Дикі коті” (“Waldkatzen”). Вони були спеціально натреновані для бою в тилу. Аж до капітуляції 9 травня із 1944 року ці групи підпорядковувалися німецькій армії, але після капітуляції під керівництвом шефа штабу “Jagdverband”, командира Бориса Янкавса, перейшли в партизани. Навесні 1945 року у винищувальних загонах Курляндії налічувалось 462 особи. Декілька з них (П. Зупе, Дж. Порламс, А. Фелдберге та інші) стали командирами або вояками загонів національних партизан.

Перебуваючи на теренах Латвії, окупаційна армія СРСР організувала групи для боротьби імперії проти “гнилого Заходу”. До того ж, коли частково населення підтримало окупантів, диктатура ЦК Латвійської Комуністичної партії не підлягала обговоренню. Висновок політично активної частини населення був однозначним: або вста-

² *Latvijas Centrālā Padome – LCP. – Upsala, 1944/red. by L. Silins.*

³ *H. Biezais. Kureliesi. – Itaka, 1991, p. 136. (in Latvian)*

⁴ *Sirods. H. Latvijas nacionālo partizānu kars 1944-1956 - Rīga, 1996, p. 58-61 (in Latvian)*

новиться диктат Совєтів, змістивши демократичний устрій Латвії, забравши демократичні свободи і приватну власність, або ця влада мусить бути знищена. Третього варіанту не існувало. У 1944–1945 роках були сформовані 4 найбільші об'єднання зі своїми лідерами, командирами дивізій, полків та батальйонів, штабами та відділами, мережею поставальників і інформаторів. У Східній Латвії існувала Асоціація Національної Оборони (партизанів) Латвії (АНОПЛ), якою керував декан римо-католицької церкви у Ванату Антонс Юхневіч. У Північній Латвії діяла Латвійська національна партизанська асоціація під керівництвом К. Русовса, А. Серценіса, П. Зупе. У Північній Курляндії існувала Організація Латвійських Національних партизан під керівництвом Б. Янкавса та І. Фелдбергса. Всі об'єднання і організації латвійських національних партизан діяли згідно зі встановленими статутами, більшість партизан беззаперечно виконували ці статuti, так само як і інструкції, письмові та усні накази, видані на їхній базі. Латвійським національним партизанським рухом у 1944–1945 роках не керувала та не підтримувала жодна іноземна сила.

Боротьбою проти ЛНП керувала ЛКП(б), яка була повністю залежна від політики ЦК КП(б) СРСР, що фінансувала і керувала ЛКП, а також призначала керівників, затверджувала судову й економічну системи окупованих республік. Але все ж таки ЦК ЛКП(б) залишалась головною силою в ЛРСР. Придушення національного партизанського руху скеровували ЦК КП(б) СРСР та ЦК ЛКП(б). Червона Армія була лише виконавчою силою у цьому, хоча траплялись випадки прояву ініціативи і з їхнього боку. З 1945 року разом з ЦК ЛКП(б) в Ризі розташовувався штаб боротьби проти партизан. Він включав в себе секретаря ЦК ЛКП(б) Титова (командира), наркома НКДБ ЛРСР А. Новікова, наркома НКВС ЛРСР А. Еглітиса, командира 5-ї дивізії внутрішніх військ НКВС СРСР П. Леонтьєва та командира внутрішніх військ НКВС СРСР Прибалтійського військового округу генерал-лейтенанта Головка, а також начальника відділу ЦК ЛКП(б) військового округу полковника Е. Лрумінса. Штаб боротьби проти партизан кожного регіону і міста керував перший секретар ЦК. До їхніх комітетів входили голови виконавчих комітетів, начальники НКВС та НКДБ регіонів і міст, командири винищувальних батальйонів, прокурори регіонів і міст. У боротьбі проти збройних національних підпільних організацій брала участь 5-а дивізія НКВС (МВС) СРСР, яка складалася з 4 полків – 24, 36, 143, 260. Також брали участь 182 полк залізничної охорони НКВС (МВС) СРСР, 48 полк конвойної дивізії НКВС (МВС) СРСР, 21 винищувальний батальйон НКВС (МВС) ЛРСР разом з ротою активістів ЦК. У кожному місті та регіоні існував взвод винищувачів-найманців. Загалом у винищувальних загонах налічувалось близько 16–18 тис. осіб.

Станом на 1949 рік проти латвійських національних партизан боролося близько 15 полків⁵.

Через брак джерел важко з'ясувати, якою була частка участі Червоної армії та її тилових частин у боротьбі проти національних партизан. Відомо, що у 1945 році регулярні частини Червоної Армії, включаючи Латвійську 43 стрілецьку дивізію, не тільки прочісували ліси, але і проводили операції проти національних партизан. Штаби всіх згаданих вище дивізій разом із штабом НКВС (МВС) СРСР Прибалтійського військового округу під керівництвом генерал-майора Головка були розташовані в Ризі. Окрім цього, існувала ще спеціальна група вояків (110 осіб), яка теж боролась проти національних партизан. Пізніше близько 10 таких груп, по 80 осіб кожна, замаскувавшись під національних партизан, діяли проти партизанських загонів⁶.

Головною антипартизанською силою були внутрішні війська НКВС СРСР. Ці сили мали декілька особливостей. По-перше, за відомостями, які містяться у рапорті НКВС СРСР, у їхньому складі не було латвійців, латишів чи естонців. По-друге, ці групи мали добре озброєння, включно з безшумним. Вони мали міномети, танки, радіостанції і собак. По-третє, для того, щоб досягнути десятиразової переваги, НКВС СРСР (МВД) часто переводив загоны з однієї республіки в іншу. По-четверте, внутрішні війська склалися з людей, лояльних до окупаційного режиму, половина з яких була членами або Комуністичної партії, або комсомолу. По-п'яте, вони були цілком таємними і відокремленими від зовнішнього світу. Навіть тренування так званих "істребітелей" не могло проходити в місці їхньої дислокації. В цілому, внутрішні війська, як окреме об'єднання, мали свою розвідку, працюючи паралельно зі службою НКВС та НКДБ.

Латвійський національний партизанський рух 1944–1945 років можна поділити на 3 періоди. Перший тривав з липня 1944 по липень 1946, для нього характерними були великі партизанські об'єднання. У липні 1944, в окрузі Абрене відбувся перший бій національних партизанів проти 24 полку 5-ї дивізії НКВС СРСР. Почалося створення партизанських організацій – формування Латвійської національної партизанської асоціації (ЛНПА) у Відземі та Асоціації Національної Оборони (партизан) Латвії (АНОпЛ), яке закінчилося до початку 1945 року. Тоді у партизанському русі брало участь близько 20000 осіб, 10000 з яких були сформовані в окремі групи зі своїми статутами, присягою та інструкціями. Партизани брали участь у фронтових боях, робили бункери

⁵ *Strods. H. Latvijas nacionālo partizanu kars 1944-1956 - Rīga, 1996, p.305-384. (in Latvian)*

⁶ *Ibid., p. 365-372.*

у лісах (близько 30 бункерів у лісі Стомпакі). Партизани Асоціації Національної Оборони (партизанів) Латвії (АНОПІ) об'єднувалися у 4 дивізії (Латгалі, Відземі, Курземі, Земгалі) та у полки (у регіонах) і батальйони (у селах). Штаби працювали в дивізіях, полках та батальйонах. Упродовж цього періоду партизани практично контролювали ситуацію в декількох регіонах (Ілкусте, Даугавпілс, Валмієра), бо МВД підписало договір з партизанами про перемир'я в окремих селах. Ні більші сили, ні атаки Червоної армії не могли зламати опір національних партизан.

Другий період партизанської боротьби тривав з 1946 по 1948 рік. На початку цього періоду завдяки інструкції та візиту генерала МВД СРСР Івана Серова (1905–1990) методи боротьби проти партизан були реорганізовані згідно зі зразками німецької антипартизанської боротьби. По-перше, всі збройні сили – 5-а дивізія МВД СРСР, включаючи 4 полки (24, 36, 143, 260), та 5000 солдатів – були зведені у 21 винищувальний батальйон МВД СРСР, з яких кожен налічував близько 15000 вояків, з міськими і регіональними підрозділами МВД, з радянськими батальйонами, об'єднаними у кожному місті і регіоні в діях проти національних партизан. Розвідка МВД ЛРСР і внутрішні війська працювали окремо, але дані йшли до регіонів і міст для планування операцій. Антипартизанський штаб активно працював з ЦК ЛКП(б) під керівництвом секретаря ЦК. У регіонах штаби були під керівництвом перших секретарів ЦК. Починаючи з 1945 року актив ЦК у ЛРСР був озброєний. Наслідуючи приклад ЦК ЛКП(б) де у 1945 році (110 бійців), існували спеціальні “партизанські” групи (близько 80 осіб кожна), сформовані у регіонах, які боролися проти національних партизан, інколи діючи як “англійці” чи “шведи”. Червона армія змінила методи боротьби з партизанами, спираючись на широку мережу агентури, використовуючи розосереджені сили. Вона досягла успіху, концентруючи у різних регіонах ці сили, що вдесятеро переважали сили партизан, і у такий спосіб унеможлиблюючи перемоги партизанів. Більшість партизан не були спеціально вишколені, відчували брак озброєння та амуніції, санітарне обслуговування було не на належному рівні, а також не існувало ні загальної мережі агентури, ні загального лідерства. Деякі партизани вживали алкоголь, що підірвало їхній авторитет. Упродовж цього періоду найбільші партизанські об'єднання розчленовувалися, вони частіше міняли своє місце дислокації, стали використовувати підпільні методи боротьби проти чиновників МВД та МГБ, членів партійних, комсомольських організацій, червоних агентів.

Третій період партизанського опору тривав з 1949 по 1953 рік і супроводжувався депортацією 43000 осіб до Сибіру 25 березня 1949 року. Не залишилось запасів продовольства, не вистачало інформації для

багатьох партизанських загонів. Партизани не могли більше боротися проти зрадництва та спеціальних агентів Червоної армії. Число організованих партизан у окремих загонах зменшувалося, і вони були змушені все частіше міняти місця дислокації. Хоча після 25 березня 1949 року число партизан, які уникали репресій, збільшилось на кількесот осіб; число активних партизан зменшувалося, і тривала легалізація нелегальних. Цей період можна охарактеризувати як період припинення активних дій та легалізації партизан.

Четвертий період боротьби національних партизанів (1953–1956) був періодом, коли існували декілька відокремлених партизанських груп. Згідно з інструкцією № 002 від 24 січня 1953 року, виданою МГБ СРСР, “Про ліквідацію національного підпілля і його збройних банд-формувань у Західній Україні і Білорусії, а також у Литві, Латвії та Естонії”. ЦК ЛКП(б), МГБ ЛРСР намагались довести, що “банди” ліквідовані завдяки їхнім зусиллям. Однак було б помилкою вважати, що ці повідомлення про знищення збройних “банд-формувань” були кінцем національної партизанської війни. Окупаційна влада Латвії не виконала рішення ЦК СРСР та наказу МДБ СРСР про ліквідацію партизанського руху.

Протягом 1944–1950 років, національні партизани зі збройними силами загалом провели 1572 бої у 47 адміністративних одиницях Латвії⁷. Латвійські партизани боролися дуже сміливо, як це було засвідчено у рапорті МГБ, “з відчаєм людей, приречених на смерть”, часто залишаючи останню кулю чи ручну гранату для себе.

Значний внесок у процес знищення партизанського руху зробили агенти НКВС-НКДБ, до яких належали особисто зацікавлені, комуністи, які присвятили себе цій ідеї, давні агенти з 1941–1944 років (близько 800 осіб). Вони були довкомплектовані новою агентурою протягом 1944–1953 років. Їх вербували на підставі компрометаційних матеріалів (соціальне становище протягом періоду буржуазії чи нацистської окупації, “неправильне” соціальне походження, участь у громадських чи буржуазних організаціях, зв’язки з національним підпіллям і партизанами (близько 2000 осіб). Агенти та інформатори, які підпорядковувались переважно місцевим розвідувальним штабам з постійною дислокацією, були поділені на “маршрутних” агентів (лісова охорона, поштмейстери, постачальники молока тощо) і агентів впливу (журналісти, викладачі, вчителі), які спиралися на верстви населення, лояльні до МГБ. Ці групи склалися з агентів і інформаторів, прямо підпорядкованих МГБ, до яких належали тюремні агенти (вони шпигували за арештованими), агенти нападу (замасковані під партизан, вони чинили

⁷ Strods.H. *Latvijas nacionālo partizānu kars 1944-1956* - Rīga, 1996, p.310-312 (in Latvian)

насильство від їхнього імені і навіть нападали на них). Ця група мала зв'язки із господарями квартир і мала секретні адреси для зустрічей. Відповідно до їхнього статусу, агенти МГБ поділялися на резидентів, агентів і інформаторів. Група агентів і інформаторів, що була підзвітна резиденту, виконувала його інструкції та звітувала йому про результати. Агенти виконували завдання МГБ у складних оперативних діях. Агентів було віднесено до вищого рангу, які звітувалися перед МГБ і мали повідомляти про антикомуністичні вияви, помічені на їхній території.

Латвійські національні партизани одночасно боролися на трьох фронтах. Перший був – з внутрішніми військами НКВС СРСР, який складався з 5000 осіб, винищувальних батальйонів (близько 18000 осіб), і також, загонів регіональних і міських комітетів. Другий збройний фронт налічував близько 80 спецгруп, організованих НКВС ЛРСР. За інструкцією НКВС їх учасники діяли, маскуючись під національних партизан. Під прізвиськами добре відомих легіонерів і офіцерів вони часто проникали в рух національних партизан. Третій фронт, згідно з резолюцією ЦК КП(б) СРСР від 1945 року, був розгорнутий проти активних членів Комуністичної партії міст і сільської місцевості. Вони озброювалися короткою вогнепальною зброєю та інколи – карабінами. До них також належали деякі міліціонери і державні службовці.

Згідно з виразом “партизанської справи” (“Орли Батьківщини”), після арешту і в'язання активними керівниками Комуністичної партії, окупаційної влади та НКВС, партизан розстрілювали на місці, особливо під час боїв в оточенні.

Якщо протягом 1944–1947 років бої Латвійських національних партизан були часто наступальними або являли собою бої з ворогом, що потрапив в оточення (бій біля Стампаку 1945 року), то впродовж 1948–1953 років бої національних партизан змінилися переважно на бої в оточенні. За допомогою оточувальних операцій, внутрішні війська, винищувальні загони НКВС СРСР під керівництвом латвійського МГБ і міліції, концентруючи сили Червоної армії, які фактично вдсятеро переважали сили партизан, зуміли роздробити партизанський рух на частини і окремі загони. В 1954 році, коли кількість партизан не перевищувала кількох сотень, почався період боїв “на відсіч”. Впродовж цього періоду переважно маленькі групи партизан боролися проти сил МГБ СРСР, проти винищувачів і тих, хто проник у лави партизан. Цей період закінчився до 1956 року, коли рух національних партизан був майже ліквідований.

Діяло декілька підпільних груп опору, що мали зв'язки із національними партизанами. Їх учасники або десь навчалися, або працювали. Найбільшими з них були “Kursa” і “Lacplešis”. Найбільшою серед організацій національних партизан була організація “Молоді орли”, яка діяла

Таблиця 1.

Головні підпільні періодичні видання Латвійських національних партизанських об'єднань та їхніх штабів у 1945–1948 роках.

№	Назва	Видавець	Характер видання і місце видання
1.	Subrabota Saule ("Срібне сонце")	Латвійська національна партизанська асоціація (ЛНПА)	Інформаційні газети ЛНПА ЦВ штабів, кер-к -К Русовс. 1945-1948. 48 випусків, виданих у Відземє.
2.	Tevzeme un Briviba ("Батьківщина і Свобода")	ЛНПА (див. вище)	Політичний місячник груп К Русовса. Союз Свободи і Батьківщини у Відземє.
3.	Dzimtene ("Батьківщина")	ЛНПА	Додаток рукопису П. Зупе (Cinitis), В. Томса та Мартузева у Відземє.
4.	Tevzeme un Briviba ("Батьківщина і Свобода")	Латвійська Національна Партизанська Організація (LNPO)	Видання ЛНПО Б. Янкавса і Штрєнбергса.
5.	Kurbads ("Курбадс")	ЛНПО	Видання ЛНПО Б. Янкавса і Штрєнбергса.
6.	Musu Sauksme ("Наша Мета")	ЛНПО	Видання групи "Фелдбергс" у Курземє
7.	Tevzenes Sargs ("Охорона Батьківщини")	Асоціація Національної Оборони (партизан) Латвії (АНОПЛ)	Видання В. Мундуре (М. Скуйя) у Латгалє
8.	Vilkašu Sauciens ("Крик перевертнів")	Асоціація Національної Оборони (партизан) Латвії (АНОПЛ)	Видання Я. Пормаліса у Сєлія.
9.	Latgalis Partizans ("Партизан")	Видання Національної Армії Латгалі.	
10.	Vanagi ("Яструби")	Яструби Батьківщини	Видання Є. Розє у Південному Курземє

у Східній Латвії. Інші організації дорослих і молоді, зв'язані з національними партизанами, мали місцеве значення і були відокремлені та діяли автономно. Так, під керівництвом учня технічної школи Алуксне Лівія Егліте група з 13 молодих людей видавала рукописний журнал "Kokle". Ця група мала контакти з групами національних партизан під орудою Редерса⁸. Окрім того, що стратегічною політичною метою цих груп було відновлення незалежності Латвії, вони підтримували партизан у повсякденному житті, розповсюджували їхню нелегальну друковану продукцію, повідомляли про прибуття загонів НКВС СРСР або інші

⁸ States Archive Latvia (Archive of the Communist Party of Latvia; henceforth LVA), Fund 101, cat.9, acta 73, p.58.

Втрати репресивних органів упродовж національної партизанської війни (із червня 1944 до жовтня 1953 року)⁹

№	Категорія	Убитих		Поранених		Всього
		Кіл-ть	%	Кіл-ть	%	
1.	Активні учасники компартії та комсомолу, секретарі ЦК, агенти (так звані “радянські громадяни”)	1070	48,5	281	27,1	1351
2.	Офіцери НКВС, МВД, МГБ	680	37,8	433	40,9	1113
3.	Солдати військ НКВС, МВД	259	11,7	222	21,5	481
4.	Учасники винищувальних батальйонів	199 ¹⁰	9,0	109	10,5	308
Разом		2208	100,0	1035	100,0	3243

майбутні дії. Пізніше частина цих груп стала складником ненасильницького спротиву.

Ідеологічна опозиція національних партизан керувалась відділами інформаційних штабів. Упродовж 1945–1946 років національні партизани Латвії видавали близько 10 випусків підпільної преси, у кількості 400–500 копій щомісяця. Національні партизани опублікували кілька сотень листівок і прокламацій. Публікації розмножували на примітивних друкарських апаратах або просто переписували від руки. Партизани вивіщували повідомлення в людних місцях (сільські млини, місця збору молока, школи тощо).

Публікації і листівки національних партизан були присвячені найактуальнішим проблемам життя Латвії, демократичному устроєві: святкуванню 18 листопада Дня Незалежності, 11 листопада – дня Ласрєса (дня, присвяченого латвійським солдатам) та ін. Публікації також аналізували жорстокі інструкції Комуністичної партії, які стосувались сільського господарства, політики і культури. Однопартійні і “однокандидатні” вибори було широко проаналізовано, так само як аморальний стиль життя лідерів Комуністичної партії та червоний терор. Ці публікації також містили списки агентів МГБ, критикували умови життя селянства, а також насильницьку колективізацію. Напрямок ідеологічної роботи партизан мав на меті ознайомити населення Латвії з подіями за кордоном, особливо з тими, які стосувалися Латвії

⁹ LVA (LKPA), fund 101, cat. 16, acta 41, pp.182-189.

(Потсдамська угода, Паризька мирна конференція, Промова Президента США та ін.) Вони використовували матеріали переважно іноземних радіотрансляцій (див. таблицю 1).

Упродовж згаданих вище 1572 боїв (рахунок тільки від 1944 по 1950 роки), а також під час наступних збройних конфліктів, загинуло 2500 партизан. У післявоєнний період полонено 490 осіб і відправлено до Центральної в'язниці в Ризі. Врешті-решт більш ніж 3000 національних партизанів убито. Це стільки ж, як під час війни за незалежність Латвії 1918–1920 років. Це свідчить про те, що національна партизанська війна, яка була підтримана всім населенням, була менш болюча у втратах, ніж фронтова війна.

Згідно з неповними даними, впродовж національної партизанської війни (1944–1953 роки), було вбито 3243 солдати Червоної армії.

Латвійці і литовці¹¹ не прийняли Центральноєвропейського варіанту руху опору. Народи Центральної Європи також ненавиділи окупаційний режим, але попри це, вибрали колабораціоністський шлях опору¹². Балтійські народи боролися проти окупантів упродовж 12 років.

Латвійська національна партизанська війна 1944–1956 років була найширшим і найдовшим опором нації проти імперіалістичної експансії Росії. Це довело, що жорстока збройна окупація ще не є перемогою загарбників. Для національного партизанського руху це була можливість перейти до організованої збройної боротьби. Національна партизанська війна викрила “підсліпуватість” Західних демократичних держав, які не тільки не зважили на необхідність надати моральну і технічну підтримку в боротьбі з Червоною армією, але й відмовили міжнародно визнаним і уповноваженим послам Р. Зарінсу в Лондоні й Білленісу в США, у підтримці та підписанні Атлантичної Хартії 1941 року, і відновленні старої еміграційної влади. Окрім того, у 1943 році, на Ялтинській конференції, вони віддали балтійські країни в обмін під необмежену владу окупантів. Національна партизанська війна в Латвії підтвердила, що партизани боролися за незалежну, демократичну Латвію, за право свободи вивизнання, мови і зібрань, але, перш за все, вони боролися проти єдиної ідеології комуністів. Окупація червоної імперії виявила, що комуністи СРСР в кооперації з латвійськими комуністами вперше в історії Латвії намагалися знищити свою націю, здійснювали геноцид, від якого постраждала майже третина нації, скоювали злочини проти людства.

¹⁰ See Strods.H. *Latvijas nacionalo partizanu kara kritusie//Kursas Laiks*. - Liepaja, 1997.- 6.decembris. (in Latvian).

¹¹ Arvydas Anuskauskas. *Lietuviu, tautos sovietinis naikinimas. 1040-1958*. - Vilnius, 1996.

¹² *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus/Hrsg.von J.Schmädecke und P.Steinbach*. - München-Zürick, 1986.

Упродовж латвійської національної партизанської війни можна було побачити декілька суб'єктивних і об'єктивних помилок. Незначна частина лідерів (Б. Янкавс, П. Зупе, Я. Пормаліс) мала військову освіту і здатна була керувати партизанами та військовими акціями, тоді як інша частина загонів не була серйозно підготовлена, що відбулося на тривалих і масштабних операціях. Цей рух був не тільки неконтрольованим і стихійним, але й також характеризувався відсутністю субординації штабів і не дотриманням інструкцій. Упродовж Латвійської національної партизанської війни партизани часто мали персональну зброю, однак, відчувався брак одягу, амуніції та налагодженої медичної допомоги, а також організованої служби розвідки. Лідерам національних партизан бракувало відчуття реальності, і вони не мали знань про ворожі методи ведення війни і водночас не усвідомлювали масштабів діяльності ворожої розвідки (силами агентів МГБ, спеціальних загонів і через проникнення у національний партизанський рух). Учасники руху опору не взяли до уваги того, що комуністичний тоталітарний режим був достатньо сильним, і це не дало їм досягти своїх цілей принаймні на деякий час. Зате дало йому зекономити час, ігнорувати збитки і втрати серед людей. Національні партизани, перебуваючи під впливом пропаганди іноземних радіостанцій, марно очікували підтримки Заходу; отже, вони швидко “проковтнули приманку” “іноземних агентів” КГБ, які проникли і до партизан, і до тих, хто їх підтримував. Значна частина партизан не могла повірити, що через 10 років після закінчення Другої світової війни їх іноземні союзники, які все ще підтримували ідею відносно незалежної Латвії, відмовились визнавати їхній рух, окрім як засіб обслуговування власної розвідки. КДБ використав ці розвідувальні комбінації іноземних країн у своїх цілях (особливо таких як Велика Британія) за участі Кіма Філбі (операція “Люрсен-с” (Lursen-s)).

Депортація 94000 осіб із балтійських країн 1949 року, придушення руху національних партизан у Балтійському регіоні до 1953 року були фільтрацією населення силами радянської армії безпосередньо перед запланованим на початок 50-х років нападом на “загниваючий” Західний імперіалізм¹³. Має бути встановлено, чи національна партизанська війна балтійських народів перешкоджала, чи навпаки – допомогла відбити приготування до наступу радянської армії, відтягуючи її на себе від прямого удару і заохочуючи перейти до холодної війни.

¹³ Радзінский. Э. Сталин. – Москва, 1997; Strods.H. Gulaga patrioti // Lauku Avize. – 1998. – 9 aprilis.

Зігмарс Турчінскіс

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛАТВІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАРТИЗАНСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ (ЛНПА) З 1944 ПО 1953 РОКИ*

Діяльність Латвійської Національної Партизанської Асоціації (*Latvijas Nacionālo Partizāņu Apvienība*, LNPA) – організації національних партизанів охоплювала північно-східну та центральну частини Латвії, що приблизно складає одну п'яту території держави Латвії. Згідно з адміністративним поділом Латвії, від 1940 року ця територія складалась із чотирьох регіонів: Абрене, Валка, Мадона та Цесіс. За майже дев'ять років свого існування ЛНПА кілька разів зазнавала серйозних поразок завжди асоціація, міняючи свою структуру, продовжувала організований опір.

На сьогодні існує декілька робіт із вивчення загальної ситуації у Латвії того часу. В 1996–2004 роках була опубліковано роботу професора Г. Стродса “Боротьба національних партизанів у Латвії 1944–1956 років” у трьох частинах. Наукові працівники документаційного центру наслідків тоталітаризму провели кілька досліджень структур служб безпеки окупаційного режиму, а також дослідили методи роботи цих структур, які боролися із рухом національного опору. Відтак, дослідження конкретних дій організації національних партизан у Латвії почалося порівняно недавно.

Для повноти цього дослідження використовувано матеріали Державного архіву Латвії або ЛВА (архіви Валсте Латвії). Більшість цих матеріалів – кримінальні справи засуджених партизан та їхніх прихильників¹. Це документи специфічні та особливі через обставини їхнього походження, оскільки необхідну інформацію слідчі ЧК (Чрезвычайная Комиссия – “Надзвичайна Комісія”, оригінальна назва НКВД) часто отримували за допомогою тортур та фізичного й морального залякування арештованих осіб. Крім того, намагаючись врятувати себе, арештовані особи не говорили правди, наскільки це було можливо, або намагались применшити свою роль. А чекісти навпаки – намагались роздмухувати масштаби діяльності партизанів, спотворюючи її і зводячи до кримінальних злочинів. Однак, порівнюючи певну кількість інформації з “кримінальних” справ про події в певному регіоні, можна отримати достатньо детальну та надійну інформацію про ці події.

Матеріали цього архіву дають також широкі можливості для дослідження протипартизанської діяльності загонів місцевих озброєних

* Переклад з англійської.

¹ LVA 1986.f., 1. un 2. apr.

колабораціоністів. Ці матеріали вміщують списки вбитих “істребітелів” та накази їхнього командування². Інформація докладно характеризує контингент населення, з якого ЧК формували “істребітелів”.

Складнішим завданням, у цьому випадку, є отримати документи організації національних партизанів, наприклад, ЛНПА. Частина їх була схована у спеціальних місцях, але більшість осіб, які знали про ці місця, були вбиті у або померли у Радянських концентраційних таборах (ГУЛаг). У цих випадках місця переховування були забуті, і документи зникали з плином часу.

Ті документи, які отримували чекісти, зазвичай знищували після певного періоду часу, і тільки невелику їх кількість зберігали як докази для завершення справи. Зазвичай можна знайти лише одну сторінку або декілька сторінок документів стосовно захоплених партизан. Однак у рідкісних випадках було знайдено цілі підшиті томи таких документів. Ці документи були різні за походженням, від статутів організацій та планів діяльності до щотижневих доповідей керівників різних регіонів про ситуацію з партизанами в їх регіоні. Так, можна з’ясувати стратегічні плани партизан, а також відтворити тактичний план певних дій опору.

Тож, очевидно, що в архівах Латвії є достатня кількість матеріалів для широкого дослідження завдань та дій партизанських організацій, зокрема таких як ЛНПА, а також боротьби окупантів з національними партизанами.

Коли влітку 1944 року почалась друга радянська окупація, не було об’єднаної таємної організації, яка могла б узяти на себе лідерство над діями національних партизанів. Колишні державні діячі та політики двох декад незалежності Латвії (1918–1940) були вже засуджені або депортовані під час першої радянської окупації в 1940–1941 роках, а ті, хто вижив, подалися на Захід, сподіваючись повернутись із допомогою Британії або Америки. Більшість колишніх офіцерів латвійської Армії, не репресованих під час першої окупації, були мобілізовані в латвійські легіони та відправлені разом з частинами німецької армії на територію Німеччини або залишилися у межах оточеної німецької армійської групи в Курляндії (Курземе, західна Латвія).

Так, у тій частині Латвії, яку знов окупували радянські війська, залишилось тільки місцеве населення без жодного національного керівництва та без жодної програми подальших дій. Серед населення були поширені чутки та сподівання, що Захід не віддасть Латвію Росії, і що Червона армія буде змушена повернутись до Росії. Ці чутки сприяли дезертирству та підбадьорювали тих, хто вирішив уникнути мобілізації до Червоної армії. Крім того, було відомо, що одразу після початку другої

² LVA 1846.f.

радянської окупації, мобілізованих латвійців одразу, без жодних навчань, відвозили на місця боїв з німцями. Дезертири, які вижили, окремо або у групах, втікали з дому і мусили переховуватись у лісах³. Для того щоб мати приблизне уявлення про кількість цих “лісових братів” (*мезабралі*), можна звернутись до секретної доповіді “Військовий та економічний огляд району Вілаки” (“*Vilakas aprinka militari ekonomiska izzina*”) радянського воєнного комісара району Вілаки від 20 вересня 1947 року. Він говорив, що банда, сформована партизаном “Цінітіс” налічувала 1500 людей уже 1945 року. Більшість цих чоловіків були дезертирами з Червоної армії⁴. Схожа ситуація була й в інших районах Східної Латвії.

Збройні сили НКВД (Народний Комисариат Внутренних Дел – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ) почали інтенсивний пошук на окупованих територіях та “прочісування” лісів для того, щоб знайти дезертирів. Ті своєю чергою, задля власного захисту стали організовуватись у групи та озброюватися зброєю, якої було багато на теренах колишніх боїв. Таким чином почались перші збройні зіткнення⁵.

Однак був потрібний хороший лідер для того, щоб організувати маленькі групи людей, які спонтанно втекли до просторих лісів, і перетворити їх на частини національних партизанів з конкретними цілями та обов’язками. Таким лідером став 24-річний головний агроном з Абрене, Петеріс Супе (1920–1946). Він був дуже компетентною та обдарованою людиною, у віці лише 20-ти років він закінчив Латвійський університет у Ризі з відзнакою. Як пам’ятають його сучасники, П. Супе прекрасним оратором та був завзятим націоналістом Латвії. У липні 1944 року, коли Червона армія окупувала його рідний округ Абрене на північному сході Латвії, він подався до Риги. Там він встановив деякі контакти з німецькою владою та почав організовувати повстанську групу з чоловіків, які б хотіли повернутись на територію Латвії, окуповану Радянським Союзом, аби там утворити партизанські групи, здатні до боротьби. П. Супе зібрав групу з 11 чоловіків під кодовою назвою “Лаппланд”. Після деяких тренувань ця основна частина, двома групами, вилетіла з аеродрому маленького міста Вормдїтт на сході Пруссії. Вони приземлились на території Округу Абрене вночі з 1 на 2 та з 3 на 4 жовтня 1944 року⁶.

Група, якою керував П. Супе, не встановлювала жодних контактів з військовими силами Німеччини. Так вирішили після того, як Червона

³ Strods H. “Latvijas nacionālo partizānu karš 1944.—1956.” Rīga 1996., 117.—122.lpp.

⁴ Strods H. “Ziemeļlatgales nacionālās partizāni” // *Katolu kalendārs 1999.*, Rīga, 1998, pp. 245-246.

⁵ LVA 1986.f., 1.apr., 14677.l., 1.sēj., 225.—230.lp.

⁶ Turčinskis Z. “Latvijas Nacionālo partizānu apvienības izveidošanās un darbība Stampaku periodā (1944. gada oktobris — 1945. gada marts)” // *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti 7. sējums. “Okupācijas režīmi Latvijā 1940.—1959.”*, Rīga 2004., 445.lpp.

армія ввійшла до столиці Латвії, міста Риги, 13 жовтня 1944 року, і не було жодної відповіді на сигнали їхнього радіооператора. Отож, ці партизани, сівши в окрузі Арбен, не мали жодного зв'язку з німецькою розвідкою і ніколи не діяли за наказами німців. Петеріс Супе – “*Cīnīmic*” у промові до своїх людей чітко стверджував, що Німеччина програла і що вона не допоможе партизанам. Він вказав, що латвійці мають покладати свої надії на підтримку в боротьбі за незалежність на Велику Британію та Америку⁷.

Для того щоб краще зрозуміти мотиви відчайдушних дій Петеріса Супе, треба пам'ятати, що він походив з округу Абрене, з північного сходу Латвії, звідки під час першої окупації, особливо 14 червня 1941 року, було депортовано десятки тисяч латвійців. Він боявся повного знищення латвійців у його рідному окрузі, який уже майже весь був колонізований Росією. По суті його побоювання справдились, оскільки за часів радянського режиму місто Абрене та сусідні п'ять округів Кацені, Упмала, Пурвмала, Аугспільс та Гаурі відокремили від території Латвійської Радянської Соціалістичної Республіки (ЛатРСР) та приєднали до Російської РФСР⁸. Хоча округ Абрене влада радянської Росії визнавала складовою частиною незалежної Республіки Латвії під час підписання Ризького мирного договору з Москвою у серпні 1920 року, місто Абрене та п'ять округів уже ніколи не повернули Латвії після проголошення її незалежності 1991 року.

Люди з групи Супе, які тепер стали називати себе “штаб-групою”, ходили по території округу Абрене та намагались об'єднати малі групи втікачів для організації спільного збройного опору. Чисельність групи зростала і 31 листопада 1944 року у лісі Стампакі вона заснувала Латвійську національну партизанську асоціацію (*Latvijas nacionālo partizānu apvienība*, ЛНПА). На час заснування асоціації до ЛНПА вже приєдналось 123 партизани. Вони поділялись на сім груп, які, своєю чергою, формували три сфери діяльності партизан⁹. Станіслав Лочмеліс (1913–1945), колишній студент економічного факультету в Латвійському університеті, якій використовував псевдо “Дуже”, став заступником командувача П. Супе, а також начальником відділу контррозвідки. Антонс Цірканс (1914–1947), колишній секретар адміністрації округу Вілаки, який мав псевдо “Варпа”, став зв'язківцем та головним офіцером щодо вербування нових партизан¹⁰. Однак у цей початковий період ЛНПА все ще не мала задокументованої програми та письмових інструкцій чи планів дій.

⁷ *turpat.*, 446.lpp.

⁸ *Maksimova L. Vid'akai 700.— Ogre , 1993, 59.—60.lpp.*

⁹ *LVA 1986.f., 1.apr., 40012.I., 4.scj., 40.lp.*

¹⁰ *Turčinskis Z. “Latvijas Nacionālo partizānu...”, 447.lpp.*

Протягом декількох перших місяців після заснування, лідери ЛНПА збирали та організовували національних партизанів, та 12 січня 1945 року вони створили об'єднаний табір партизанських сил на декількох малих островах величезного болота Стампакі (приблизно 14 км на захід від Вілаки). 2 березня туди прийняли приблизно 350 партизан, які проживали у 22 сховищах. Одне зі сховищ використовували як церкву. Богослужіння проводив римо-католицький священик Людвігс Штагарс. У таборі проживали навіть цілі сім'ї з маленькими дітьми. З собою в ліс вони брали коней, велику рогату худобу та інших свійських тварин. Лейтенант Броніслав Слюкіс (1914–1953), єдиний професійний офіцер колишньої армії Латвії, був призначений комендантом партизанського табору у Стампакі¹¹.

Лідери ЛНПА планували прийняти до цього табору до 500 осіб, які намагались врятуватись від переслідувань комуністичного режиму. Збирали запаси їжі, якої було б достатньо, щоб прогодувати цю кількість людей хоча б два місяці. Харчі збирали шляхом реквізиції. Як стверджували у документи ЧК, *“найбільше грабували російське населення та фермерів, чия рідня працювала в радянських організаціях та в НКВД”*¹².

На початку січня 1945 року лідери ЛНПА видали наказ про початок військових дій. Майже кожної ночі чотири диверсійно-десантні загони йшли з болота Стампакі в сусідні чотири округи. Вони захоплювали та вели до табору активних радянських співпрацівників, яких там судили та, якщо винесено відповідний вирок, розстрілювали. З цієї метою був створений військовий трибунал ЛНПА з 18 членів, які оцінювали звинувачення, представлені Станіславсом Лочмелісом, начальником відділу контррозвідки. У більшості випадків, якщо людину визнавали винною, смертний вирок виконували через розстріл. В одному випадку лісничого визнано невинним, а в інших випадках п'ять осіб ув'язнено в тюрмі табору, яка була розташована в одному з бункерів. Загалом за час від середини січня до кінця лютого 1945 року на болото Стампакі привели та розстріляли 21-го радянського співпрацівника та трьох членів їхніх сімей¹³.

Найбільшим успіхом національних партизанів у цей період була ліквідація із засідки полковника Бокарева, начальника Смершу (“Смерть шпіонам”- контррозвідки Червоної армії) Псковської області Росії, а також захоплення та розстріл лейтенанта Пікулева, уповноваженого комісара Смерш округу Абрене у Латвії¹⁴.

¹¹ LVA 1986.f., 1.apr., 21637.l., 1.scj., 86.—89.lp.

¹² KVKA, 38673.f., 1.apr., 40.I., pp. 53-59. Cited from H. Strods, “Latvijas nacionālo partizānu kars: Dokumenti un materiāli.” Riga, 1999, p. 427.

¹³ Turčinskis Z. “Latvijas Nacionālo partizānu...”, 451.— 456.lpp.

¹⁴ turpat., 459.— 460.lp.

2 березня 1945 року на табір Стампакі несподівано напали два батальйони 143 полку НКВД, загалом 483 солдати. Оскільки в той час у таборі перебувало 350 партизан, кількість нападників, хоча і значно більша, була явно замалою, щоб вони могли отримати певну перемогу. Пізніше генерал Леонт'єв, командир 5 дивізії НКВД, яка розташувалась у Латвії, зізнався, що чекісти були переконані, що зустрінуть там у бою загін із 30–35 партизанів. У результаті 143 полк зазнав значних втрат¹⁵. Бій тривав від самого ранку до смерку, доки обидві сторони не застрягли у багноці всередині відкритого простору болота, не маючи можливості відступати з поля бою вдень. Крім того, окупанти не мали резервів у найближчих околицях, які можна було б відправити на допомогу силам НКВД. У темряві ночі партизани прорвались крізь слабке оточення НКВД та відступили зі Стампакі. Після бою партизани розділились на менші групи і до весни були розкидані по різних схованках, які було приготовано наперед. У цьому бою партизани втратили 28 осіб, серед них С. Лочмеліса (“Дуже”), який помер від ран. Немає точної інформації про втрати полку НКВД. В різних джерелах вказано цифри від 30 до 80 осіб¹⁶.

У квітні та травні 1945 року знов почались активні бої в окрузі Абрене. Групи партизан боролись доволі ефективно з місцевими радянськими співпрацівниками та паралізували роботу нижчих структур радянської влади, тобто сільських рад. У травні та червні, в окрузі Абрене 30% сільських рад так і не могли розпочати свою роботу, а інші 30% були зруйновані, їхні офіційні представники були застрелені або їх примусили залишити службу¹⁷.

Так, дві третини території округу Абрене залишались під контролем партизанів, а радянська рада існувала лише в околицях міст Балві та Вілаки, де були розташовані сили НКВД. Національні партизани в окрузі Абрене стали також атакувати центри округів. Село Берціпільс було взяте 25 травня 1945 року, село Тілца – 5 липня, обидва села були адміністративними центрами округів у південній частині району Абрене¹⁸. Поширилися чутки, що партизани готуються штурмувати місто Вілаку у районі Абрене. Тому інший батальйон Червоної армії приїхав у Вілаку. Солдати копали ряди траншей навколо міста й будували свої оборонні позиції¹⁹.

¹⁵ KVKA, 38673.f., 1.apr., 40.l., pp. 53-59. Cited from H. Strods, “Latvijas nacionālo partizānu kars: Dokumenti un materiāli.” Rīga, 1999, pp. 433-434.

¹⁶ Turčinskis Z. “Latvijas Nacionālo partizānu...”, 469.—471.lpp.

¹⁷ LVA 101.f., 8.apr., 18.l., 43.—44.lp.

¹⁸ Berīis Z. “Latvijas nacionālo partizānu grupas Abrenes (Vid'akas) aprīņa teritorijā” // Strods H. “Latvijas nacionālo partizānu kard. Dokumenti, apcerējumi un atmiņas”, Rīga 2003., 303.—315.lpp.

¹⁹ LVA 101.f., 8.apr., 18.l., 61.—62.lp.

На початку червня 1945 року агенти НКВД схопили сім'ю Петеріса Супе, командувача штабом ЛНПА. Але під час арешту його батько Вінд Супе вбив полковника Михайлова, заступника начальника НКВД у Псковській області в Росії, за допомогою садового ножа. Потім батькам П. Супе вдалося утекти, але через місяць їх знову схопили чекісти та вбили. Сестра П. Супе Дженовефа, також загинула, але інша сестра, Мікаліна, переховувалась у лісі до 1954 року²⁰.

Збройне протистояння тривало, хоч лідери ЛНПА розуміли, що західні сили не збираються пропонувати допомогу, принаймні на найближче майбутнє. Отже треба було розробити структуру та стратегію організації, розраховану на довший період. У 1945 році були видані статут ЛНПА та різноманітні інструкції щодо методів війни партизан. Лідери ЛНПА розробили ефективну систему паролів, перепусток та сигналів, які регулярно змінювались. Вирішили, що партизан має носити уніформу латвійської армії або Латвійської національної оборони (Айцсаргі). Ті особи, які не мали такої уніформи, мали нашити на свій одяг військовий значок латвійської Армії часів незалежності (1918–1940)²¹.

Антонс Цірканс – “Варпа”, зв'язковий ЛНПА та головний офіцер рекрутування й зв'язків, ходив з загоном партизан по сільськогосподарських регіонах Латвії, приєднуючи нові групи партизан ЛНПА. У такий спосіб більшість партизанських груп району Вілаки (на півночі Латвії, біля Естонії) та Мадона (центрально-північна Латвія), які сформувалися спонтанно, приєдналися до ЛНПА у червні та липні 1945 року²². Дві найбільші з цих груп були в окрузі Цесвайне гірського району Мадона та в широких болотах Лубана, на кордоні провінцій Відземе та Латгале. Група з Лубана складалася зі 100 осіб, і керував нею Карліс Кремерс (1909–1947), відомий як “Карліс”²³.

Радянські окупанти хотіли придушити опір за допомогою збройної сили. З 31 травня по 9 серпня 1945 року в східній частині Латвії проходила воєнна операція під кодовою назвою “Восток” (Схід). У ході її реалізації чотири дивізії Червоної армії та три окремих батальйони НКВД разом з місцевими батальйонами “істребітелей” здійснювали “прочісування” лісів. Але результати були незначні. У п'яти районах Латвії в боях було вбито лише 21 партизана, хоча заарештовано 3471 особу²⁴. Влітку радянські збройні сили

²⁰ Supe M. “Tālā purvmala sapņos sērst nāk...” // *Krājumā “Uz ejiņas galvu liku” Rīga., 1993, 53.—75.lpp.*

²¹ Strods H. “Latvijas nacionālo partizānu kars: Dokumenti un materiāli.” Rīga, 1999, 148.—337.lpp.

²² Turčinskis Z. “Ziemeļvidzemes nacionālie partizāni: 1945.—1953. gads” // *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti 7. sējums. “Okupācijas režīmi Latvijā 1940.—1956. gadā.” Rīga, 2002., 341.—345.lpp.*

²³ Vasiļevskis J. “Nodauti vai sagūstīti” // *Krājumā “Uz ejiņas galvu liku” 2. daļa., 1996., 90.—99.lpp.*

²⁴ Strods H. “Latvijas nacionālo partizānu karš 1944.—1956.” Rīga 1996, 396.lp.

розпочали терор проти місцевого населення, але це не допомогло виявити партизанів. Цей результат частково був наслідком особливо дощового літа 1945 року. Через нього території полів та лісів були затоплені, що заважало проводити “прочісування” військам Червоної армії, а допомагало партизанам.

З наближенням осені 1945 року атаки партизан ставали все сильніші. З 32 центрів округів у районі Валка партизани зайняли 13 – майже половину. Ті, які співпрацювали з радянською окупацією, були застрелені або їм доводилось утікати до міст, котрі особливо сильно охороняли. З погляду радянської влади, ситуація стала настільки критичною, що підрозділи НКВД та НКГБ (Народный Комиссариат Государственной Безопасности – “Народний Комісаріат Державної Безпеки”) у районі Валка були змушені розпочати переговори з лідерами ЛНПА. Після двогодинної розмови було встановлено перемир'я на десять днів. Договір про це перемир'я був офіційно підписаний майором Корнєєвим, начальником підрозділів ОББ НКВД ЛатРСР, і А. Цірсаном (“Варпа”), заступником голови ЛНПА, котрий підписував документи як “майор Смітс”. Перемир'я тривало до 9 жовтня 1945 року. На мою думку, це зовсім унікальна подія в історії періоду після Другої світової війни, коли служби безпеки переможної сили були настільки пригнічені, що підписали документ про припинення вогню з так званими “бандитами”²⁵.

Чекістам вдалось розпочати контратаку тільки протягом другої половини листопада 1945 року. Тоді партизанам стало важче переховуватись та діяти через снігопади. Ті партизани, для яких це була перша війна з боями, ще не навчились, як треба ховатися та маскувати свої сліди, тому ця група зазнала важких втрат. Особливо важкою була ситуація груп партизан у районі Валка, де зосередилась більша частина радянських сил. Командувач партизан цього району Волдемарс Андерсонс – “Векаіс” та його група були оточені. У бою було вбито 9 партизанів, включаючи В. Андерсонса, у полон взято тільки одного пораненого²⁶.

Для партизан 1946 рік почався з нових надій на допомогу з Заходу. Підбадьорливим сигналом була промова Сера Вінстона Черчіля у Фултоні 5 березня: “...Залізна завіса опустилась на континент”. Прямим наслідком цієї промови стало те, що лідери ЛНПА поновили дії опору. Оскільки території, де перебували групи ЛНПА, стали занадто великими для єдиного центрального командування, два регіональні штаби північної Латгейл та північної Відземе були об'єднані для того, щоб провадити

²⁵ Turčindkis Z. “1945. gada 29. septembra Alsviū pamiers” // *Universitas* Nr. 84., 2003, 7.—9.lpp.

²⁶ Turčinskis Z. “Ziemeļvidzemes nacionālie partizāni...” 321.lpp.

ефективнішу діяльність. Керівниками цих регіональних штабів були призначені лейтенант Броніславс Слукіс – “Індуліс” та Елмарс Гінда – “Гараіс”. Обидва колишні офіцери армії незалежної Республіки Латвії. Центральний штаб ЛНПА змінив назву на Головний штаб. У липні 1946 року Головному штабові вдалося встановити контакти з Карлісом Русовсом-“Сална”, лідером групи партизанів району Цесі, колишнім учителем у Вецпібальга. К. Русовс став головою новосформованого штабного центру у Відземі²⁷.

Лідери ЛНПА інтенсивно працювали над воєнними планами у разі можливої війни між силами Сходу та Заходу. Наприклад, були готові плани на спільний підрив мостів та руйнування ліній комунікації окупантів по всій території ЛНПА. Докладнішими були плани дій для підривання залізничних ліній²⁸.

Крім воєнних планів, ЛНПА здійснювало широку та інтенсивну кампанію пропаганди для поширення національно-визвольного руху. Кожен регіональний штаб мав підрозділ пропаганди, який нелегально видавав газети. Ці газети друкували на території діяльності ЛНПА: “Maņas Zeme” (“Земля Мара”, 1946–1949); “Talavas Taure” (“Труба Талава”, 1946–1947), “Sudrabota Saule” (“Сріблясте Сонце”, 1946–1948), “Kzintarzeme” (“Амберленд”, 1946), “Tautas Sargs” (“Національна Охорона”, 1948) “Kzimtene” (“Батьківщина”, 1950). Остання з цих газет рукописна, позаяк у ті часи, у 1950-х роках, друкарське обладнання було дуже рідкісним²⁹. Більшість редакторів цих газет були колишніми шкільними вчителями, які приєднались до повстання, те саме зробили і їхні учні старших класів.

Змінилася й тактика боротьби, застосовувана окупаційними силами. Крім прямих масових атак, організовано агентурну роботу із проникнення в лави партизанів та “мокру роботу” агентів-винищувачів. Зазвичай, агентом був один із партизан, якого схопили або який закинув боротьбу та погодився співпрацювати з ЧК для того щоб, урятувати себе та сім'ю від покарання за їхні попередні дії. Їх відправляли назад у ліси з завданням убити командира певної групи партизан. Таким чином агент Яніс Клімканс – “Дубіс”, убив Петеріса Сопе – “Цінітіс”, засновника та командувача ЛНПА, а також його заступника, капітана Хейнріхса Аузелкіса – “Тераудс”³⁰. Після цієї катастрофічної події Антонс Цірканс – “Барпа”,

²⁷ turpat., 345.— 347.lpp.

²⁸ Strods H. “Latvijas nacionālo partizānu karš 1944.—1956.” Rīga 1996, 169.—186.lp.

²⁹ Turčinskis Z. “Ziemeļvidzemes nacionālie partizāni...” 346.—347.lpp.; Strods H. “Latvijas nacionālo partizānu karš 1944.—1956.” Rīga 1996, 172.—186.lp.

³⁰ Jansons R., Zāļīte I. “LPSR valsts drošības dienesta izveidodana un tā represīvie uzdevumi” // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti 3. sējums. “Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.—1956.”, Rīga 2001., 428.lpp.

який до цього часу був головним зв'язківцем, став начальником головного штабу ЛНПА.

Протягом наступних років ЧК вдалось організувати кілька проникнень своїми агентами-вимищувачів. 25 травня 1947 року агент Віліса Кремерса – “Сіліс” застрелив Карліса Кремерса – “Карліс”, командувача національних партизан у районі Мадона. 7 квітня 1949 року агент “Акменс” застрелив Августса Кудренікіса (“Грантса”), який був одним із найобдарованіших та найуспішніших партизанських командирів у районі Вілаці. Також із засідок агенти-вимищувачі вбили багато рядових партизан³¹.

Свою чергою, національні партизани взяли безжальний реванш над агентами, чия співпраця з ЧК було виявлено. У районі Алуксне партизани вбили в бою агента-вимищувача Ернестса Зіверса. Після цього партизани винесли вирок його сім'ї, яка складалася з шести осіб³².

ЛНПА провела успішну операцію разом з естонськими національними партизанами, які теж вели підпільну національно-визвольну боротьбу. В результаті цього 22 травня 1946 року розстріляно майора Гусева, начальника підрозділу МГБ (Міністерство Государственной Безопасности – Міністерство Державної Безпеки) району Алуксне. Більше того, партизани захопили всі документи МГБ того району, серед них були і списки агентів ЧК. Партизани не розстріляли зразу цих агентів, а оприлюднили їхні зрадницькі дії, вивісивши копії списків. У результаті цього, жоден з агентів не міг далі провадити свою провокаційну та шпигунську діяльність, і ЧК мало рекрутувати нових агентів³³.

Однак восени 1946 року декілька груп національних партизан зазнали катастрофи. Штаб ЛНПА у північному Відземі був знищений. Багато груп були вистежені та знищені, а інші, усвідомлюючи, що немає жодних перспектив на перемогу над більшими силами окупантів, перестали боротись. Через численні арешти частково зруйнувалась система комунікації³⁴.

Для того, щоб поновити комунікації та реорганізувати ті групи, які залишились, але були ізольовані, генеральний штаб ЛНПА, що складався із семи осіб, влітку 1947 року об'їхав усю територію діяльності організації. Проте, 7 липня чекістам вдалось захопити генеральний штаб групи у районі Цесіс. Під час перестрілки поранено та вбито Антонса Цірсанса – “Варпа”, командувача ЛНПА, але іншим вдалось утекти³⁵. Алоіс Сайканс – “Вельдріс” став новим лідером ЛНПА. Однак він не міг

³¹ *turpat.*, 436.—444.lpp.

³² *Turčinskis Z. “Ziemeļvidzemes nacionālie partizāni...”* 323.—324.lpp

³³ *turpat.*, 324.—326.lpp.

³⁴ *turpat.*, 325.—326.lpp.

³⁵ *LVA 270.f., 1-s.apr., 266.l., 67.lp.*

повністю поновити спільну діяльність організації на всьому терені. А. Сайканса вбито 11 листопада 1948 року в бою в День пам'яті визвольної війни Латвії (1918–1920). Після цієї події група Головного штабу перестала існувати³⁶.

Вже після смерті А. Цірканса, справжнє лідерство взяли на себе два локальні штаби – центральної Відземе та північної Латгале. У 1948 році у Відземе активно працювали 45 партизанів ЛНПА, а у Латгале – 80. Однак було вже занадто небезпечно регулярно підтримувати зв'язок між двома штабами³⁷.

4 липня 1948 року чекісти схопили Карліса Русовса – “Салну”, голову штабу ЛНПА у центральній Відземе. Він мав з собою архів Головного штабу ЛНПА, який таким чином потрапив до рук чекістів. Всі місцеві групи, які звітувались К. Русовсу, були розбиті впродовж місяця³⁸.

Після цього активний опір ЛНПА окупантам тривав лише у північному Латгале де він і почався. Помщаючись за вбивство партизанами 2 вересня 1948 року капітана МГБ Белобородова, чекісти арештували 158 цивільних осіб лише за те, що вони жили в окрузі³⁹. Партизани ЛНПА відповіли атакою на чекістів та їхніх агентів.

25 березня 1949 року відбулась масова депортація 42133 осіб, насамперед фермерів та їхніх сімей з Латвії до Сибіру. Метою ЧК було зламати головну опору колись заможного населення Латвії – фермерів. Якщо рахувати, що росіян приблизно у сто разів більше як латвійців, а американців приблизно у двісті разів, то розмах депортації дорівнював би виселенню 4 мільйонів росіян чи 8 мільйонів американців. Світ говорив би про це десятки років, якби таке сталося з однією з цих великих націй, але мовчить про Латвію.

Однак, на ці акції геноциду національні партизани ЛНПА відповіли серією дій проти “істребітелей”, які допомагали чекістам проводити арешти. У ході них багато “істребітелей” та членів їхніх сімей було поранено та вбито⁴⁰. Як наслідок, ЧК здійснювало антипартизанську операцію великого масштабу з січня по березень 1950 року. Декілька груп ЛНПА зазнали сильних втрат. Незважаючи на це, ті, хто вижили, підтримували контакти та свою партизанську діяльність ще три роки. Проте на початку 1953 року було лише п'ять активних членів ЛНПА, серед них троє були жінками⁴¹.

³⁶ LVA 270.f., 1-s.apr., 371.l., 129.lp.

³⁷ Rusovs K. “Liec patiesibu atkal godā celt.” // “Uz eņiņas galvu liku” Rīga 1993., 197.–211.lpp.

³⁸ turpat.

³⁹ LVA 1849.f., 1.apr., 4.l., 35.lp.

⁴⁰ LVA 1986.f., 1.apr., 21637.l., 1.scj., 130.–211.lp.

⁴¹ turpat., 1.scj., 99.–102.lpp., 7.scj., 25. 27.lpp.

Отже кінець активної діяльності ЛНПА настав 15 січня 1953 року. Цього дня були захоплені лейтенант Броніслав Слукіс ("Індуліс"), голова штабу на півночі Латгалі, та його жінка. Цей офіцер один з перших, хто розпочав участь у русі опору, йому ж судилося стати одним із останніх повстанців. У перестрілці Б. Слукісу вдалося вбити одного з людей МГБ, після полонення його засудили та стратили⁴².

Однак, ідея національного визволення залишалася жити, і врешті-решт призвела до відновлення незалежності Латвії у травні 1990 року та фактичного відновлення незалежності у серпні 1991 року.

Дослідження історії ЛНПА ще тривають, проте вже зараз є можливість вказати чисельність її структур. Отже в лавах цієї організації боролосся приблизно 2000 осіб. Чисельність є значною, якщо врахувати, що вона стосується лише однієї п'ятої території Латвії. Очевидно, значно більше було прибічників, які постачали їжу та одяг партизанам або мовчали про їхнє перебування в окрузі. Боротьба ЛНПА, яка тривала вісім з половиною років, доводить що латвійська нація чинила завзятий опір чисельно більшій силі окупантів і тільки брутальною силою вдалося приєднати Латвію до комуністичної імперії.

⁴² turpat., 1.sēj., 12.–15.lp.

Інесе Дреймане

УЧАСТЬ ХРИСТИЯНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЛАТВІЇ В НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ОПОРУ 1944–1953 РОКІВ*

У балтійських державах та інших східноєвропейських країнах під час Радянської окупації історична наука була дуже заполітизованою. В результаті, певні теми не досліджували і взагалі не обговорювали або інтерпретували відповідно до ідеології Комуністичної партії. Наприклад, про події 1940-их років, які призвели до радянської окупації Балтійських держав, повідомляли не всі факти, для того щоб показати, що це була “соціалістична революція”, а не окупація. Подібним чином перекручували факти щодо національного руху опору після Другої світової війни. У Балтійських державах, з набуттям незалежності 1991 року та приходом нового покоління істориків, ставлення до історії стало об’єктивнішим, опертим на архівні документи.

У вивченні теми національного опору в Латвії наприкінці Другої світової війни дослідження фокусували здебільшого на збройному опорі партизанів проти режиму окупації. Питанню підтримки національного опору серед усього народу та окремих груп людей було приділено небагато уваги. Моя тема зосереджена на одній з таких груп – християнському духовенстві.

У Латвії питання участі християнського духовенства в національному опорі не було досліджено достатньою мірою. Співпраця духовенства з окупаційним режимом не досліджена взагалі. Робота з історії руху національного опору в Латвії, в якій згадано роль духовенства – це монографія Гейнрікса Стродса “Національна партизанська війна Латвії 1944–1956 років”¹. Інший автор, священник Гейнрікс Трюпс-Трюпс, коли писав про католицьку церкву Латвії під час комуністичної окупації, згадував про діяльність католицьких священиків Антона Юхневича (1905–1947) та Людвіга Штагарса (1905–1973) в лавах національних партизанів. На жаль, у його роботі мало використувано архівних джерел, що призвело до помилок, які пізніше повторювались в роботах інших авторів².

Інформацію про значну активність духовенства можна тільки випадково знайти в спогадах та документах у контексті політики атеїзму СРСР. Метою цієї політики було фізично усунути все духовенство через

* Переклад з англійської.

¹ *Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. – R.: a/s Preses nams, 1996. – 186.–207.lpp.; 386.lpp.; 514.–515.lpp.; 542.lpp.*

² *Greizis D. Karš, par kuru klusēja. – R.: SolVita, 2001. – 81.lpp.*

їхню професію. У цих матеріалах важко знайти яку-небудь згадку про підтримку з боку духовенства боротьби проти окупаційних сил та проти атеїзму. Треба нагадати, що їх переважно писали сучасники, родичі або біографи³. Спогади, які б написав священик безпосередній учасник руху національного опору, дуже рідкісні⁴.

У літературі часів Радянської окупації рух національного опору зображений у дуже негативному світлі – партизани грабували, били та вбивали народ Латвії, духовенство ж у своїх промовах надихало їх на такі вчинки, а часто його представники й самі брали участь у вбивствах⁵. Це правда, що іноді національні партизани використовували жорстокі методи. Щодо участі духовенства у збройних нападах на людей або на населені пункти, – такої інформації не було знайдено в жодних архівних документах чи спогадах.

Усе ж таки, всі надруковані статті, мемуари та монографії вказують на те, що духовенство Латвії не відокремлювало себе від подій у країні. Багато з них, на додачу до їхніх звичайних обов'язків, також були залучені до діяльності, метою якої був спротив режиму комуністичної окупації.

Матеріали, що їх я дослідила на цей час, підтверджують активну участь 6 лютеранських, 25 католицьких, 3 баптистських та 7 правослаvnих священиків у партизанському русі та іншій підпільній діяльності. З іншого боку, 7 священиків погодились співпрацювати з Комітетом Державної Безпеки (КДБ).

У цьому дослідженні я, головним чином, використовувала матеріали з Державного архіву Латвії. Більшість матеріалів – документи розслідувань діяльності засуджених згодом священиків, а також тих із них, які перебували тільки під наглядом спецслужб. Часто арештованих піддавали тортурам, щоб отримати необхідну інформацію, але цього не видно із самих матеріалів розслідування. Тим не менш, у 1950-х роках багато священиків просили вибачення, згадуючи, що в ході розслідування їх били, позбавляли сну тощо і через це вони давали неправдиві свідчення⁶.

У ході роботи я визначила, які саме священики брали участь у діяльності групи чи організації національних партизанів, стаючи, таким чином, “нелегалами”. Я також визначила найпоширеніші методи допомоги партизанам. З іншого боку, проаналізовані документи спостереження

³ Šprinkarts A. Ticības apliecinātājs tavs Toms fon. Gumpenbergs OFM Cap. // *Katôdu Dzeive*–1995.–nr.1.–36.–38.lpp.

⁴ Priesterim Pçterim Onckulim – 75 // *Katôdu Dzeive*–1994.–nr.7.–29.–34.lpp.

⁵ Koliņd I. Sâpju un asaru takās // *Vaduguns*.–1985.–23.aprīlis.–3.lpp.

⁶ LVA, 1986.f., 2.apr., P-2614. lieta “Dunška Aloīza Staņislava d. apsūdzības lieta”, 82.–84.lpp.+o.p.; LVA, 1986.f., 1.apr., 1506. lieta “Gumpenberga Kârd'a Rūdolf'a d. apsūdzības lieta”, 226.–231.lpp.+o.p.

розкривають методи, які використовувало КДБ, вербуючи агентів, а також імена завербованих священників.

Починаючи з літа 1944 року, територія Латвії була поступово звільнена від німецької нацистської окупації. Однак на її місце повернулася комуністична система. Складовою частиною комуністичної системи були репресії. Коли активна боротьба закінчилась і був встановлений радянський режим, майже повсюдно почалися систематичні арешти.

Духовенство Латвії не було винятком у загальному процесі репресій. Переслідування священників почалися в кінці 1944 – на початку 1945 років, коли серед арештованих було 8 лютеранських, 24 православних та 5 католицьких служителів. До того ж, у ході пограбувань під час захоплення Джелгави солдати Червоної армії застрелили 84-річного Лютеранського служителя Джаніса Рейнгардса (1860–1944)⁷. Загалом упродовж 7–8 місяців щонайменше 38 священників стали жертвами репресій.

Репресивні дії апарату комуністичного режиму кидали тінь на офіційний лозунг про свободу релігії і декларації, що у Радянському Союзі ніхто не постраждає через свої релігійні переконання. Перші декілька років після Другої світової війни антирелігійна пропаганда не була поширена. Однак звичним методом боротьби з “опіумом для народу” і “чорними мангіями” був арешт.

Рух національного опору в Латвії почав формуватись восени 1944 року. Люди, які боялись арешту та молоді хлопці, які не хотіли, щоб їх забрали до Червоної армії або які були дезертирами, ставали нелегалами. Одним з перших сховищ для таких нелегалів була католицька церква Ванагі в Лівани на Південному сході Латвії. Деканом там був Антон Юхневич. На початку 1945 року в церкві та службових приміщеннях зберігались зброя і набої, та значні запаси їжі.

Більшість із тих, хто переховувався на території церкви Ванагі, були місцеві юнаки, які не хотіли служити в Червоній армії. Серед них також було троє юнаків із закритої семінарії Аглона – Яніс Войтинш (1918), Петеріс Онкуліс (1919–1999) і Станіслав Чужанс (1922). Церква та службові будівлі були з'єднані підземним тунелем, який вирили самі нелегали. Тунель ішов до канави на краю сусіднього лісу⁸. Деякі нелегали жили в лісі, а також у схованках в домах їхніх родичів.

28 січня 1945 року керівники НКВС Лівани (Народний Комісаріат Внутрішніх Справ СРСР) та місцеві сили атакували церкву Ванагі. На той момент у церкві були священник Антон Юхневич, семінаристи Петеріс

⁷ *Autores sastādītais represēto Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieku rādītājs.*

⁸ *LVA, 1986.f., 2.apr., P-8137. lieta “Čuāna Staņislava Augusta d. apsūdzības lieta”, 17.–19.lpp.+o.p.*

Онкуліс і Яніс Войтинш та інші п'ять нелегалів, частково озброєних з рушницями та пістолетами. Поки відволікали увагу сил НКВС, декільком нелегалом вдалось добратись до лісу та привести підкріплення⁹. Після цього нелегали в церкві були врятовані та приєднались до решти в лісі.

В першій половині 1945 року Антон Юхневич також взявся за організацію підпільників, які жили в лісах Варкави та парафії Лівани, в об'єднання національних партизан. Був розроблений Статут Асоціації Національної Оборони (партизан) Латвії (АНОПЛ), а також цілі та методи їх досягнення. Сам Юхневич прийняв пост голови¹⁰. Організація поступово поширювалась по всьому південному сході Латвії.

Пік діяльності національних партизанів припадає на 1945–1946 роки. Одним із перших активних виявів діяльності АНОПЛ була сутичка з чотирма міліціонерами, які збирались арештувати прибічників партизанів. В окрузі Ілуксте було декілька серйозних зіткнень з силами НКВС, найвідомішими були битва біля Дунава (2 липня 1945 року), битва біля Людвігова (3 серпня 1945 року) та захоплення центру парафії Двієте (26–27 вересня 1945 року).

Дослідники донедавна вказували, що А. Юхневич втратив віру в майбутнє національного руху партизанів та, бажаючи легалізуватися, уклав угоду з представниками окупаційного режиму¹¹. Мені вдалося з'ясувати дещо інше. Після того як Юхневич приєднався до національних партизан, його мати Ядвіга (1873–?) була заарештована. Її жорстоко побили – вирвали більшу частину волосся. Також у в'язниці катували його сестру. У листопаді 1945 року Юхневич зустрівся з Августом Гаїлітісом (1896–1966), Міністром внутрішніх справ Латвійської Радянської Соціалістичної Республіки, та обговорив із ним питання легалізації та амністії для нього й інших партизанів. Матір Юхневича було звільнено після того, як священник з'явився до керівників держбезпеки в Даугавпілсі¹². Тому очевидно, що легалізація Юхневича мотивувалася бажанням допомогти своїй матері та була не цілком добровільна.

Після легалізації, Юхневич ніс дисциплінарне покарання з 2 лютого до 15 березня 1946 року, накладене католицьким архієпископом Антоніусом Спрінговічем (1876–1958) за участь у збройному конфлікті та за використання власності церкви для воєнних цілей. Навесні 1946 року

⁹ LVA, 1986.f., 2.apr., P-10878. lieta "Onckudā Pčtera Izidora d. apsūdzības lieta", 15.–26.lpp.

¹⁰ Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. – R.: a/s Preses nams, 1996. – 186.–188.lpp.

¹¹ Trūps–Trops H. Latvijas Romas katod'u Baznīca komunisma gados 1940.–1990.– R.: Metropolijas kūrīja, 1992. –46.lpp.

¹² H. Trūpa-Tropa piezīmes bez norādītiem datiem. Oriģināls atrodas Rīgas Metropolijas Garīgā semināra arhīvā.

Юхневич був заарештований після того, як покинув монастир. 14 листопада 1946 року він був засуджений до страти, покарання було виконано 4 лютого 1947 року¹³. Велика кількість партизанів АНОПЛ, особливо в Даугавпілсі та окрузі Ілуксте, здалися в результаті легалізації, яку влаштував Юхневич¹⁴. Трохи пізніше те саме зробили семінаристи Ванай. Вони були заарештовані та засуджені до страти в 1940-х та 1950-х роках¹⁵.

В 1945 році, згідно з наказом Альфонса Новікса (1908–1996), Народного Комісара Безпеки Латвії, архієпископ А. Спрінгович мав видати церковний інформаційний бюлетень з критикою партизанського руху. Не зважаючи на можливі репресії, архієпископ замінив слово “бандити” на слово “дезертири” та попросив своїх священиків не розповсюджувати інформаційного бюлетеня доки керівництво апарату безпеки країни не видасть указ про те, що легалізовані партизани не будуть заарештовані. Інформаційний бюлетень не було надруковано в пресі. Однак декілька копій відправили церковним парафіям.

Національні партизани, особливо в окрузі Вілаці (на північному сході Латвії), були дуже обурені тим, що священики прочитали інформаційний бюлетень своїм парафіянам. У червні 1945 року Петеріс Супе (псевдо “Цінітіс”) (1920–1946), лідер Латвійської національної партизанської асоціації (ЛНПА), відправив посередника до декана Вілаки Антонса Скроманіса (1904–1947), щоб дізнатись, чому він рекомендував легалізувати партизанів¹⁶. Протести дійшли до Андреяса Абельтіна (1981–1958), декана у Балві, 6 серпня 1945 року¹⁷. В деяких католицьких парафіях священики читали інформаційний бюлетень під час похоронних процесій та на службах, коли їх відвідувало мало людей, закликаючи відкласти легалізацію. Петеріс Руджітіс (1898–1968), декан в Краслава, навіть не знав – чи інформаційний бюлетень було прочитано парафіянами¹⁸.

Едуардс Гравітіс (1913–1947), пастор лютеранської парафії Зелтіні (в окрузі Валка північної Латвії), також був пов'язаний з легалізацією.

¹³ *Antona Jāzeps d. Juhņeviča rehabilitācijas apliecība. Izdota Rīgā, 1991.gadā. Kopija no autores personīgā arhīva.*

¹⁴ *Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. – R.: a/s Preses nams, 1996. – 235.–239.lpp.*

¹⁵ *LVA, 1986.f., 2.apr., P-10878. lieta “Onckud’a Pçtera Izidora d. apsūdzības lieta”, 15.–26.lpp.; 76.–77.lpp.; P-8137. lieta “Çuñāna Staņislava Augusta d. apsūdzības lieta”, 102.lpp.+o.p.; Cakuls J. Latvijas Romas katod'u priesteri 1918–1995.–R.: Metropolijas kūrīja, 1996.–253.lpp.*

¹⁶ *LVA, 1986.f., 1.apr., 16786. lieta “Skromaņa Antona Mārtiņa d. u.c., kopā 3 cilvēku apsūdzības lieta”, 136.a–140.lpp.+o.p.*

¹⁷ *LVA, 1986.f., 2.apr., P-1854. lieta “Ābeltiņa Andreja Andreja d. apsūdzības lieta”, 11.–14.lpp.*

¹⁸ *LVA, 1986.f., 1.apr., 17584. lieta “Ďaha Antona Pçtera d., Rudzīda Pçtera Jāņa d. Baluđa Kazimira Miēda d. apsūdzības lieta”, 108.–115.lpp.*

Сам він став нелегалом 27 лютого 1945 року, коли його попередили про неминучий арешт. До літа 1945 року він переховувався з іншими нелегалами. Протягом цього періоду він писав листи до тих, хто співпрацював з окупаційним режимом, вимагаючи припинення грабунків та незаконних арештів, погрожуючи застрелити їх¹⁹. Упродовж травня та червня 1945 року партизани в окрузі Валка стали застосовувати активні дії проти окупаційного режиму. Вони атакували населені пункти, били або вбивали бійців-“істребітелей” та інших зрадників.

З самого початку Едуардс Гравітіс був переконаний у кінцевій перемозі партизанів, він вірив, що війська Британії та США оголосять війну Радянському Союзу. Він запрошував молодь підтримати партизанів та приєднатись до них. Багато хто так і зробив. Однак Гравітіс був проти вбивств та спонукав партизан об'єднатись. Керівництво партизанського об'єднання не погоджувалось із цим та підтримувало напади на керівників окупаційного режиму²⁰.

Влітку 1945 року Гравітіс втратив упевненість у перспективах подальшої боротьби партизан та ймовірній підтримці з Заходу. Він відчував відповідальність за тих, які стали нелегалами в результаті його заохочувань. Урешті-решт, Гравітіс узявся вивчати можливість легалізації. Агенти НКВС вирішили скористатись цією ситуацією, щоб посприяти легалізації серед інших партизанів²¹.

4 вересня 1945 року Гравітіс зустрівся з майором Тарасовим, заступником командира дивізії НКВС. Вони обговорювали умови легалізації та гарантії безпеки партизанам, які здадуться за власним бажанням. 9 та 10 вересня 1945 року Гравітіс зустрівся в Ризі з А. Еглітісом, Міністром внутрішніх справ. Після цього Гравітіс повернувся до Зелтїни та до 21 вересня повідомляв нелегалам про перебіг переговорів. 12 вересня газета “Чіна” надрукувала статтю Гравітіса, у якій він заохочував підпільників до легалізації. Стаття не вселяла довіри. Ті партизани, які віддалились активній боротьбі, вважали Гравітіса агентом НКВС, який заслуговує на смерть. Нелегали, які жили самі, боялись, що їм доведеться відповідати за ті напади, які скоїли великі об'єднання партизан. Відомо, що тільки одна людина була легалізована за цей період²².

У вересні 1945 року Гравітіс повернувся до своєї роботи священиком. 31 жовтня 1945 року він був заарештований та несправедливо

¹⁹ LVA, 1986.f., 1.apr., 1949. lieta “Grāvida Eduarda Aleksandra d. u.c., kopā 4 cilvķku uzraudzības lieta”, 60. un 88. lpp.

²⁰ LVA, 1986.f., 1.apr., 1949. lieta “Grāvida Eduarda Aleksandra d. u.c., kopā 4 cilvķku apsūdzības lieta”, 1. sēj., 32.–59.lpp.

²¹ LVA, 1986.f., 1.apr., 1949. lieta “Grāvida Eduarda Aleksandra d. u.c., kopā 4 cilvķku uzraudzības lieta”, 56.lpp.

²² LVA, 1986.f., 1.apr., 1949. lieta “Grāvida Eduarda Aleksandra d. u.c., kopā 4 cilvķku apsūdzības lieta”, 1. sēj., 20.–24.lpp.+o.p.; 32.–59.lpp.

звинувачений в “організації озброєних груп бандитів та надиханні їх на терористичні дії проти комуністичної партії та Радянських діячів”. Гравітіс не зізнався в цьому. Однак 1 серпня 1946 року засудили до 10 років ув'язнення та до 5 років обмеження прав²³.

Діяльність та доля А. Юхневича й Е. Гравітіса мала багато спільного. Вони були єдиними священиками в Латвії, які зустрічались з А. Еглітісом, Міністром внутрішніх справ. Обидва повірили його слову честі щодо свого звільнення від репресій після легалізації. Очевидно, що енкаведисти не збирались виконати своїх обіцянок та що їхні дії були направлені на те, щоб послабити об'єднання партизан. Багато партизан, які здалися у 1945 році, були заарештовані.

Людвігс Штагарс, декан католицької парафії в Скілбені – священик, чие ім'я пов'язане з однією з найбільших партизанських організацій, Асоціацією Національних Партизан Латвії на північному сході країни.

Штагарс уперше став підпільником у червні 1941 року, щоб уникнути арешту. У 1944 році знов з'явилась потреба переховуватися в лісі з тієї ж причини. Починаючи з 10 грудня 1944 року, Штагарс переховувався в резиденції іншого католицького священика. Пізніше він приєднався до групи нелегалів у лісі біля Скілбені.

21 січня 1945 року Петеріс Супе та його заступник Станіславс Лочмеліс – “Дуже” (1913–1945) відвідали цю групу з наміром об'єднати окремі групи партизанів, щоб почати збройну боротьбу. Група, до якої приєднався Штагарс, перемістилась до болота Стампакі в лісі округу Вілаки, де з осені 1944 року існував табір партизанів. На початку 1945 року Супе вдалось об'єднати близько 500 нелегалів. Більшість із них перемістились до болота Стампакі або в його околиці.

У січні та лютому 1945 року П. Супе, С. Лоцмеліс, Л. Штагарс та інші разом розробили правила союзу ЛНПА. Керувала організацією президія, до складу якої входив, зокрема, Штагарс (псевдо “Пабержш”). Протягом деякого часу він також писав статті для нелегальної газети ЛНПА²⁴.

У схованці Стампакі один із бункерів правив за церкву з регулярними службами та сповідями. Декілька священиків у Вілакі допомагали постачати необхідні атрибути для літургій. Це єдиний відомий випадок у Латвії, коли партизани заснували церкву. Так тривало до бою 3 березня 1945 року, коли сили НКВС, “істребітелі” та їхні помічники зруйнували й розікрали схованку. Партизани розділились на менші групи і вже ніколи не об'єднувались до тих розмірів, які мало попереднє об'єднання. Деякі вбиті партизани були поховані в Стампакі, похоронну службу відправляв Штагарс²⁵.

²³ Turpat, 9.lpp.; 30.–31.lpp.; 2. scj., 145.lpp.

²⁴ LVA, 1986.f., 1.apr., 1207. lieta “Ģtagara Ludviga Donata d. u.c., kopā 10 cilvķku apsūdzības lieta”, 1. scj., 28.–38.lpp.; 75.–77.lpp.; 81.–87.lpp.+o.p.

Навесні та влітку 1945 року Штагарс разом із, приблизно, 20 партизанами залишився в околицях села Відучі в окрузі Вілакї. Командиром цієї групи був П. Супе. Тут також друкували нелегальну газету²⁶. Пізніше Штагарс прилучився до об'єднання Стефанса Логінса – “Страутінш” (~1921) в окрузі Скілбені, де він залишився до осені 1946 року. Упродовж цього періоду він підтримував зв'язок з лідерами ЛНПА, брав участь у зустрічах та тренуваннях партизанів і виконував обов'язки священника.

У 1946 році ЛНПА втратила багато членів – деякі партизани пішли, інші були заарештовані або загинули в боях. Серйозним ударом стала смерть Петеріса Супе та Хейнріхса Кузманса – “Тераудс” 1 квітня 1946 року. Їх убив агент НКВС ЛРСР Яніс Клімканс (псевдо “Дубін”) (1921–1971), один із найбільш жорстоких агентів, який сприяв декільком трагічним зрадам²⁷.

Восени 1946 року Людвігс Штагарс вирішив піти з партизанів. З фальшивими документами він переїхав до округу Резекне, де отримав допомогу від місцевих жителів, зокрема Андрейса Пуденса (1900–1953), який був деканом округу Столерова²⁸. 6 січня 1947 року Штагарс нелегально відвідав Людза, де зустрівся з декількома священниками, щоб отримати допомогу²⁹.

Жити нелегально в 1947 році було дуже важко, оскільки прибічників партизанів підозрювали, шпигували за ними та регулярно допитували. До серпня 1947 року Штагарс не мав, де переховуватись. У цій безвихідній ситуації він вирішив піти до з'єднання НКВС Столерова. Подальша його доля була трагічною. 21–23 січня 1948 року Військовий трибунал Міністерства внутрішніх справ ЛатРСР засудив Штагарса до 25 років тюремного ув'язнення та до 5 років обмеження прав. Дев'ятеро інших, яких звинувачували в його підтримці, отримали вироки різної суворості. У 1956 році Штагарс був звільнений та повернувся до виконання обов'язків священника. У 1958 році його знову було заарештовано, повідомляли, що до нього, як до особливо небезпечного злочинця, амністії не має бути застосована. Після 14 років тюремного ув'язнення, у червні 1972 року, він, тяжко хворий, повернувся. Штагарс помер у лікарні Людза 9 жовтня 1973 року³⁰.

Штагарс вирізняється серед інших нелегальних священників. Він брав участь у розробленні правил ЛНПА та був натхненником її ідей.

²⁵ *Uz eņiņas galvu liku... / A. Kalvāna redakcijā. 2. grāmata.–R.: Rota, 1995.–129.–133.lpp.*

²⁶ *LVA, 1986.f., 1.apr., 40590. lieta “Vaivoda Pēteris Antona d. apsūdzības lieta”, 74.–77.lpp.*

²⁷ *Uz eņiņas galvu liku... / A. Kalvāna redakcijā. 2. grāmata.–R.: Rota, 1995.–90.–98.lpp.*

²⁸ *LVA, 1986.f., 1.apr., 1207. lieta “Ģitagara Ludviga Donata d. u.c., kopā 10 cilvēku apsūdzības lieta”, 1. sēj., 47.–51.lpp.*

²⁹ *LVA, 1986.f., 1.apr., 40590. lieta “Vaivoda Pēteris Antona d. apsūdzības lieta”, 81.–82.lpp.+o.p.*

³⁰ *Cakulis J. Latvijas Romas katoļu priesteri 1918–1995.–R.: Metropolijas kūrīja, 1996.–139.lpp.*

У серпні 1944 року Яковс Логкїйс (1906–1982), священник првославної парафії в Коровську, округ Абрене, став підпільником. Він представляв ту частину духовенства православної церкви в Латвії, яка відчувала спорідненість з Росією, вважаючи Латвію частиною колишньої імперії. Незважаючи на його проросійську спрямованість, Логкїйс не відчував симпатії до комуністичного окупаційного режиму, який погрожував заарештувати священника. Нелегалом він був до 1948 року, коли йому вдалось отримати фальшиві документи. Після цього Логкїйс переїхав до Відземе, де, з допомогою Дмитрійса Околовіча (1915–1985), священника православної парафії в Салацтрїва, отримав роботу³¹. Він не брав участі в русі національного опору. Логкїйс був заарештований за висловлювання проти советів серед своїх співробітників та за складання віршів, у яких згадував Сталіна та критикував Радянську систему. Тільки після його арешту стало відомо про вагомiщу діяльність Логкїйса.

Загадковою особою серед духовенства був католицький священник Антонс Шлахота (1901–1963), який на початку червня 1948 року покинув свою парафію та зник³². Антонс Шлахота був легалізований щойно у травні 1956 року, та не потрапив згодом під арешт або на допит. На сьогодні не знайдено жодної інформації в документах про його життя як нелегала.

Двох священників – лютеранського служителя Паулса Бірцулїса (1913–1990) (псевдо “Доктор Медніс”) та баптистського служителя Фрїціса Ронїса (1899–1982) – можна вважати посередниками груп партизанів. Бірцулїс жив у окрузі Валка (північна Латвія) та був пов’язаний з двома великими об’єднаннями партизан. Навесні та влітку 1945 року з ним контактували командири партизан Александрс Сарїя – “Саша” (1911–1950) та Арсенїйс Дрейялтс – “Пїратс” (1918–1952). Для обох груп Бірцулїс допомагав доставати медикаменти і папір, щоб друкувати нелегальну газету, та надавав їм інформацію про можливий обшук лісу й кількість агентів НКВС у окрузі. Обов’язки священника, потреба подорожувати та зустрічатись з різними людьми давали змогу Бірцулїсу діяти, не викликаючи підозри. Наприклад, у серпні 1945 року один із прихильників партизан дав Бірцулїсу більш ніж 100 набоїв для рушниць та чотири ручні гранати, які Бірцулїс доставив до групи в Саря. Бірцулїс допомагав партизанським групам налагоджувати контакти одному з одним, а також із посередниками інших груп³³. Він діяв як посередник, доки його не заарештували 21 червня 1946 року. Агенти НКВС отримали його ім’я

³¹ LVA, 1986.f., 2.apr., P-6269. lieta “Ģogkija Jakova Savas d. apsūdzības lieta”, 15.–20.lpp.+o.p.; 74.–78.lpp.

³² LVA, 1986.f., 2.apr., P-10878. lieta “Onckud’a Pçtera Izidora d. apsūdzības lieta”, 24.–26.lpp.

³³ LVA, 1986.f., 1.apr., 555. lieta “Birzud’a Paula Ernesta d. u.c., kopā 9 cilvçku apsūdzības lieta”, 1. sçj., 22.–31.lpp.; 63.–69.lpp.+o.p.

від іншого посередника партизанів, який розколовся під час тортур³⁴. 17 жовтня 1946 року Бірдуліс був засуджений до 10 років тюремного ув'язнення та 5 років обмеження прав³⁵.

Фріціс Роніс, служитель баптистської пастви Вентспільс (західна Латвія), налагодив контакти з групою партизан “Маза Лізіге”. Він допомагав окремим людям знаходити партизан та розповсюджував партизанську газету³⁶. Навесні 1946 року Роніс брав участь у спробі організувати втечу до Швеції. Цей захід закінчився арештом. Роніс також був заарештований та засуджений³⁷.

Багато священників надавали матеріальну допомогу партизанам та часто переховували їх. Наприклад, Карліс Кіселевскіс (1906–1979) та Мікеліс Клавінш (1906–1986), монахи ордену капуцинів, давали притулок трьом підпільникам у монастирі Скаісткальне з осені 1945 до липня 1947 років. В іншій частині монастиря капуцинів у Ризі монах Мікеліс Єрмацанс (1911–1986) влітку 1947 року найняв на роботу нелегального мешканця, литовця Мікеліса Казейнса, який працював охоронцем до 1949 року з підробленими документами³⁸.

У монастирі капуцинів у Вілаці, монах Карліс фон Гумпенбергс жив сам, починаючи з літа 1944 року. Він був німецького походження, але з 1920-х років мешкав та працював у Латвії й отримав латвійське громадянство³⁹. У 1945 році він постачав нелегальному священику Л. Штагарсові церковне вино та атрибути для літургії, щоб уможливити проведення святої меси в лісі⁴⁰. Він також приймав сповідь у підпільників. Він був заарештований наприкінці 1945 року та звинувачено в керівництві нелегальною молодіжною організацією. Агенти НКВС намагались отримати інформації за допомогою тортур. Насправді він керував релігійною молодіжною асоціацією покликаною прищеплювати християнські цінності. Декілька молодих людей контактували з партизанами. У результаті

³⁴ Z. Turčinska 2001. *gada maēistra darbs “Latvijas nacionālo partizānu cīņas Ziemeļvidzemē 1945.–1953. gads”*, 115.lpp.

³⁵ LVA, 1986.f., 1.apr., 555. lieta “Birzuda Paula Ernesta d. u.c., kopā 9 cilvēku apsūdzības lieta”, 3. sēj., 262.lpp.

³⁶ LVA, 1986.f., 1.apr., 1280. lieta “Brahmaņa Andreja Daniela d., Roņa Friča Ēirta d. u.c., kopā 11 cilvēku apsūdzības lieta”, 1. sēj., 13.–15.lpp.+o.p.; 14.–31.lpp.+o.p.

³⁷ Uz ejiņas galvu liku... / A. Kalvāna redakcijā. 2. grāmata.–R.: Rota, 1995.–392.lpp.; LVA, 1986.f., 1.apr., 1280. lieta “Brahmaņa Andreja Daniela d., Roņa Friča Ēirta d. u.c., kopā 11 cilvēku apsūdzības lieta”, 3. sēj., 507.–509.lpp.

³⁸ LVA, 1986.f., 1.apr., 40272. lieta “K'd'aviņa Mīed'a Donata d., Kiselevska Kār'da Jāņa d., Pavlovska Jāņa Antona d., Jermacāna Mīed'a Jāzepa d. u.c., kopā 8 cilvēku apsūdzības lieta”, 1. sēj., 24.–38.lpp.; 196.–197.lpp.; 2. sēj., 212.–214.lpp.

³⁹ LVA, 1986.f., 1.apr., 1506. lieta “Gumpenberga Kār'da Rūdolfa d. apsūdzības lieta”, 15.–22.lpp.

⁴⁰ LVA, 1986.f., 1.apr., 1207. lieta “Štagara Ludviga Donata d. u.c., kopā 10 cilvēku uzraudzības lieta”, 16.–22.lpp.

відбулись масові арешти в окрузі Вілаці. Фон Гумпенберґс був засуджений до 10 років тюремного ув'язнення та 3 років обмеження прав⁴¹. Решта монахів-капуцинів були заарештовані 1949 року та засуджені до 10 років тюремного ув'язнення. Їх зрадив священник Антонс Герінш (1916–1990), якого завербували агенти НКВС. Герінш працював у парафії Скайст-кальне і таким чином міг отримувати значну інформацію про підпільників, які проживали там⁴².

У 1945 році Антонс Скроманіс (1904–1947) співпрацював з партизанами П. Супе, Антонсом Цірсансом ("Варпа") (1911–1947) та Алоішом Шаікансом ("Гараіс") (1911–1948), а також зі священником Л. Штагарс. Він постачав папір та інформацію партизанам, а також контактував з їхніми сім'ями⁴³. 11 грудня 1945 року Скроманіс був заарештований. Після шести місяців тортур його засуджено до 10 років тюремного ув'язнення та 5 років обмеження прав. Він помер у Ново-сібірську 19 грудня 1947 року. Місце його могили невідоме⁴⁴.

Вище у цій роботі згадувалось, що після того, як Людвіґс Штагарс покинув об'єднання партизан, він отримував допомогу від Андреяса Пуданса, декана округу Столерова. Влітку 1947 року Пуданс переховував іншого підпільника, якого мали заарештувати за виготовлення фальшивих документів національним партизанам. Сам Пуданс був заарештований та засуджений. Він помер у таборі в Норильську 17 січня 1953 року, відбувши тільки невелику частину свого покарання – 25 років тюремного ув'язнення та 5 років обмеження прав⁴⁵.

Сповіді партизан та інших нелегалів в окрузі Даугавпілс (у південно-східній Латвії) наприкінці 1944 року та в 1945 році декілька разів приймали священники Антонс Лас (1887–1952) та Петеріс Рудзітіс⁴⁶. Вони також були заарештовані. Лас помер у таборі Дубровлаг (Мордовська АРСР) 2 липня 1952 року. Рудзітіс повернувся з табору з Воркути 1955 року⁴⁷.

⁴¹ LVA, 1986.f., 1.apr., 1506. lieta "Gumpenberga Kārda Rūdolfa d. apsūdzības lieta", 33.–34.lpp.+o.p.; 38.–41.lpp.+o.p.; 207.–210.lpp.+o.p.; 226–231.lpp.

⁴² LVA, 1986.f., 1.apr., 40272. lieta "Kdaviņa Mīeđa Donata d., Kiselevska Kārda Jāņa d., Pavlovska Jāņa Antona d., Jermacāna Mīeđa Jāzepa d. u.c., kopā 8 cilvēku uzraudzības lieta", 63.lpp.

⁴³ LVA, 1986.f., 1.apr., 1207. lieta "Dtagara Ludviga Donata d. u.c., kopā 10 cilvēku uzraudzības lieta", 16.–22.lpp.; turpat, 16786. lieta "Skromaņa Antona Mārtiņa d. u.c., kopā 3 cilvēku apsūdzības lieta", 19–33.lpp.+o.p.; 113.–115.lpp.+o.p.; 136.a–140.lpp.+o.p.; 247.lpp.+o.p.

⁴⁴ LVA, 1986.f., 1.apr., 16786. lieta "Skromaņa Antona Mārtiņa d. u.c., kopā 3 cilvēku apsūdzības lieta", 1.e lpp.; 4.lpp.; 320.–321.lpp.; 341.lpp.+o.p.

⁴⁵ LVA, 1986.f., 1.apr., 1355. lieta "Pudāna Andreja Antona d. apsūdzības lieta", 21.–24.lpp.+o.p.; 26.lpp.; 58.lpp.; 68.lpp.+o.p.

⁴⁶ LVA, 1986.f., 1.apr., 17584. lieta "Daha Antona Pçtera d., Rudzīda Pçtera Jāņa d., Baluđa Kazimira Mīeđa d. apsūdzības lieta", 14.–31.lpp.; 45.–51.lpp.; 52.–62.lpp.; 91.–92.lpp.

⁴⁷ Turpat, 14.–31.lpp.; 377.–379.lpp.+o.p.

У Курземі (західна Латвія) двоє лютеранських служителів – Х'юго Максиміліанс Гриванс (1901–1987) та Роберте Кронталс (1910–1953) – співпрацювали з партизанами та підпільниками. Гриванс надавав їм притулок та пізніше допоміг Гльце Кальнаре (1918–1968), якому загрожував арешт, добратись до партизан. Протягом 1945–1946 років Кронталс надавав матеріальну допомогу Янісові Лапіншу (1902–?), який раніше був головою округу Айцпуге та спочатку переховувався сам, але у вересні 1945 року приєднався до групи партизанів. Інші двоє надавали підтримку цій групі. Гриванс відбув своє покарання в ГУЛАГу та повернувся до Латвії, а Кронталс помер 1953 року⁴⁸.

Яніс Дреска (1904–1990), служитель баптистської парафії в Зеленікі, надавав матеріальну підтримку партизану Арнольдеу Гульбісу (1910–?) в окрузі Джелъгава (північна Латвія). З листопада 1948 року до березня 1949 в кількох випадках Дреска постачав провізію та теплі шкарпетки⁴⁹.

Підтримку підпільникам також надавали двоє православних священників. У 1949 році один із них, Дмитрійс Околовічс, переховував та допомагав влаштуватись на роботу священнику І. Логкійсові. 12 грудня 1949 року “Тройка” засудила його до 25 років тюремного ув'язнення⁵⁰.

Пйотрс Міхайловс (1886–?), служитель парафії Лаудона (центральна Латвія), наприкінці квітня 1959 року дозволив Ельвірі Іване (1920) жити в його домі. Її чоловік, національний партизан, був вбитий у червні 1948 року, в той час як Іване врятувалась від депортації до Сибіру 25 березня 1949 року. Міхайловс змінив прізвище в її паспорті на “Івансонс” та рік народження на “1926”. Того літа, на прохання Іване, священник відслужив службу за її чоловіком. Оскільки місце могили було невідоме, церемонія проходила на православному цвинтарі в Лаудона. Іване жила в Міхайловс до 20 серпня 1949 року. Після цього вона знайшла інший притулок, оскільки боялась, що за нею шпигують. Міхайловса заарештували 13 квітня 1950 року та згодом засудили до 10 років тюремного ув'язнення. Подальша його доля невідома⁵¹.

⁴⁸ LVA, 1986.f., 1.apr., 40742. lieta “Grīvāna Hugo-Maksimilāna Friča d. apsūdzības lieta”, 2. scj., 34.–36.lpp.; 43.–47.lpp.; 75.–94.lpp.; 160.lpp.+o.p.; turpat, “Grīvāna Hugo-Maksimilāna Friča d. uzraudzības lieta”, 30.lpp.; 53.lpp.; turpat, 1666. lieta “Krontāla Roberta Jāna d. u.c., kopā 30 cilvēku uzraudzības lieta”, 2. scj., 40.lpp.; 110.–120.lpp.; 122.lpp.; turpat, “Krontāla Roberta Jāna d. u.c., kopā 30 cilvēku apsūdzības lieta”, 4. scj., 114.lpp.; 121.–130.lpp.+o.p.; 132.–143.lpp.+o.p.; Autoreos sastādītais represēto Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieku rādītājs.

⁴⁹ LVA, 1986.f., 1.apr., 40705. lieta “Drēskas Jāna Jāna d., Gulbja Arnolda Friča d. u.c., kopā 8 cilvēku uzraudzības lieta”, 4.–7.lpp.; 23.lpp.; turpat, “Drēskas Jāna Jāna d., Gulbja Arnolda Friča d. u.c., kopā 8 cilvēku apsūdzības lieta”, 1. scj., 31.–33.lpp.+o.p.; 51.–52.lpp.+o.p.; 55.–60.lpp.+o.p.; 2. scj. 130.–137.lpp.

⁵⁰ LVA, 1986.f., 2.apr., P-6269. lieta “Dōgkija Jakova Savas d. apsūdzības lieta”, 15.–20.lpp.+o.p.; turpat, 1.apr., 40001. lieta “Okoloviča Dmitrija Leontija d. apsūdzības lieta”, 20.–24.lpp.+o.p.; 93.lpp.

⁵¹ LVA, 1986.f., 2.apr., P-9013. lieta “Mihailova Pjotra Mārtiņa d. apsūdzības lieta”, 34.–36.lpp.+o.p.; 51.–52.lpp.+o.p.; turpat, “Mihailova Pjotra Mārtiņa d. uzraudzības lieta”, 2.–4.lpp.; 22.lpp.

Подібна до цієї історія інших священників в Латвії, які брали незначну участь у русі національного опору. Ця група включала людей, які час від часу надавали матеріальну допомогу чи притулок нелегалам або знали про існування партизанських об'єднань тощо. На сьогодні я знаю про 17 таких священників – 2 лютеранських, 1 баптистського, 10 католицьких та 4 православних.

Казімірс Вітанісс (1899–1975), священник католицької парафії Бродаїжі, надавав матеріальну допомогу двом сім'ям партизанів⁵².

Станіславс Зепс (1908–1966), декан у Карсава, правив поминальну та похоронну службу 1946 року для підпільника Зенона Бейнарвічса на прохання його матері. Ставлення Зепса до окупаційного комуністичного режиму також було очевидним, коли він відмовив у церковній службі для “істребітелів”, які були вбиті у боротьбі з партизанами⁵³.

Декілька католицьких священників допомагали Л. Штагарс їжею та грошима. Четверо православних священників подібним способом допомагали І. Логкійсові.

Мало відомо про священників, які співпрацювали з КДБ та надавали інформацію про членів руху національного опору й про їхніх прибічників. Складність дослідження цієї теми в тому, що більша частина документів НКВС не в Латвії, а в архівах Росії, де вони практично недоступні.

Одним з таких співробітників був католицький священник Юліанс Сейманіс (1908–1960), якого завербували вже в серпні 1940 року, тобто під час першої комуністичної окупації. Після другої світової війни він надалі інформував про деяких католицьких священників. Агенти НКВС скористались надмірною нервозністю Сейманіс та його залежністю від алкоголю⁵⁴. З'ясувалось, що Сейманіс нерідко надавав неправдиву інформацію, але агенти НКВС не перевіряли її. Наприклад, певну діяльність було приписано священникові Вікторсу Теренкевічсу (1907–1951), через що його заарештували. Теренкевічс мав серцеву хворобу та скоро помер у лікарні тюрми НКВС⁵⁵.

Схожа ситуація була в Сейманіса, коли він дав неправдиві свідчення про інших священників, щоб урятувати себе. Однак його заарештували 28 січня 1948 року “за ненадання інформації”. У тюрмі він теж погодився бути інформатором. Через статус священника Сейманіс мав довіру інших в'язнів. Він доносив на них агентам НКВС⁵⁶.

⁵² LVA, 1986.f., 1.apr., 1608. lieta “Vitanisa Kazimira Franča d. apsūdzības lieta”, 111.–115.lpp.

⁵³ LVA, 1986.f., 2.apr., P-4958. lieta “Zepa Staņislava Jāzepa d. apsūdzības lieta”, 68.–70.lpp.; 74.–80.lpp.

⁵⁴ LVA, 1986.f., 2.apr., P-6271. lieta “Seimaņa Juliāna Ādama d. apsūdzības lieta”, 47.–50.lpp.+o.p.; 119.–123.lpp.

⁵⁵ *Autores sastādītais represēto Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieku rādītājs.*

⁵⁶ LVA, 1986.f., 2.apr., P-1281. lieta “Terenkeviča Viktora Viktora d. apsūdzības lieta”, 58.–60.lpp.

Католицький священик Клементс Апшс (1913–1990) був викликаний у НКВС 24 серпня 1947 року. Допит та залякування тривали декілька днів, доки Апшс не зізнався, що зустрічався з Л. Штагарсом 1946 року. Апшс погодився стати інформатором. Його дії були викликані бажанням уникнути ув'язнення, яке стало б неминучим після цього зізнання. По звільненні Апшс уникав доносів. На початку серпня 1949 року він прийшов до НКВС в Резекне та офіційно заявив, що більше не співпрацюватиме з ними, оскільки він не може бути священиком і в той самий час зраджувати інших. Незабаром Апшс був заарештований⁵⁷. Треба згадати, що подібна доля очікувала всіх, хто відмовлявся співпрацювати з КДБ або хто не надавав достатньої інформації. Під час ув'язнення Апшс не співпрацював з керівництвом табору. Інші ув'язнені пам'ятали його як доброго, готового допомогти та як противника комуністичної окупації⁵⁸.

Схожа доля чекала на Петеріса Ваїводса, декана парафії Скілбені. Під час арешту в листопаді 1945 року він також погодився співпрацювати для того, щоб вийти з тюрми, але пізніше як міг уникав контактів з НКВС. Однак в період ув'язнення, Ваїводс надав інформацію про участь А. Скроманіса, декана округу Вілаки, в русі національного опору. У результаті Скроманіс був заарештований⁵⁹. Свідчення Ваїводса також були використані проти монаха Карліса фон Гумпенберга. Це єдині відомі випадки співпраці Ваїводса з НКВС⁶⁰. 20 листопада 1946 року керівники спецслужб припинили співпрацювати з Ваїводсом, який після звільнення перестав бути корисним інформатором. Ваїводс був заарештований через рік після цього⁶¹.

Священик Антонс Герінш, про якого уже згадувано раніше, зіграв роль в арешті монахів-капуцинів у Скаїсткальне. Докази цього також можна знайти у рапорті заступника міністра безпеки ЛатРСР. Там говориться про те, що А. Герінша краще не викликати свідчити на суд проти духовників, які були проти Радянського Союзу⁶².

⁵⁷ LVA, 1986.f., 1.apr., 40415. lieta "Apša Klementa Donata d. uzraudzības lieta", 31.–32.lpp.

⁵⁸ Broks-Eisāgs J. Dzīves nediēnās kopā ar garīdzniekiem // Katōdu Dzeīve-1993.–nr.4.–3.–6.lpp.

⁵⁹ LVA, 1986.f., 1.apr., 1506. lieta "Gumpenberga Kārda Rūdolda d. apsūdzības lieta", 226.–231.lpp.+o.p.

⁶⁰ LVA, 1986.f., 1.apr., 16786. lieta "Skromaņa Antona Mārtaņa d. u.c., kopā 3 cilvēku apsūdzības lieta", 186.–194.lpp.

⁶¹ LVA, 1986.f., 1.apr., 40590. lieta "Vaivoda Pčtera Antona d. uzraudzības lieta", 15.–19.lpp.

⁶² LVA, 1986.f., 1.apr., 40272. lieta "K'daviņa Mied'a Donata d., Kiselevska Kārda Jāņa d., Pavlovska Jāņa Antona d., Jermacāna Mied'a Jāzepa d. u.c., kopā 8 cilvēku uzraudzības lieta", 63.lpp.

Крім того, є інформація, що католицький священник Алоїзе Дунскіс (1904–1980) та Яніс Кокарс (1914–1967), а також православний священник Міхалс Трубецкойс (1917–1974), були завербовані. На сьогодні немає жодного конкретного доказу їхньої зради⁶³. Є відомості про інформаторів серед близьких друзів та колег лютеранського служителя Х. Гриванса, однак конкретні імена невідомі⁶⁴.

Отож, видається, що у Латвії більша підтримка національного руху партизанів з боку духовенства йшла від католиків. Це узгоджується з тим фактом, що протягом декількох років після Другої світової війни національний рух партизанів найбільше поширився на південному сході Латвії, де домінував католицизм. Саме католицьке духовенство мало найбільшу повагу й довіру серед партизан та членів їхніх родин. Більшість священників виправдали цю довіру. Декілька цілковито приєдналися до партизан чи до нелегалів. Інші, не стаючи активними підпільниками, не відмовляли їм у допомозі або надавали притулок. Більшість контактів між партизанами та духовенством були непрямі і відбувались через посередників.

Декілька священників стали жертвами методів вербовки окупаційного режиму і перетворились на інформаторів. Сімох із них встановлено, але тільки трое активно доповідали владі на партизан.

Підводячи підсумки, можна сказати, що духовенство Латвії симпатизувало меті національних партизанів – відновленню незалежності Республіки Латвії. Це вимагало хоробрості. Така ж хоробрість потрібна й сьогодні, щоб пізнати реалії післявоєнної Латвії та Східної Європи.

⁶³ LVA, 1986.f., 2.apr., P-2614. lieta "Dunskā Aloīza Staņislava d. uzraudzības lieta", 84.lpp.; turpat, 1.apr., 38538. lieta "Trubeckoja Mihaila Ņikanora d. apsūdzības lieta", 4.lpp.; 56.–58.lpp.+o.p.; turpat, 40415. lieta "Apļa Klementa Donata d. uzraudzības lieta", 34.lpp.

⁶⁴ LVA, 1986.f., 1.apr., 40742. lieta "Grīvāna Hugo–Maksimiliāna Friča d. uzraudzības lieta", 26.lpp.

ДИПЛОМАТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ ЛАТВІЇ: РАДЯНСЬКІ РЕПРЕСІЇ ТА ГОЛОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ЛАТВІЙСЬКИХ ДИПЛОМАТІВ, ЯКІ СЛУЖИЛИ ЗА КОРДОНОМ (1940–1991)*

Радянська окупація, анексії та репресії дипломатів (1940–1970 роки)

Останній період діяльності Міністерства закордонних справ почався 17 червня 1940 року з окупації Латвії СРСР та закінчився ліквідацією міністерства, що завершилася до весни 1941 року. В період закриття міністерства в умовах Радянської окупації та анексії дуже сильно виявлялась залежність дипломатичної служби, як складника виконавчої влади держави, від політичних рішень уряду. Рішення уряду Латвії прийняти ультиматум, висунутий советами 16 червня, та не чинити дипломатичного або військового спротиву, не надсилати інструкції про надзвичайні повноваження на випадок окупації врешті визначило і долю міністерства закордонних справ. Навіть у разі пасивного воєнного підкорення дипломатичний протест або офіційна декларація уряду, в якій речі було б названо своїми іменами, викликали б значний міжнародний резонанс, крім того, це було б підставою для відновлення незалежності Латвії в майбутньому, хоч автоматично не забезпечувало б незалежності. В умовах авторитарного режиму, який тривав у Латвії протягом 1934–1940 років, це стратегічне рішення ухвалило дуже вузьке коло людей – президент держави, міністр Карліс Улманіс та міністр закордонних справ Вільгельмс Мунтерс. Навіть в критичних обставинах не проводили групового обговорення проблеми, міністр надавав обмежену інформацію навіть вищим керівникам МЗС. Рішення стосовно міжнародної політики надалі обговорювали за тією самою схемою авторитарного режиму лише два керівники, які були не в змозі виробити які-небудь нові ідеї. З одного боку, причиною було бажання захистити народ Латвії, а з іншого – Карліс Улманіс, очевидно, не міг або не хотів розуміти значущости дипломатичного протесту в цій критичній ситуації. На момент окупації уряд Латвії не поінформував народ про реальну ситуацію та про напрямок зрушень у державі, а також не дав завдання закордонним представникам оголосити протест проти

* Переклад з англійської.

Радянської окупації та повідомити світові про справжній розвиток подій у Латвії. Протести делегатів Латвії проти Радянської анексії, висловлені у липні-серпні 1940 року, було зроблено з ініціативи самих дипломатичних представників. Рішення політичних лідерів Латвії не чинити опору іноземній державі жодним чином не зменшує відповідальності СРСР за окупацію та подальшу анексію Латвії.

В окупованій Латвії керівника МЗС було змінено, відтоді ним, як маріонеткою, керував прорадянський уряд, хоча офіційно Латвія залишалася незалежною державою ще майже два місяці з моменту окупації. Нестача нових інструкцій, а також те, що К. Улмаїс залишався Президентом держави до липня 1940 року, дещо збивали з пантелику дипломатів Латвії, які перебували за кордоном. З одного боку вони розуміли, що уряд втратив своє право керувати, але з іншого боку надалі поважали К. Улмаїса, який залишився на посаді тож вони сподівались на антиокупаційний протест від нього. Оцінюючи діяльність закордонних дипломатів Латвії, треба зважати на той факт, що вони отримували обмежену інформацію, а також на ту обставину, що їхнім обов'язком було виконувати інструкції уряду. На цьому етапі інформативність контактів між центральним органом та представниками країни стала найменшою з часів організації закордонного представництва. Також не було співпраці між дипломатами Латвії, які перебували за кордоном. Спроби цих дипломатів зв'язатись з Рігою та урядом, який був маріонеткою СРСР, не можна вважати співпрацею. СРСР за допомогою уряду-маріонетки здійснював поступове звуження іноземних контактів та намагався покласти край існуванню зовнішньої політики в Республіці Латвії. Водночас "руйнування державного буржуазного апарату" проводилось разом із звільненням працівників зарубіжної служби та репресій проти них.

Ліквідація Міністерства закордонних справ фактично почалася вже в липні 1940 року; на початку серпня також почалась ліквідація представників дипломатичної служби та консульства. Кабінет Міністрів Латвійської РСР звільнив дипломатів, які не корились його наказам, в контактах з урядами західних країн протестували проти окупації та не повернулись до Латвії. Впродовж процесу ліквідації Народний Комісаріат Закордонних Справ СРСР, чия штаб-квартира розташовувалася в Москві, не був зацікавлений надавати повну інформацію ліквідаторам Міністерства, які були призначені урядом-маріонеткою Риги, про захоплення влади над латвійським представництвом. Точнішу інформацію щодо завершення ліквідації Міністерства закордонних справ, навіть у наші часи, треба шукати в архівах Народного Комісаріату Закордонних Справ колишнього СРСР в Москві.

Спроби СРСР покласти край міжнародній активності Республіки Латвії, так само як і ліквідація центрального органу закордонної служби

та деяких її представників за кордоном, звільнення працівників закордонної служби та репресії проти них зруйнували попередню схему закордонної служби й драматично зменшили її штаб, а також мережу представників. Ліквідація Міністерства закордонних справ на окупованій території була неминучою, однак Радянська влада не змогла повністю знищити зарубіжні контакти Латвії. Латвійські представники у тих західних країнах, чиї уряди не були проти їхньої подальшої діяльності, залишалися “недосяжні” для Радянської влади. Радянському Союзові вдалось закрити тільки частину Латвійських дипломатичних та консульських представництв за кордоном, але йому не вдалось перервати дії декількох “неслухняних” представників. Вони надалі працювали в радикально змінених та надзвичайно обмежених умовах. Так, можна зробити висновок, що Міністерство закордонних справ Латвії було ліквідовано, але дипломатична служба – лише зменшено. Радянський Союз планував повну ліквідацію дипломатичної служби у Балтійських державах, але зіткнувшись із важкими міжнародними та організаційними проблемами, був не в змозі досягти цієї мети.

Протягом періоду 1940–1970 років більш ніж 60 дипломатів і консулів високого та середнього рівнів, які працювали в першому періоді незалежної Латвії (1918–1940 роки), були репресовані радянською владою. Деякі з них звільнили свої пости, таким чином відмовляючись співпрацювати з Радянською владою (перша форма опору). Дипломати були однією, відносно малою, частиною державних діячів та громадських служб Латвії, але їхня доля була подібна до багатьох інших доль патріотів Латвії. Протягом літа 1940 року частина дипломатів Латвії (54) відмовилась коритися Радянським наказам і не повернулась до вітчизни, таким чином уникаючи Радянських репресій (друга форма опору, тільки дипломати могли використовувати цю форму). Вони не виконували дипломатичних доручень радянської Латвії, не даючи радянським дипломатам можливості працювати з їхніми архівами (третья форма опору). Радянські репресивні дії були скеровані на тих дипломатів, які перебували в Латвії. Їх заарештовували, депортовували у Сибір, карали та страчували. Латвійських дипломатів піддавали репресіям і під час перебування в тюрмах НКВС та трудових таборах Вятлаг, Усоллаг, Севураллаг, Краслаг та Норіллаг.

Радянська влада почала переслідувати дипломатів Латвії незабаром після окупації, навіть ще перед формальним актом входження Латвії до СРСР. Міністр закордонних справ останнього довоєнного національного уряду, В. Мунтерс, був першим, кого вивезли до Росії. Інші дипломати були змушені йти за ним. Багатьох дипломатів безпідставно звинуватили у шпигунстві проти СРСР. НКВС дотримувався абсурдної думки про те, що вся робота дипломатів Латвії за кордоном, у кожній країні, була

присвячена шпигуванню проти СРСР! Представники закордонних служб Латвії були покарані та засуджені за їхню роботу на незалежну державу їхнього ж народу. Це було частиною трагедії народу Латвії під радянською окупацією. Латвійські дипломати та інші державні діячі були посмертно реабілітовані після 1989 року.

Головні напрями дій дипломатичних служб Латвії закордоном (1940–1991)

Як уже згадувалось, Радянська влада не змогла зупинити роботу іншої частини дипломатів Латвії, що продовжували дипломатичну діяльність у країнах Заходу після окупації Балтійських держав. Декілька дипломатичних та консульських службовців Латвії не зупинили своєї роботи також завдяки “принципу несприйняття” приєднання Балтійських держав до Радянського Союзу. Цей принцип підтримували США, Об'єднане Королівство Великої Британії та інші Західні країни. Дипломатична Служба Республіки Латвії залишилась незалежною організацією виконавчої влади Республіки та діяла за кордоном упродовж близько 50 років без будь-яких перешкод. Тоді як батьківщиною керувала окупаційна влада, вони набували нового та, порівняно з *de facto* незалежними державами, також іншого досвіду в дипломатичній роботі і таким чином досягли повного відновлення незалежності Латвії 1991 року. Особливою рисою роботи закордонної служби є та унікальна обставина, що Латвійська Республіка протягом 1940–1991 років *de jure* існувала (сьогоднішня Латвія є продовженням довоєнної Республіки Латвії, а її міжнародне визнання *de jure* ніколи не переривалось), і більшість держав у світі не вважали її приєднання до СРСР законним та справедливим. Дипломатична служба повинна була діяти в унікальній ситуації, коли у вітчизні не було законного уряду, який вони мали представляти. У цих умовах діями Дипломатичної служби Латвії керувало не Міністерство закордонних справ, а голови дипломатичних служб за кордоном.

Хоча західні країни не підтримували ідеї утворення латвійського уряду в засланні, а також приєднання Латвії до Атлантичної Хартії (14 серпня 1941 року) та Декларації Об'єднаних Націй (1 січня 1942 року), дипломатична служба Латвії за кордоном працювала протягом 1940–1991 років під керівництвом дипломатичного представника у Лондоні, Карлеса Заріне, а крім нього: дипломатичного представника у Вашингтоні, др. Альфредса Більманеса, дипломатичного представника у Женеві, Юлійса Фелдманса, та інших. Упродовж 1940–1963 років К. Заріне призначив деяких дипломатичних представників, двох виконавчих консулів, приблизно 20 чинних консулів та неофіційних “представників

інтересів Латвії” (фактично в деяких державах були його особисті представники, – де дипломатична служба Латвії була ліквідована 1940 року або пізніше) у деяких західних державах, за офіційної або неофіційної згоди урядів цих держав. Погляди К. Заріне, з його статусом Голови Дипломатичної Служби Латвії, у Вашингтоні поділяли др. Арнольдс Чпекке (1963–1970) та др. Анатоль Дінбергс (1971–1991). Їхню важку роботу в дуже несприятливих умовах міжнародної “Холодної війни” також можна розцінювати як форму опору до окупації країни, але через дипломатичні канали. Протягом періоду 1945–1991 років використовувалось два канали в боротьбі за відновлення незалежності Латвії та інших балтійських держав: 1) згадані вище дипломатичні канали, які використовували Балтійські дипломати; 2) діяльність людей латвійського (естонського, литовського) походження та їхніх політичних організацій у західних країнах (вони були громадянами цих країн).

Дипломати як єдині офіційні представники Республіки Латвії, які залишились, уже влітку 1940 року розпочали свою дипломатичну боротьбу проти радянської окупації, анексії та приєднання Латвії. Головним завданням дипломатів було захищати юридичний статус Латвії як країни міжнародно визнаної *de jure*. У своєму дипломатичному протесті, на який вони були вповноважені, вони вимагали у західних країн не визнавати діяльності СРСР у Латвії, а надалі визнавати юридичний статус Латвії. Дипломати як представники Республіки Латвії мали право розробляти та декларувати офіційну позицію Латвії в міжнародних відносинах, представляючи Латвію та її народ. Вони так і робили протягом Другої світової війни, а також на міжнародних конференціях великих держав. У 1941 році дипломатичні представники Латвії у Лондоні та Вашингтоні висунули протест проти окупації території Латвії фашистською Німеччиною, вони були шоковані цією зміною однієї окупаційної влади на іншу, яка не призвела *de jure* до змін у статусі Республіки Латвії. Вони проголосили, що народ Латвії продовжує боротьбу за її повну та безумовну незалежність. Дипломати як представники, які “не були під тиском загарбників”, не визнавали нелегальних дій обох іноземних влад. Вони залишились єдиними та останніми представниками на своїх посадах, а відтак найвищими посадовцями останнього легального передокупаційного уряду. Представники дипломатичної служби Латвії діяли подібним чином протягом усієї Другої світової війни та ще більше ніж чотири десятиліття після 1945 року. Вони часто користались із можливості нагадати про деякі принципи міжнародного права, такі як заборона насилля у відносинах між державами, та коли змога нагадували, що латвійська нація ніколи не приймала іноземного (німецького чи радянського) панування. Обстоювали вимогу свободи та незалежності, й, застосовуючи лише

дипломатичні засоби, боролись за відновлення незалежності Латвії в майбутньому, вони ніколи не втрачали цієї надії та мети. Вони також промовляли від імені латвійців та Латвії.

Дипломати Латвії у Західних країнах продовжували захищати інтереси Латвійської Республіки та її громадян за кордоном (наприклад, латвійські кораблі, нерухомість дипломатичної місії Латвії, видачу латвійських паспортів та надання інших консульських послуг тощо).

Загалом, закордонна служба Латвії стала розвиватися ще до проголошення незалежності, удосконалюючись протягом періоду між двома Світовими війнами, розвиваючи під час окупації Латвії, та отримала повні можливості для діяльності, коли було відновлено незалежність. Можна стверджувати, що період роботи закордонної служби у Республіці Латвії дорівнює періоду існування Латвійської держави. Досвід, набутий закордонною службою Латвії також збагачує загальний європейський досвід та досвід дипломатичних служб світу. Щодо періоду 1940–1991 років, він також збагачує й представляє частину досвіду опору та боротьби народів Центральної та Східної Європи проти тоталітарних режимів – німецького та радянського – протягом ХХ сторіччя.

Індулес Заліте

ОСНОВНІ ФОРМИ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО ОПОРУ ТА ПРИХОВАНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ЯК ПРИХОВАНА НЕПОКОРА РАДЯНСЬКОМУ РЕЖИМОВІ В ЛАТВІЇ (70-ТІ ТА 80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Метод, який застосовано в цьому дослідженні, “доказ від протилежного”, тобто аналіз документів та інших матеріалів, створених КДБ ЛатРСР та КДБ СРСР у 70-х та 80-х роках. Відновлена система автоматичного постачання інформації для контррозвідки КДБ ЛатРСР “Дельта Латвія” (ASiK “Kelta Latvia”), де можна знайти дані з інформаційних звітів 35 656 осіб та приблизно 8 000 інформаторів КДБ, на сьогодні міститься в Центрі документації наслідків тоталітаризму. Електронна інформаційна система була встановлена у КДБ ЛатРСР у 70-х роках. Її майже знищили 1991 року, але протягом періоду 1992–1996 років систему відновив Центр документації. Ввідна інформація тут класифікувалась за декількома параметрами – за характером події, що підлягає компетенції КДБ; за видом діяльності особи, яка потрапила в поле зору тощо (категорія запису дій особи). Інформація дуже показово зображує форми непокори, що існували у 70-х та 80-х роках. Ці звіти – на відміну від оглядів, представлених КДБ для ЦК ЛКП (Центральний Комітет Латвійської Комуністичної партії) менше піддавали шліфуванню, зумовленому станом політичної ситуації, і виявились ближчими до реального життя. Ми не маємо повної інформації, починаючи з 1989 року, коли оперативні підрозділи КДБ з різних причин (секретність, взаємна недовіра, масивність центральної інформаційної системи) стали засновувати власні бази даних, використовуючи персональні комп’ютери.

Незабаром після того, як Ю. Андропов був призначений Головою КДБ СРСР, відповідно до резолюції ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 17 липня 1967 року “Про створення незалежних підрозділів в межах КДБ та його органів для боротьби з ідеологічними відхиленнями ворога”, було засновано П’ятий відділ КДБ СРСР та підпорядковані йому підрозділи в межах регіонів, районів РРФСР та республік СРСР¹. До завдань нового відділу було включено ідеологічна контррозвідка на території СРСР та поза її межами. Цей напрям діяльності органів КДБ було визначено як

* Переклад з англійської.

¹ *История советских органов государственной безопасности. – Москва: ВКШ КДБ при СМ, 1977. – С. 614.*

пріоритетний. Новопосталий відділ був схожий на структуру 40-х років в органах державної безпеки – Таємно політичний відділ (СПО – Секретно политический отдел), який займався активною, на ті часи, політичною опозицією. Ідеологічні диверсії було визначено як “вплив ворожої ідеологічної політики на громадян соціалістичних держав [...], заснування в цих державах опозиційних груп та організацій для того, щоб поширювати антисоціальні тенденції та процеси, які, на думку імперіалістів, дають можливість прихованим «еволюційним» шляхом перетворити соціалістичну структуру на капіталістичну”². Був встановлений постулат, що антирадянські та націоналістичні висловлювання всякого роду та виду були натхненні якимись іноземними державами. Очевидно, аналітики КДБ усвідомлювали, що не можливо контролювати радянську людину лише силовими методами (адміністративними, кримінальними покараннями тощо) і що методи ідеологічного впливу, які працювали в СРСР, – безсилі проти тої інформації, яка надходила через залізну завісу. Не зважаючи на те, що походження антирадянських виступів у СРСР вважали екстериторіальним, основна робота органу, репресивні заходи (наприклад притягнення до кримінальної відповідальності, адміністративна депортація з території СРСР тощо), а також заходи щодо перевиховання (запобіжні дії, дискредитація, вплив з місцем роботи або через громадські організації; адміністративні заходи, заборона покидати територію СРСР тощо) виконували стосовно громадян СРСР³.

Діяльність контррозвідки, боротьба з ідеологічними диверсіями ворогів, була організована на основі робочих напрямів та напрямів-об’єктів⁴. Був визначений принцип дії: організувати роботу в межах певних соціальних категорій: націоналісти, сіоністи, мешканці німецької національності, ті, хто провадять національно орієнтовану діяльність, антирадянські елементи з церков та конфесій різного віросповідання тощо. Робота контррозвідки на основі напрямів-об’єктів була спрямована на такі об’єкти СРСР, де були зареєстровані, служили або навчалися іноземці з капіталістичних країн⁵. У рамках реалізації цих завдань розглядали питання співпраці зокрема в обміні інформацією між П’ятим відділом та його підвідділами, Другим головним відділом КДБ СРСР та Третім⁶.

11 серпня 1989 року ЦК СРСР подало проект резолюції про створення Відділу захисту радянської конституційної структури (Відділ “Z”) та

² *Советская контрразведка. Научно-практическое пособие / Под общ. ред. С.К.Цвигуна. – Москва: ВКШ КДБ при СМ, 1976. – С. 171.*

³ *Словарь №018 АСИО Дельта Латвия.*

⁴ *Советская контрразведка. Научно-практическое пособие... – С. 179.*

⁵ *Там само.*

⁶ *Там само. – С. 180.*

ліквідацію П'ятого відділу⁷. Головним завданням нового відділу була боротьба з тероризмом.

В межі діяльності П'ятого відділу КДБ СРСР входив контроль та, до певної міри, регуляція суспільного ідеологічного клімату. В ньому працювало в середньому 60 працівників. Кількість агентів П'ятого відділу складала 13% активних агентів КДБ ЛатРСР (орієнтовно 570 людей з 4300). Також треба звернути увагу на те, що завдання цього відділу частково виконували міські та регіональні підвідділи КДБ. Фронт робіт цього відділу покривав майже всі соціальні групи. До 1990 року його діяльність поділялася за такими напрямками:

– Перший напрям – еміграційні центри Латвії, закордонні радіостанції (“Вільна Європа”, “Голос Америки” тощо). У деяких моментах робота цього напрямку перетиналася з функціями другого напрямку першого відділу (розвідка, зовнішня контррозвідка), які реалізовували через “Латвійські комісії з культурних зв'язків зі співвітчизниками за кордоном”.

– Другий напрям – творча інтелігенція, нагляд протягом періоду Відродження за “Латвійським Національним Фронтом”. ЛНФ не працював як антирадянська або націоналістична організація, оскільки, відповідно до вказівки Б. Пуго, його було засновано щоб “встановити перестройку у нашій Латвії”⁸.

– Третій напрям – націоналісти та їхні угруповання, включаючи організації періоду Відродження: “Клуб захисту довкілля”, “Гельсінкі-86”, “Національний Рух Незалежності Латвії” (ЛРНК) тощо. Під час заснування цього напрямку, майже весь персонал було набрано з працівників Третього підвідділу контррозвідки⁹.

– Четвертий напрям – духовенство, релігійні групи, включаючи радянських німців, які хотіли повернутись на батьківщину до Німеччини.

– П'ятий напрям – розшук анонімних авторів (наприклад авторів антирадянських листівок, написів тощо), а також пошук нелегальної зброї. До 1990 року цей напрям відповідав за охорону вищої влади ЛатРСР.

– Шостий напрям – євреї, сіоністи. Переважно контролювали середовище євреїв, які висловили бажання емігрувати до Ізраїлю.

– Сьомий напрям – молодь, яка навчалась, та академічна інтелігенція.

У 1990 році були засновані інші три підвідділи в межах П'ятого відділу, чії дії прямо не стосувались питань ідеології:

⁷ *Архивно інформаційний бюлетень*. – 1993. – № 1-2. – С. 69.

⁸ *LVA PA, 101.f., 61.apr., 6.l., p.22*

⁹ *Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года.*

- Восьмий напрям - відділ зв'язків з громадськістю.
- Дев'ятий напрям - оборона вищої влади ЛатРСР (аналогічно до Дев'ятого відділу КДБ СРСР).
- П'ята група - аналіз інформації.

Потрібно відзначити, що завдання ідеологічної контррозвідки (а саме - збір інформації) виконували не лише структури, які спеціалізувались на цих завданнях, але також інші підрозділи центрального апарату (Другий відділ) та територіальні підрозділи КДБ ЛатРСР (міські та регіональні відділи й напрями). Дух імперіалізму панував у штабі Другого відділу контррозвідки, відтак між цим відділом та П'ятим була певна різниця в інтерпретації понять "антирадянський" та "націоналістичний".

Отже, на додачу до сказаного, треба коротко переглянути принципи формування штабу П'ятого відділу. Латвійців обирали для роботи в латвійському середовищі, євреї контролювали роботу євреїв, росіяни - росіян, за німцями наглядали німці. У 60-х роках, коли Росія та Латвія вичерпали русифіковані латвійські резерви, ряди оперативних працівників поповнювали випускниками вищих навчальних закладів ЛатРСР, переважно з гуманітарних факультетів Латвійських державних університетів, а також з інститутів ЛатРСР. Однак, виявилось, що нагляд національних груп за національними кадрами не задовольняв Луб'янку. Як свідчили декілька працівників КДБ ЛатРСР, націоналізм у межах П'ятого відділу завжди виявляли перевірки Центральної комісії. Схожий погляд висловив незмінний голова П'ятого відділу КДБ ЛатРСР, перший заступник голови КДБ СРСР Філіп Бобков, коли він перебував у Ризі. Це один з парадоксів тоталітарного режиму - не можливо достатньо глибоко контролювати національне середовище підлеглої республіки, наймаючи персонал центрального національного штату (росіян). В той же час, на думку вищого центру, недоцільно, щоб підлеглі контролювали інших підлеглих. Незначні протиріччя у КДБ ЛатРСР щодо національного походження найбільше виявились протягом перебудови Горбачова в 80-х роках. Більша частина неросійських службовців підтримувала перестройку, своєю чергою російські службовці здебільшого підтримували ідею збереження об'єднаної, неподільної та комуністичної СРСР.

Ненасильницький опір та внутрішня непокоря радянській диктатурі у Латвії різних національних груп характеризувались спільними та відмінними рисами і досягнутими цілями. Спільною рисою можна вважати антирадянський характер опору, який доволі часто виявлявся у замаскованій формі. Так, наприклад, єврейський рух за право емігрувати з СРСР ніколи прямо не повставав проти чинної влади, оскільки в цьому випадку отримати дозвіл на від'їзд було б складніше з

юридичного боку. В той же час, було зрозуміло, що причиною від'їзду більшості єврейських сімей є незадоволення умовами життя в СРСР та його політичною системою. Отже, ці люди не були згодні підкорятись наказам радянської влади та уникали їх, іммігруючи до якоїсь іншої держави. Німецьке населення намагалось покинути СРСР та повернутись на етнічну батьківщину – Німеччину. Думки латвійців були захоплені ідеєю незалежності Латвії, однак навряд більшість латвійців в середині 80-х усе ще вірила, що це дійсно можливо. Історія існування ЛатРСР уже довела, що всякі рухи проти чинної влади або публічне висловлювання ідеї незалежності завжди придушувались в корені. Підсумовуючи дані з архівів колишнього загону ЛСП та інформацію АСІО “Дельта Латвія”, можна зробити висновки, що кожен рік у ЛатРСР ліквідували від 5 до 12 антирадянських або націоналістичних груп. Причиною таких статистичних розходжень у підрахунку є зміна самого поняття “антирадянський” або “націоналістичний” в різні періоди комуністичного радянського керування та різних політичних обставинах. Під постійним контролем КДБ перебували неформальні групи, які гуртували молодь. Варто сказати, що в другій половині 80-х років національні вияви спостерігались навіть серед військових службовців Військового балтійського округу¹⁰.

Приклади:

– Січень 1978 року. Даугавпільс. Путанс І. С. висловлює антиросійські думки, націоналістично настроєна молодь збирається на його квартирі, висловлюючи думки про необхідність “вчинити революцію” проти радянської системи, є відомості про його можливу участь у вивішуванні прапора давньої буржуазної Латвії вночі 18 листопада 1977 року на ВКМД (Виконавчий Комітет міста Даугавпільс) та поширенні плакатів націоналістичного характеру в місті 23 березня 1978 року. Було розпочато ДОП 2534 (справа оперативної перевірки, рос. – дело оперативной проверки) у градації “Антирадянська агітація та пропаганда” з висловленням націоналістичних ідей. Путанса та його знайомих вистежували “Львов”, “Кальнс”, “Модо”, “Берзінш” [...] ¹¹.

– [...] Учень середньої школи Огре № 1 Лягінс Ю. І. організував у цій школі групу під назвою “Латвійське Об’єднання Молоді”, яке пізніше змінило назву на “Латвійське Національне Об’єднання Молоді”. В цю групу входили, (виключаючи Л.): Кривманілс А. А., Бухольд В. Д., Рубенес І. К. (до кінця 70-их років). Група обговорювала питання боротьби з російськими загарбниками, вирішено створювати й поширювати в Огре та Джелгава брошури націоналістичного змісту, виготовити вибухівку та

¹⁰ LVA PA, 101.f., 61. apr., 3.l., p. 49.

¹¹ Materials of ASIO “Delta Latvia”, DS=0062080.

підірвати будівлю офіцерів у Джелгава [...]. Профілактика із залученням громадськості. 28 січня 1971 року у РО Огре (районному відділку КДБ Огре) проведено профілактичну роботу з учнями Кривманіс А. А., Бухольдом В. Д. та колишнім учнем цієї школи Лягінсом Ю. І. за участю громадськості з приводу спроб створити націоналістичну групу молоді “Латвійське Національне Об’єднання Молоді”. 27 січня 1971 року в Огре через ту саму діяльність був поставлений на профілактику учень тієї ж школи Рубенес І. К. [...]. Під час профілактики у середній школі в Огре 1968 року було виявлено молодіжну націоналістичну групу “Легіон Вільної Молоді”, в якій брали участь згадані вище учні школи Бухольд В. Д., Лягінс Ю. І., Рубенес І. К. та Гусевс І. В. За участь у цій групі всіх її колишніх членів було поставлено на профілактику 28 січня 1971 року [...]¹².

Щоб досягнути рівня поінформованості КДБ в галузі ідеологічного контролю, було проаналізовано велику кількість роботи КДБ в антирадянському середовищі та її взаємозв’язок з рівнем загрози радянській владі в межах певного середовища, а також порівняно антирадянські та інші форми націоналістичних виявів за частотою їх появи.

Як уже було сказано, в межах органу управління діяльністю КДБ ЛатРСР у 70-х та 80-х роках було зареєстровано приблизно 4300 агентів, з яких 13% працювали в ідеологічній контррозвідці. Тут треба зазначити, що інформатори КДБ були не просто агентами, а вповноваженими особами, чия кількість порівняно з кількістю агентів, була майже втричі більшою. Уповноважених осіб особливо докладно не реєстрували та не вносили у списки. У цьому вигляді інформація в КДБ доставлялась представниками партії, кого вербувати було заборонено законом КДБ СРСР, як і представників народної інтелігенції або людей творчої професії, чие пряме вербування могло спровокувати певний душевний дискомфорт¹³.

Серед “членів угруповань, які в межах території СРСР вчиняли дії, направлені проти радянської влади” (код 1604)¹⁴, у Інформаційному аналітичному відділі КДБ ЛатРСР зареєстровано 54 особи, з них кожен п’ятий або шостий сам був агентом КДБ.

Серед 330 “членів націоналістичних організацій або окремих осіб, що в межах території СРСР вчинили антисоціалістичну, антиконституційну дію” (код 1602)¹⁵ кількість агентів нижча – приблизно один з шістнадця-

¹² *Ibid.* DS=0012206.

¹³ *The decision of the USST KGB chairman No.00140 dated June the 4th 1983 on the coming into force of the “Regulation on the USSR state security organs agency apparatus and authorized persons”, 3.15.p (in Russian).*

¹⁴ ASIO “Delta Latvia” materials, dictionary No.2. “Persons who conduct (are suspected of) destructive activities against the USSR (persons operative categories).”.

¹⁵ *Ibid.*

ти перерахованих. У Словнику операційних категорій є приблизно 400 кодів на позначення скоєних дій (чи підозри у їх скоєнні), скерованих на повалення влади в СРСР.

Кількість агентів у певному антирадянському середовищі напряму залежала від рівня його небезпеки для режиму та влади. Щільність діяльності у різних громадських групах, які більшою чи меншою мірою протистояли радянській системі, та аналіз інформації з інформаційних доповідей, а також твердження свідків або учасників подій (до 1988 року) дають надійну підставу вірити, що органи безпеки не мали білих плям у інформації про середовище антирадянських та національних груп. Можна зробити висновок, що в період занепаду радянської імперії ЦК компартії та його збройний авангард КДБ були не в змозі використати доступну інформацію навіть з метою самозахисту системи¹⁶.

Наступною стадією дослідження був аналіз бази ІАД за “характеристиками діяльності руйнівних елементів на території СРСР”¹⁷. Велика кількість категорій (приблизно 1300), які є доволі близькі за своїм значенням, дещо ускладнила аналіз. З інформаційних доповідей можна побачити, що подібні труднощі мали також самі працівники КДБ під час класифікації подій та визначаючи одну з категорій реєстрації. Слід зазначити, що одна й та сама подія, розглянута кількома працівниками КДБ у кількох інформаційних звітах, могла мати декілька категорій, позаяк у звітах аналізували різні характеристики одного складника.

Найпопулярнішими категоріями антирадянських виявів у АСІО “Дельта Латвія” були “свідоме поширення неправдивої інформації громадянином СРСР, яка ганьбить радянську державу та соціалістичну систему” (код 15014) й “факти та свідчення, які доводять антисоціалістичну та антиконституційну діяльність у межах території СРСР” (код 30006). Інформація щодо цієї категорії складала 8% загальної кількості інформаційних повідомлень.

В 5,4% випадків інформацію інформаторів класифікували як “вислови негативного ставлення до радянської системи з елементами лестощів у бік західного стилю життя та буржуазної демократії” (код 15096).

Інші антирадянські категорії траплялись менш ніж у 2% текстів інформаційних повідомлень, наприклад код 05036 – “поширення інформації, яка дискредитує радянську та державну владу”

Код 05036 – “участь громадянина СРСР у нелегальній (офіційно забороненій) організації та організація зустрічей національних елементів та ретрогресивні церковні служби” – 1,7%.

¹⁶ ASIO “Delta Latvia” materials, DS=0042543.

¹⁷ ASIO “Delta Latvia” materials., dictionary No.1 – “The indications and facts of the foreign states special services, as well as sabotaging persons destructive activities within the territory of the USSR”.

Код 16011 – “існування стабільної націоналістично настроєної групи осіб” – 1,4%.

Код 16013 – “пропозиція громадянина СРСР іншій особі приєднатись до нелегальної антирадянської націоналістичної групи” – 1,4%.

Код 25014 – “діяльність громадянина СРСР, скерована на національний або расовий антагонізм, провокування розбіжностей та визнання національної вишчості, приниження національної гідності та поглядів” – 1,2%. Потрібно підкреслити, що в межах інформаційного блоку майже не було знайдено повідомлень про випадки, коли принижувану латвійська національну гідність, але докладніше про це – далі.

Код 16002 – “громадянин СРСР заявляє про рішення знайти організацію (групу тощо), діяльність якої скерована проти радянської соціальної та державної систем” – 1,1%.

Як уже згадувано раніше, аналіз інформації за категоріями антидержавних показників та його порівняння з текстами доповідей не можуть дати повної відповіді на питання: які поведінка та характеристики населення окупованої держави вважаються в КДБ особливо важливими у сфері ідеологічного контролю. Аналіз текстів завершило визначення ключових слів:

- у 25% усього тексту бази звітів знайдено слова “націоналіст/и”, “націоналістичний”;

- у 15% основою було слово “антирадянський”;

- у 17% доповідей знайдено слова “Латвія”, “латвійці”, “латвійське”;

- 15% містять слова “Росія”, “російське”, “росіяни”, що майже у 100% є частиною слова “антиросійське” (наприклад твердження, брошури, написи, твори, вислови тощо, направлені проти народу Росії);

- у 6% – слова “євреї”, “єврейський”.

Аналіз текстів повідомлень, вибраних за цими характеристикам, довів що ці слова здебільшого входили в конструкції “латвійські націоналістичні антирадянські – антиросійські” вияви або щодо євреїв – “єврейські націоналістичні антирадянські” вияви. Своєю чергою це досить перекожливо відображає, що у корінного населення Латвії радянська влада асоціювалась з представниками російської національності.

В 0,07% випадків (6 повідомлень) у базі даних слова “Росія”, “російське”, “росіяни” були виявлені в контексті “російський шовінізм” (антилатвійські вияви). Таке співвідношення антиросійських та антилатвійських висловлювань 0,07%, або 1:214, безсумнівно можуть довести грубий латвійський націоналізм. У це можна було б повірити, якби люди не мали пам’яті. Треба зазначити, що 1976 року щільність російської популяції серед населення ЛатРСР загалом складала 32,8% (латвійців – 53,7%), у

містечках – 40%, але у містах навіть більше 60%¹⁸. Діяльність КДБ ЛатРСР була спрямована на руйнування латвійського, єврейського, німецького націоналізму, але не було структури, яка б працювала з російським націоналізмом попри те, що можна було знайти категорію, аби визначити його як провокування національного антагонізму, а також як висловлювання, що принижують національну гідність (код 25014) в межах класифікатора антирадянських висловлювань. Російський націоналізм до певного часу не загрожував існуванню СРСР. Приховане, а іноді й відверте російське верховенство сприяло збереженню квазі-статичного балансу у Радянській імперії та її тоталітарної правлячої системи.

Іншою метою дослідження було виявити вид (форму) задокументованих антирадянських виявів. Найбільш популярною формою антирадянської активності є “переконання” (передусім антирадянські, націоналістичні, антиросійські, а також просто руйнівні тощо), їх можна знайти у 17,5% донесень загального масиву інформації. Інші види виявів були зафіксовані менше ніж у 4% випадків: поширення ідеї незалежності /від СРСР/ – 3,7%), зацікавленість у пам’ятниках Латвії, збори націоналістичних елементів біля пам’ятників (3,1%), розірвання прапорів ЛатРСР та СРСР, а також вивішування прапора Латвії (2,5%). Лише у 0,48% випадків було помічено інтерес КДБ у документуванні анекдотів.

Дисидентство було не дуже сильно поширеним у Латвії, цей рух не мав такого впливу на свідомість людей, як в РРФСР. Якщо дисидентство у Росії вважало своєю головною метою боротись за людські права, то сили дисидентів Латвії були скеровані на право латвійської нації на самовизначення та відновлення незалежності держави, максимально застосовуючи легальні з погляду законодавства СРСР методи.

Заступник голови Ради Міністрів ЛатРСР Едвардс Берклавс, який уже 1959 року розплачувався за націоналізм, фактично брав участь у дисидентстві, хоча не вважав себе дисидентом. Е. Берклавс 1988 року був одним з засновників Національного Руху Незалежності Латвії (ЛННК) та пізніше на довгий час став його лідером. Коли Латвія отримала незалежність, його обрали до парламенту Латвії.

Прихованими національними рухами можна вважати ті, які були легальними з погляду чинного законодавства і яким не можна офіційно висловити звинувачень у антидержавній діяльності. Апарат насильства СРСР був добре навчений придушувати все, що можна вважати антирадянською діяльністю в рамках Кримінального кодексу СРСР. Радянські закони дозволяли достатньо широке коло інтерпретації та

¹⁸ *Latvian Soviet Encyclopaedia. Riga, 1984, vol.5/2, p. 120.*

фактично могли абсолютно легально ізолювати будь-яку інодумну людину з суспільства. У репресивний механізм був повністю безсилий під час проведення великої маніфестації на цвинтарі Бретрен у День пам'яті, розміщення квітів у порядку червоний-білий-червоний та запалювання свічок на місцях вічного спочинку лідерів латвійської незалежної держави, розвитку фольклору, зборів коло пам'ятника Свободи, заснування латвійських історичних гуртків у школах, дослідження та документування місць битв та захоронень солдат Латвії тощо. КДБ усвідомлював, що ця діяльність є реальною загрозою для існування СРСР. У Державному архіві Латвії можна знайти достатню кількість доповідей керівників КДБ ЛатРСР Центральному Комітету компартії Латвії щодо цих випадків. Через невловимість та легальність цих випадків більша частина цих подій не була відображена у доповідях інформаторів КДБ, але тенденції розвитку з них не могли бути непоміченими і КДБ повідомляв про них Комуністичній Партії.

Прихований націоналізм знаходив своє відображення у різних формах:

1. Зберігання, виготовлення або застосування атрибутів Республіки Латвії (гімн, герб, прапор тощо).

2. Безперервна боротьба за отримання дозволу на святкування забороненого Комуністичною Партією свята Ліго (Свято середини літа). Позиція КДБ стосовно цього питання була більш гнучкою, існувала думка, що заборона цього національного свята може перетворити його на націоналістичне свято. КДБ вважав, що краще дозволити це свято та перетворити його на радянське.

3. Розвиток фольклорного руху. КДБ усвідомлював його роль у відродженні національної гідності Латвії, та учасники цього руху часто проходили профілактику в КДБ. Фактично їх часто звинувачували в інших порушеннях, наприклад: "зберігання та поширення серед знайомих та фольклорної групи, якою він керував, політично дискредитаційної літератури й вираження у згаданих вище творах ідеологічно руйнівних суджень"¹⁹.

4. Дні пам'яті загиблих, які все більше і більше набирали форму національних масових маніфестацій²⁰.

5. Створення мистецьких робіт, метою було відобразити заборонені теми легальними способами й те, що формально не може бути заборонено цензорами.

Іншими були форми опору після 1987 року, коли державна влада певною мірою послабила обмеження стосовно національних виявів у Латвії. У Комуністичній партії та КДБ почався поділ на тих, хто

¹⁹ LVA, 1221.f., 1.apr., 2989.l., p. 9.

²⁰ LVA, 101.f., 32.a., 42.l., p. 35-37.

підтримував перестройку, та тих, хто захищав імперію. Цей період характеризувався зовсім іншими методами боротьби з комуністичною диктатурою, а також залученням до цієї боротьби інших соціальних груп.

Деякі висновки, базовані на результатах аналізу інформації в межах АСІР “Дельта Латвія” КДБ ЛатРСР:

- Рух опору у 70-х та 80-х роках досяг можливого максимуму легальності форм, до нього були залучені післявоєнні покоління латвійців.

- КДБ мав повну інформацію про процеси, які відбувались у суспільстві, але був не в силах зберегти імперію, яка руйнувалася.

- Причиною всіх процесів дезінтеграції та кризи влади вважались ідеологічні диверсії, які виконували зарубіжні центри проти СРСР. Ця аксіома не давала спеціалістам з оборони соціалістичної системи СРСР усвідомити глибшу суть процесів, які відбувались у межах багатонаціональної імперії.

Галина Шигельська

УЧАСТЬ СОЮЗУ УКРАЇНЦІВ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У БОРОТЬБІ З РАДЯНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ У 40-Х – 80-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

Українська політична еміграція, що набула масового характеру в ХХ сторіччі, залишається однією з недостатньо вивчених сторінок в історії українського народу. Між тим, знайшовши притулок у країнах Західної Європи та Америки, вона становила собою вагомий вплив на поширення інформації про Україну, панівну політичну систему та брала активну участь у національно-визвольній боротьбі проти радянського тоталітарного режиму. У підсумку така діяльність західної діаспори далеко переросла цілі звичайного етнокультурного самозбереження й зумовлювалася та надихалася цілями переважно національно-політичного характеру. Однією із особливостей політичної еміграції була її висока організованість, завдяки котрій було створено низку структур національного спрямування, які часто визначали й спрямовували громадську активність української етнічної групи в країнах поселення. Діяльність більшості українських організацій та їхня активна участь у національно-визвольному русі вимагає детальнішого дослідження, становлячи певну прогалину в історичному знанні. Зокрема, на особливу увагу заслуговує багаторічна діяльність провідної громадської організації в Об'єднаному Королівстві Союзу Українців у Великій Британії (СУБ).

Важливу джерельну базу при дослідженні участі СУБ у національно-визвольній боротьбі проти радянського тоталітарного режиму становлять довідки Міністерства закордонних справ про діяльність емігрантських націоналістичних організацій, що зберігаються у фонді 1 “Центрального Комітету Комуністичної партії України” Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) та фонді 4629 “Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном” Центрального державного архіву вищих органів влади та управління в Києві (ЦДАВО)¹. У вказаних довідках ми знаходимо дані про організацію та проведення антирадянських виступів СУБ, акцій протесту на

¹ *Союз Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 87-104.; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4629. – Оп. 1. – Спр. 27; Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 185; Там само. – Оп. 25. – Спр. 271; Там само. – Спр. 446.*

захист українських політв'язнів та про роль Союзу Українців в активізації національно-визвольної боротьби української спільноти в Об'єднаному Королівстві. Вагомою для дослідження є стаття "Союз Українців у Великій Британії", присвячена 50-річчю діяльності СУБ², в якій подано загальну характеристику зовнішньо-інформаційної діяльності Союзу та найбільш масових акцій протесту організованих ним. Цікаву інформацію про участь у національно-визвольному русі Відділу СУБ у Ноттінгемі отримуємо із спогадів П. Рафалюка "В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії"³.

На основі аналізу архівних джерел та низки праць, які торкаються окремих питань з цієї проблеми, автор ставить перед собою завдання прослідкувати процес формування політичної еміграції в Об'єднаному Королівстві, визначити ідеологічну та політичну спрямованість іммігрантів, що склали основу Союзу Українців у Великій Британії, показати участь СУБ у боротьбі проти радянського тоталітарного режиму у 40-х – 80-х роках ХХ століття та визначити його роль в організації громадської активності українських іммігрантів у Великобританії в цій сфері.

Масова еміграція у Велику Британію розпочалася під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною 1940 року та переїзду польських емігрантських властей до Великобританії були евакуйовані і польські військові частини, у складі яких перебували українські старшини та військовослужбовці, що служили у польському війську на контрактній основі з уповноваження уряду УНР. Ще одну групу іммігрантів в роки війни творили учасники національно-визвольної боротьби ОУН-УПА, які навесні і влітку 1944 року потрапили у німецькі облави і були силоміць вивезені до Франції. Більшість із них в скорому часі опинилась на стороні західних "альянтів" і наприкінці 1944 року та на початку 1945 переїхала до Великобританії. Цій групі, що налічувала понад 1000 осіб загрожувала небезпека насильної репатріації до Радянського Союзу, тому більшість із них також вступили до польської армії під британським командуванням⁴.

Наступним джерелом поповнення української імміграції в Об'єднаному Королівстві стали вояки польської армії під командуванням генерала Андерса, сформованої відповідно до радянсько-польської угоди від 30 липня 1941 року з польських громадян, включно з багатьма

² *Союз Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 87-104.*

³ *Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгем, 1994. – 143 с.*

⁴ *Олесків В. До початків Союзу Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 107.*

українцями із Західної України, що перебували на той час в радянських тюрмах і концтаборах. У 1946–1947 роках. близько 6000 українців (за іншими даними близько 5000 в кінці 1945 – на початку 1946 років⁵), вояків польського корпусу генерала Андерса, прибули до Великобританії з Італії, де корпус опинився наприкінці війни⁶.

Весною 1947 року до Великобританії з табору для військовополонених у Ріміні (Італія) було перевезено 8500 вояків Української Дивізії “Галичина” (перейменованої у квітні 1945 року на І-шу Українську Дивізію Української Національної Армії (І УД УНА) – Г. Щ.)⁷. Остаточному рішенню англійського уряду надати дозвіл дивізійникам переїхати до Великої Британії, як зазначав представник головного командування англійських військ у Казертті Деніс Гілс, який здійснював перевірку українських вояків в Італії, сприяли три головні фактори, а саме: 1) плутанина серед британських урядовців щодо уточнення географічного ототожнення цих переважно сільських мешканців, чий регіон народження (тобто Галичина) у Східній Європі був об’єктом численних завоювань з постійними пересуваннями кордонів та зміною влади; 2) небажання британського уряду бути об’єктом нових скандальних домагань радянських репатріаційних комісій, які не привезли з собою жодних переконливих матеріалів, що доводили б наявність серед вояків 1-ї УД УНА воєнних злочинців; 3) висока національна свідомість вояків 1-ї УД УНА, котрі вважали себе невід’ємною частиною Української Національної Армії, що вирішила скористатися німецькою допомогою для боротьби проти СРСР⁸.

У травні 1947 року, у зв’язку з нестачею робочої сили після війни, Велика Британія одна з перших відкрила свої кордони для масового переселення переміщених осіб – “діпі” (“Displaced Persons” – “Kipi”)⁹. Протягом 1947–1949 років до Великобританії з таборів Німеччини й Австрії прибуло близько 21–24 тисяч чоловіків і жінок¹⁰. У переважній більшості це були особи, вивезені німцями на примусову працю, політичні втікачі з України, колишні в’язні німецьких концентраційних таборів та інші, які не бажали повертатись до місць передвоєнного проживання.

Таким чином, до складу української еміграції, що наприкінці 1940-х років опинилася на Британських островах, ввійшли представники різних

⁵ Gorodeckis M. *Aspects of upbringing influencing assimilation among the children of European immigrants in Great Britain.* – Bedford College University of Oxford. – 1985. – p. 32.

⁶ Кравець Р. *Українці у Великобританії // Українська діаспора.* – 1994. – № 5. – С. 46.

⁷ Panchuk B. *Heroes of Their Day. The Reminiscences of Bogdan Panchuk.* Edited and with an introduction by Lubomyr Y. Luciuk. – Ontario: The Multicultural History Society. Ontario Heritage Foundation, 1983. – p. 158.

⁸ Боляновський А. *Дивізія “Галичина”. Історія.* – Львів, 2000. – С. 376-377.

⁹ Маруляк В. *Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні.* – Мюнхен: Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. – С. 329.

¹⁰ Кравець Р. *Українці у Великобританії // Українська діаспора.* – 1994. – №5. – С. 47.

політичних і військових угруповань, біженці та переміщені особи, яких об'єднувала одна характерна риса, а саме: рішучий протест проти насильства з боку радянського тоталітарного режиму. Ідеологічна та політична спрямованість іммігрантів, що склали основу українських об'єднань, зокрема й центральної громадської організації Союзу Українців у Великій Британії, великою мірою визначила мету та напрямки їхньої діяльності.

Союз Українців у Великій Британії був заснований 19 січня 1946 року в Единбурзі. З 670 зареєстрованих Ініціативним Комітетом українців – вояків польських збройних сил, 409 внесли заяви та стали членами СУБ¹¹. На кінець 1946 року число членів зросло до 1432¹². В наступні роки з приїздом переміщених осіб та звільненням зі статусу військовополонених вояків І-ї УД УНА, які стали потужним джерелом поповнення активу, спостерігався надзвичайно високий приріст членів організації. Станом на 31 грудня 1949 року загальна кількість зареєстрованих членів сягнула 23 608¹³.

Британський уряд, прихильно ставлячись до організаційних потреб української спільноти, через рік після установчих зборів, згідно з чинним британським законодавством, формально зареєстрував СУБ 20 грудня 1947 року як товариство з обмеженою відповідальністю (Limited Company № 446916)¹⁴ та у 1948 – як благодійну організацію¹⁵. Таке юридичне оформлення СУБ заклало міцні основи як для зовнішнього представництва, так і для багатогранного подальшого розвитку внутрішнього життя організації.

Згідно із зареєстрованим Статутом СУБ, в основу діяльності організації було поставлено такі завдання: сприяти, підтримувати й захищати добробут та інтереси українців на Британській землі та надавати їй членам моральну та матеріальну допомогу; плекати серед членів організації українську культуру та традиції, знайомити українців з британським способом життя й надавати різного роду допомогу при влаштуванні умов для проживання та соціального забезпечення¹⁶. Не менш важливою ділянкою праці СУБ стала багатогранна зовнішньо-інформаційна діяльність, яка проводилася завжди в аспекті підтримки визвольної боротьби українського народу.

¹¹ *Звіт із Першого Організаційного З'їзду "Союзу українців у Великій Британії" /СУБ/, який відбувся в днях 19 і 20 січня 1946 р. в Единбурзі, Шотландія // Наш Клич (додаток). – 1946. – Ч. 2/4. – С. 2.*

¹² *Протокол Звичайних Загальних Зборів Союзу Українців у Великій Британії, які відбулися в днях 17 і 18 січня 1947 р. // Бібліотека та архів ім. Т. Шевченка в Лондоні. – С. 2.*

¹³ *Звіт з діяльності СУБу за час від 1 січня 1949 до 31 грудня 1949 // Українська думка. – 1950. – 19 березня. – Ч. 11(159). – С. 3.*

¹⁴ *Звіт з діяльності Союзу Українців у Великій Британії за рік 1996. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1997. – С. 2.*

¹⁵ *Протокол I засідання Президії Ради СУБ з дня 26 і 27 червня 1948 // Бібліотека та архів ім. Т. Шевченка в Лондоні. – С. 84.*

¹⁶ *Memorandum of Association, The Companies Act, London: Ukrainian Publishers Ltd., 1948. – р. 1-2.*

У довідці Міністерства закордонних справ УРСР про українську еміграцію, складеній 1949 року на основі різних джерел, Союз Українців у Великій Британії названо основною організацією українців в Англії: “Зовнішньо – це організація взаємодопомоги і опіки, яка ніби захищає і представляє інтереси українців перед англійським урядом і на місцях. По суті – найбільша в Європі українська націоналістична антирадянська організація, що має безпосередній контакт не тільки з англійською реакцією і англійським урядом, але й з англійською розвідкою”¹⁷.

Найбільш активна діяльність СУБ спрямована на боротьбу з радянським тоталітарним режимом розгорнулася з 1954 року, коли після смерті Сталіна розпочався процес лібералізації та послаблення ідеологічного контролю, внаслідок якого реабілітовані німці, австрійці, поляки чи представники інших національностей, приїжджаючи до Великої Британії, розповідали про радянську дійсність. Як стверджує довголітній голова Відділу СУБ у Ноттінгемі П. Рафалюк, перші вірогідні дані від живого свідка радянських концтаборів українська ноттінгемська громада почула в лютому 1954 року з доповіді колишнього політв'язня німкені Бригіти Герлянд¹⁸. У цьому ж році з ініціативи Союзу Українців у Лондоні був заснований Комітет Оборони Українських Політичних В'язнів, заходами якого на теренах Великої Британії було здійснено низку різноманітних акцій, спрямованих на захист прав політв'язнів. Серед найбільш поширених форм протесту були демонстрації, маніфестації та віча з виступами як українців, так і британців, пікетування радянського посольства в Лондоні, розповсюдження листівок, масове поширення відомостей про ув'язнених українських патріотів, звернення до британського уряду, Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної Федерації Людських Прав та інших міжнародних інституцій¹⁹. Часто проводилася так звана “телефонічна акція”, під час якої в домовлений час кілька десятків осіб телефонували до радянського посольства з вимогою звільнити когось із в'язнів²⁰.

У 1956 році українська імміграція ознайомилася з листом українських політичних в'язнів, написаним на тонкому полотні, в якому описувалося ситуацію в концтаборах. Лист, датований 30 вересня 1955 року, підписаний псевдонімами вісьмох представників з чоловічого табору і п'яти – із жіночого, був фактично зверненням до ООН. 23 вересня 1956 року в Ноттінгемі було організовано віче протесту, на якому, крім українців, були присутні представники інших поневолених народів. Збори винесли

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 185. – Арк. 129.

¹⁸ Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгем, 1994. – С. 76.

¹⁹ Союз Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 99.

²⁰ Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгем, 1994. – С. 77.

певні резолюції на підтримку вимог політв'язнів. Копії резолюцій було вислано до ООН та британського уряду. Понад 20 копій розіслано до різних політичних організацій²¹.

Ще більшу активність емігрантських антирадянських об'єднань спостерігалось наприкінці 60-х – на початку 70-х років, коли в Україні проводили масові арешти інтелігенції та з'явилися “чорні списки”, до яких заносили тих, хто не потрапив за ґрати: вони не могли друкуватися, здобути працю за фахом, якщо вона стосувалася соціальної або ж наукової роботи в гуманітарних галузях. Консульський відділ Посольства СРСР у Великобританії 18 грудня 1986 року у довідці про діяльність емігрантських націоналістичних організацій в Англії інформував: “У 1968 р. в Англії помітно активізувалася діяльність різних антирадянських емігрантських угруповань. В цьому плані, як і в минулі роки, найбільш активно діяли українські (в першу чергу СУБ і СУМ /Спілка Української Молоді. – Г. Ш./), а також латвійські націоналістичні організації.

Протягом всього року тривала різка наклепницька кампанія у зв'язку з репресіями, «які начебто відбувалися в СРСР» стосовно окремих представників української інтелігенції. Місцева емігрантська преса і аналогічні видання, що надходили з інших країн, широко розповсюджували так звані «листи» засуджених націоналістів Чорновола, Караванського, Лук'яненка та інших. В коментарі до цих «листів», газетних статей і у виступах вождів ОУН, як правило, були вміщені заклики до активізації боротьби за скинення радянської влади на Україні.

Вожаки ОУН і СУБу: І. Дмитрів, М. Гринюк, В. Олесків, Я. Деремнда, А. Шаян, С. Фостун, В. Мижула та інші регулярно здійснювали поїздки по країні, виступаючи з ворожими для СРСР промовами перед емігрантами”²².

Загалом у довідці відзначалося, що останнім часом акції протесту у формі демонстрацій, мітингів, поширення антирадянських листівок і т. п. проводили більш організовано і цілеспрямовано. Про це, зокрема, свідчить такий факт: якщо раніше в маніфестаціях протесту брало участь звичайно декілька десятків літніх емігрантів з Лондона, то в 1968 році в демонстраціях були задіяні від 200 до 3000 осіб, здебільшого молоді із різних районів Англії. Змінився і характер демонстрацій. Більшість учасників були налаштовані агресивніше, через що в окремих випадках відбувалися сутички з поліцією. Так, наприклад, 7 серпня 1968 року українці організували напад на будівлю радянського посольства в

²¹ Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгем, 1994. – С. 77.

²² Цит за: ЦДАВО України. – Ф. 4629. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 54.

Лондоні. В цій акції взяли участь більше 200 молодих українців, що приїхали до Лондона з різних міст країни²³.

У висновках і пропозиціях, вміщених у кінці довідки, вказувалося, що аналіз діяльності емігрантських націоналістичних угруповань в Англії за останній час дає підстави вважати, що зараз головну небезпеку з погляду можливих антирадянських акцій становлять українські організації (насамперед СУБ, ОУВБ /Об'єднання бувших вояків українців. – Г. Ш./ і СУМ)²⁴.

У зв'язку з активізацією національно-визвольної боротьби українських емігрантських організацій Міністерство закордонних справ УРСР виробило план заходів відповідно до Постанови Центрального Комітету Комуністичної партії України (ЦККП України) від 4 лютого 1969 року “Про посилення інформаційно-пропагандистської роботи серед української еміграції”: вести систематичне вивчення зв'язків українських буржуазно-націоналістичних центрів з правлячими колами капіталістичних країн, політичних і дипломатичних акцій проти УРСР, оперативно розробляти для подання на розгляд ЦККП України пропозиції про попереджувальні заходи, спрямовані на зрив або нейтралізацію антирадянських акцій націоналістичних організацій²⁵.

Однак, із посиленням інформаційно-пропагандистської роботи з боку ЦККП України, посилювалася і антирадянська діяльність української спільноти в Об'єднаному Королівстві, чийм натхненником і організатором виступав Союз Українців у Великій Британії. У листі від посла 8 квітня 1970 року, СРСР у Великобританії тов. Смірновським до Центрального Комітету, відзначалося подальшу активність українських націоналістів та їхньої організації СУБ, а також висловлювалося занепокоєння щодо співучасті в акціях англійських політиків: “Протягом останніх років СУБ проводить активну ворожу нам діяльність, організовуючи всілякі зібрания, демонстрації, мітинги, в яких інколи беруть участь деякі англійські політичні діячі. Так, наприклад, член парламенту сер Дейвід Рентон, виступаючи влітку 1969 року на одному із антирадянських зібрань в таборі «Тарасівка» заявив, що він поважає українських націоналістів за їх організованість і схвалює їхню діяльність в Англії. Деякі члени англійського парламенту взяли участь у проведеному в Лондоні з 7 по 15 листопада 1969 р. так званому “Тижня поневолених народів”²⁶.

Започатковане 1969 року відзначення “Тижня поневолених народів” відбувалося щорічно в різних місцевостях Великобританії, де проживали

²³ ЦДАВО України. – Ф. 4629. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 55.

²⁴ Там само. – Арк. 64.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 271. – Арк. 2-3.

²⁶ Цит за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 446. – Арк. 84.

українці чи представники інших національностей Східної Європи, поневолених жорстоким комуністичним режимом. Під час проведення тижня відбувалися спільні міжнародні політичні віча. Резолюції, які затверджували на вічах, відсилали до ООН та до різних іноземних посольств у Лондоні²⁷.

Поширенню та масовому проведенню різноманітних акцій протесту українських іммігрантів у Великій Британії проти радянської тоталітарної системи значно сприяла розгалужена організаційна структура Союзу Українців. Зокрема, в період найбільшого піднесення антирадянського руху 1968 року на території країни діяло 70 місцевих Відділів та 7 Осередків СУБ²⁸. Управи відділень були організаторами усіх місцевих акцій та поїздок на маніфестації й демонстрації в Лондоні. Члени відділень СУБ активно підтримували молодь СУМ, яка проводила голодування та інші заходи, спрямовані на захист прав українських політв'язнів, і співпрацювали з іншими емігрантськими організаціями й установами, котрі входили до складу окружних чи місцевих Комітетів Оборони Українських Політичних В'язнів. Окрім місцевих відділень, активну участь у всіх заходах брала Секція СУБ – Організація Українських Жінок. На увагу заслуговує той факт, що матеріали із її акції в обороні політичних в'язнів, проведеної у 1974 року були опубліковані у протоколі американського сенату²⁹.

31 березня – 2 квітня 1975 року центральні керівні органи СУБ та місцеві відділення провели широку акцію протесту в зв'язку з приїздом до Лондона на запрошення Конгресу Британських Профспілок колишнього голови КДБ Олександра Шелепіна. Члени СУБ масово прибули до Лондона на демонстрації. Слід відзначити вагому участь української молоді та особливу активність лондонської української громади, котра пікетувала центральний будинок британського профспілкового руху впродовж двох тижнів³⁰.

Внаслідок наполегливих звернень з проханням підтримки до послів парламенту в справі захисту українських політв'язнів та заходів,, здійснених у цьому напрямку провідних діячів СУБ та СУМ, 18 лютого 1975 року в Британському парламенті офіційно була заснована перша в його історії “Англо-Українська група”. Створену групу очолив Вільям Вітлок, посол із Північного Ноттінгему, а її членами стали 30 послів, що

²⁷ Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгем, 1994. – С. 94.

²⁸ Звіт з діяльності Союзу Українців у Великій Британії за час від 1.1 до 31.12.1968. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1969. – С. 42.

²⁹ Союз Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 100.

³⁰ Там само. – С. 101.

належали до трьох основних британських партій³¹. Протягом своєї діяльності група виступала проти порушення тоталітарною системою прав людини та національних прав в Україні. 10 листопада 1975 року посол Вітлок у парламенті, проголосив промову на захист українських політичних в'язнів. Після продовження нарад щодо Гельсінських Угод на Конференції в Мадриді Англо-Українська група в парламенті знову підняла питання про недотримання радянською владою угод, що стосувалися прав людини. У зв'язку з поразкою В. Вітлока та значної частини членів групи на парламентських виборах у червні 1983 року, Англо-Українська група припинила своє існування³².

Отож, українська еміграція у Велику Британію під час та після Другої світової війни була зумовлена різними причинами, але всі вони мали суто політичний характер. Частина емігрантів унаслідок радянських "чисток" та діяльності німецького окупаційного режиму примусово була вивезена з українських земель, а інша частина опинилася в еміграції в результаті свідомих намагань чинити рішучий опір радянській тоталітарній системі. Ідеологічна спрямованість іммігрантів визначила спільну мету їхньої діяльності – відстоювати національні інтереси е значення для роль в організації громадської активності мали заснування та продуктивна праця центральної громадської установи Союзу Українців у Великій Британії, яка стала виразником інтересів українських іммігрантів, організатором та натхненником національно-визвольної боротьби. Централізована організаційна структура СУБ надавала можливість чітко координувати діяльність місцевих відділень, що сприяло узгодженому проведенню масових акцій протесту проти радянського режиму. Найбільш поширеними формами боротьби були: демонстрації, маніфестації, пікетування радянського посольства, розповсюдження листівок. Після маніфестацій, зазвичай, схвалювали відповідні резолюції, які надсилали до Організації Об'єднаних Націй та урядових установ Великої Британії. Найбільше піднесення анти-радянського руху у формі різноманітних акцій, спрямованих на захист прав українських політичних в'язнів, спостерігалося в кінці 60-х – на початку 70-х років ХХ століття, що було зумовлене посиленням репресій та переслідувань в Україні проти національно свідомої інтелігенції.

Подальші дослідження участі провідних українських емігрантських організацій у боротьбі з комуністичним режимом нададуть можливість відтворити цілісну картину діяльності українського еміграційного анти-радянського руху, який певною мірою впливав на визначення західними країнами позиції щодо СРСР.

³¹ *Союз Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 101.*

³² *Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінггемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінггам, 1994. – С. 83-87.*

Збігнев Пальський

ЗНИЩЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО ПІДПІЛЛЯ ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ НКВД НА КОЛИШНІХ СХІДНИХ ОКРАЇНАХ ІІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У 1944–1945 РОКАХ*

І. Війська НКВД/МГБ/МВД, призначені для боротьби з підпіллям. Структура, кількість і завдання Внутрішніх Військ

Безпосереднім попередником Внутрішніх Військ НКВД були оперативні війська цього відомства. 4 березня 1941 року на підставі наказу НКВД № 00247 створено Управління оперативних військ, які, відрізнялися від усіх інших військ НКВД. До складу Управління оперативних військ входили: секретаріат, відділ підготовки і бойової підготовки, політичний відділ, освітній, організаційно-мобілізаційний та кадровий відділи. Крім них також існувала інженерно-саперна, санітарно-ветеринарна служби та служба зв'язку¹. Загальна кількість оперативних військ у березні 1941 року складала 65054 солдати, а під кінець року зросла до 79892 людей².

На підставі наказу НКВД № 0053 від 4 січня 1942 року оперативні війська були переформовані у Внутрішні Війська НКВД. Управління Внутрішніх Військ складалося з секретаріату та семи відділів: оперативного, організаційно-мобілізаційного, бойової підготовки, політичного, зв'язку, кадрового, інтендантського, а також служб: автомобільно-броньової, артилерійської, інженерно-саперної, ветеринарної, хімічної та медичної³.

В період радянсько-німецької війни до складу Внутрішніх Військ НКВД входили дивізії, окремі бригади та окремі полки (моторизовані, стрілецькі та кавалерійські). В січні 1942 року, після реорганізації, Внутрішні Війська склалися з семи мотострілецьких дивізій (мотострелковая дивизия. – З. П.), п'яти стрілецьких дивізій (стрелковая дивизия. – З. П.), однієї бригади кавалерії, трьох мотострілецьких полків (мотострелковий полк. – З. П.) і трьох стрілецьких полків (стрелковий полк. – З. П.), одного окремого стрілецького батальйону, однієї окремої стрілецької роти і восьми військових шкіл. Загальна кількість військ

* Переклад з польської.

¹ Російський Государственный Военный Архив (далі – РГВА). – Ф. 38650. – Оп. 1. – Т. 633.

² Там само.

³ РГВА. – Ф. 38650. – Оп. 1. – Т. 617.

складала 151779 солдатів⁴. У березні 1942 року, крім уже згаданих одиниць, до складу Внутрішніх Військ увійшли також три стрілецькі бригади (стрелкова бригада. – З. П.), один окремих стрілецький полк і три окремі стрілецькі батальйони⁵.

Щоби покращити охорону тилів Червоної армії, 28 квітня 1942 року на підставі наказу НКВД № 00852 Управління Внутрішніх Військ було переформовано в Головне управління Внутрішніх Військ НКВД, а в його складі утворено Управління військ НКВД охорони тилів діючої Червоної армії. До складу Головного управління Внутрішніх Військ увійшли також новостворені відділи: медичний та розвідувальний. Станом на 2 червня 1942 року загальна кількість Внутрішніх Військ складала 254797 солдат⁶.

В листопаді 1942 року Головне розвідувальне управління Генерального штабу Червоної армії передало Внутрішнім Військам підрозділи спеціального призначення та підрозділи зв'язку. Відтак, станом на 1 січня 1943 року Головне управління Внутрішніх Військ мало у своєму розпорядженні підрозділи Внутрішніх Військ, підрозділи охорони тилів Червоної армії та підрозділи спеціального призначення⁷.

З 31 січня 1943 року Головному управлінню Внутрішніх Військ підпорядковувалися нові підрозділи, які цього разу передало Головне Управління зв'язку Червоної армії – 135 рот для прокладання кабельного зв'язку, які згодом були переформовані в чотири окремі полки і дванадцять окремих батальйонів зв'язку. Ці підрозділи призначалися для прокладання, підтримання, використання та охорони урядових ліній зв'язку високої частоти (ВЧ)⁸.

В травні 1943 року з Головного управління Внутрішніх Військ виділено Управління військ НКВД охорони тилів діючої Червоної армії, яке згодом отримало назву Головне управління. Йому одночасно підпорядковувались усі підрозділи НКВД, які охороняли тили фронтів. Ці зміни проводили на підставі наказу НКВД № 00792 від 4 травня 1943 року⁹.

В червні 1943 року з Головного управління Внутрішніх Військ виділено окремі полки і батальйони зв'язку, які було передано Прикордонним військам НКВД (наказ НКВД № 00970 від 10 червня 1943 року)¹⁰.

У зв'язку із закінченням воєнних дій на підставі наказу НКВД № 001206 від 13 жовтня 1945 року Головне управління військ охорони

⁴ РГВА. – Ф. 38650. – Т. 1524; Ф. 32380. – Оп. 1. – Т. 95.

⁵ Там само. – Ф. 38650. – Оп. 1. – Т. 1524.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – Т. 1530.

⁸ Там само – Оп. 1. – Т. 31.

⁹ Там само. – Т. 776.

¹⁰ Там само. – Т. 40.

тилів діючої Червоної армії було розформоване, а підрозділи, які йому до цього часу підпорядковувалися перейшли до Головного управління Внутрішніх Військ НКВД¹¹.

Станом на 1 січня 1946 року загальна кількість Внутрішніх Військ складала 121299 солдатів. Їх організація виглядала так: усіма завданнями керувало Головне управління Внутрішніх Військ, якому були підпорядковані три місцеві Управління Внутрішніх Військ (Прибалтійське, Українське та Білоруське), чотири Управління військ охорони тилів груп Червоної армії (окупаційна в Німеччині, північна, центральна і південна), тринадцять дивізій, сімдесят два полки, дванадцять окремих батальйонів і дев'ять дивізіонів спеціального призначення¹².

В березні 1946 року Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД) був перейменований, як і усі інші Народні комісаріати, на Міністерство внутрішніх справ (МВД). У зв'язку з цим уже чинне Управління Внутрішніх Військ НКВД було перейменовано на Головне управління Внутрішніх Військ МВД¹³.

На підставі наказу Ради міністрів СРСР № 2398-1019сс від 30 жовтня 1946 року загальну кількість військ НКВД зменшено на 100000 солдатів. За новими підрахунками, загальна кількість Внутрішніх Військ складала 69767 солдатів (наказ МВД № 001080 від 7 грудня 1946 року)¹⁴. 21 січня 1947 року на підставі наказів МВД і Міністерства державної безпеки (МГБ) № 0074/0029 Внутрішні Війська МВД підпорядковувалися МГБ і змінювали назву на Внутрішні Війська МГБ. Після прийняття Внутрішніх Військ у нове міністерство загальна кількість військ складала 71322 солдати¹⁵. Нове підпорядкування не внесло істотних змін у структуру Головного управління Внутрішніх Військ: уже наявний відділ санітарної служби переформували у медичний відділ, створено відділ військового будівництва¹⁶. Станом на 30 січня 1947 року до складу Внутрішніх Військ МГБ входили: Управління Внутрішніх Військ Українського округу, Управління Внутрішніх Військ у Німеччині, одна моторизована дивізія, вісім стрілецьких дивізій, сорок полків, які входили до округів та з'єднань, три полки і два батальйони, які безпосередньо підпорядковувалися Головному управлінню, один батальйон військового будівництва, дванадцять окремих дивізіонів спеціального призначення і дві окремі стрілецькі роти¹⁷.

На підставі наказу Ради міністрів СРСР № 1482-748сс від 6 травня 1951 року і наказу МГБ № 00434 від 19 травня Головне управління

¹¹ РГВА. – Ф. 38650. – Т. 89; Ф. 40600. – Оп. 1. – Т. 21.

¹² Там само. – Ф. 38650. – Оп. 1. – Т. 89.

¹³ Там само.. – Ф. 38650. – Оп. 1. – Т. 101.

¹⁴ Там само. – Т. 345.

¹⁵ Там само. – Т. 1.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

Внутрішніх Військ МГБ і Управління Військ урядового високочастотного зв'язку МГБ були об'єднані у Головне управління внутрішньої охорони МГБ, а Внутрішні Війська і Війська урядового зв'язку перетворено у Внутрішню охорону МГБ¹⁸. Тільки підрозділи військ МГБ, які перебували за межами СРСР, 1-а механізована дивізія ім. Фелікса Дзержинського зберегли колишню назву Внутрішніх Військ МГБ¹⁹. На підставі згаданих вище правових актів також реорганізовано структуру Внутрішньої охорони: Головному управлінню підпорядковувались такі організаційні підрозділи: Управління внутрішньої охорони округів (Українського і Литовського), Відділ внутрішньої охорони (утворений на базі дивізії), Окремий відділ внутрішньої охорони (на базі полку), дивізіон внутрішньої охорони (на базі батальйону), комендатура (на базі роти), і група (на базі взводу)²⁰.

Головному управлінню підпорядковувалися: Імд ім. Ф. Дзержинського, Внутрішні Війська МГБ, які перебували за межами СРСР (десять полків у Німеччині), підрозділи внутрішньої охорони, які боролися зі збройним підпіллям (вони входили до складу Українського і Литовського округів, два відділи – Литва і Естонія, шість відділів – Білорусія), і окремі відділи (один у Ленінграді та дев'ятнадцять у Тбілісі)²¹.

6 березня 1953 року з'явився спільний наказ ЦК КПРС, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів СРСР про об'єднання Міністерства внутрішніх справ і Міністерства державної безпеки. Новому міністерству підпорядковувалися Внутрішня охорона і Внутрішні Війська. Головне управління внутрішньої охорони МВД складалося із секретаріату, штабу, політичного відділу, відділу кадрів, інтендантського відділу, медичного відділу, відділу засобів високочастотного зв'язку, а також служб: автомобільно-броньової і ветеринарної²². Так 1954 року на підставі наказу Ради міністрів СРСР № 2572/рс від 12 березня і наказу МВД № 00260 від 29 березня об'єднано Головне управління внутрішньої охорони і Управління конвойної охорони МВД в Головне управління внутрішньої і конвойної охорони МВД²³.

Головним завданням цих військ, незалежно від їх назви, часу існування, підпорядкування і внутрішньої структури була боротьба з національно-визвольними рухами на території СРСР і за його кордонами. Крім цього вони вели спостереження в місцях заслання політичних

¹⁸ РГВА. – Ф. 38650. – Оп. 1. – Т. 1.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само. – Т. 391.

²³ Там само. – Ф. 38650. – Оп. 1. – Т. 391.

в'язнів, займалися охороною, будівництвом і ремонтом особливо важливих державних об'єктів та урядової лінії високочастотного зв'язку. Під час війни ці війська утворювали гарнізони в містах, які визволила Червона армія, розшукували диверсійні групи, скинені за лінію фронту, і ліквідовували невеликі німецькі частини, які залишилися у тилах, запобігали дезертирству, мародерству й ухилянню від призову до Червоної армії. Після закінчення воєнних дій ці війська використовували як патрульні служби в Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Ташкенті, Алма-Аті, Фрунзе, Ростові-на-Дону і Одесі, також вони охороняли важливі промислові об'єкти, дороги і мости.

Першим керівником Управління оперативних військ НКВД був генерал-лейтенант Павло Артем'єв – з березня до 30 червня 1941 року. Після нього за порядком: генерал-майор Олександр Ачкасов – з 30 червня 1941 року до 16 грудня 1941 року, його наступником був полковник Крипчанський – з 2 до 9 січня 1942 року, генерал-лейтенант Іван Шередєга – з 15 січня 1942 року до 28 жовтня 1944 року, генерал-лейтенант Мойсей Сладкевич – з 28 жовтня 1944 року до 9 квітня 1946 року, генерал-лейтенант Петро Бурмак – з 9 квітня 1946 року до 19 березня 1953 року, генерал-лейтенант Тарас Філіппов – з 19 березня 1953 року до 29 березня 1954 року.

Структура, кількість і завдання Військ охорони тилів діючої Червоної армії

Радянські мобілізаційні плани передбачали, що на момент вибуху війни Прикордонні війська НКВД будуть підпорядковуватися командувачам фронтів, утворюючи, відтак, підрозділи, які б охороняли тили діючих військ²⁴. Після вибуху війни з Німеччиною цей план було реалізовано, але ціною поразок Червоної армії. Прикордонні війська не тільки здійснювали завдання щодо охорони тилів, але, окрім цього, на них було покладено функцію до якої вони не були підготовлені – прикривати частин Червоної армії, що відступала. Щоб підготувати Прикордонні війська до виконання нових завдань, 29 вересня, на підставі наказу НКВД № 001379 Управління Прикордонних округів переформовано в Управління Військ НКВД охорони тилів фронту, прикордонні частини – у прикордонні полки²⁵. Але, незважаючи на зміни, польові командири і надалі використовували їх на передовій.

Нова реорганізація відбулася 28 квітня 1942 року. Того ж дня з'явився наказ НКВД № 00852, в якому йшлося про створення в межах

²⁴ РГВА. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 254.

²⁵ Там само.

Головного управління Внутрішніх Військ Управління військ охорони тилів діючої Червоної армії²⁶. Новостворене управління складалося з двох відділів: оперативного і розвідувального²⁷. Йому підпорядковувалися одинадцять управлінь військ охорони тилів фронту, одна окрема бригада Прикордонних військ, тридцять сім прикордонних полків, шість прикордонних відділів, п'ять окремих прикордонних комендатур, три окремі прикордонні батальйони і двадцять три підрозділи різних типів. Загальна кількість Військ НКВД для охорони тилів діючої Червоної армії складала 65978 солдатів²⁸.

У травні 1943 року Управління Військ охорони тилів виділено з Головного управління Внутрішніх Військ і переформовано в Головне управління Військ НКВД охорони тилів діючої Червоної армії²⁹. До його складу ввійшли: керівництво, дев'ять відділів (оперативний, розвідувальний, політичний, організаційно-мобілізаційний, бойової підготовки, зв'язку, кадрів, інтендантський і санітарний), три служби (інженерно-саперна, хімічна й ветеринарна), секретаріат³⁰. Головному управлінню підпорядковувались одинадцять управлінь охорони тилів фронту, одна оперативна група, сорок чотири прикордонні полки, один прикордонний відділ, дві окремі прикордонні комендатури, три окремі прикордонні батальйони та дев'ятнадцять підрозділів різних типів. Загальна кількість військ складала 74835 солдатів³¹. Ще до закінчення війни на потреби військ, які охороняли тили, було додатково сформовано: одне управління охорони тилів фронту, десять прикордонних полків, дванадцять окремих маневрових груп і три окремі контрольні пункти (в складі військ охорони тилів Ленінградського фронту. В цей час до Червоної армії було прийнято один моторизований полк (33-й) і два окремі батальйони піхоти (125-й і 126-й). Натомість розформовано Управління військ охорони тилів 3-го Прибалтійського фронту і ще декілька невеликих частин.

У жовтні 1943 року Прикордонним військам НКВД було передано 32-й прикордонний полк³². У травні 1944 року, в зв'язку з рішенням влади СРСР про встановлення західного кордону держави, зі складу військ охорони тилів виділено ще декілька частин, які призначалися для формування підрозділів Прикордонних військ НКВД. В цей же час передано Управлінню Військ охорони тилів 4-го Українського фронту шість прикордонних полків (23-й, 26-й, 79-й, 95-й, 123-й, 124-й),

²⁶ РГВА. – Ф. 40600. – Оп. 1. – Т. 80.

²⁷ Там само. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 237.

²⁸ Там само. – Т. 254.

²⁹ Там само. – Т. 95; Ф. 38650. – Оп. 1. – Т. 1524; Ф. 40600. – Оп. 1. – Т. 8.

³⁰ Там само. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 161.

³¹ Там само. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 254.

³² Там само.

окрему мобільну групу, окрему роту зв'язку і дві військові школи³³. У вересні Прикордонним військам передано підрозділи: два управління військ охорони тилів фронту (Карельського і Ленінградського), десять прикордонних полків (1-й, 9-й, 72-й, 73-й, 80-й, 82-й, 101-й, 103-й, 104-й і 133-й), три окремі прикордонні батальйони (100-й, 181-й і 185-й), дві окремі прикордонні комендатури (17-у і 20-у), три окремі роти зв'язку (100-у, 101-у і 102-у), дві гарнізонні комендатури (в Мурманську і Ленінграді) та низку інших підрозділів. У листопаді передано 106-й прикордонний полк і 99-й прикордонний відділ³⁴.

15 жовтня 1944 року на підставі наказу НКВД № 001266 у складі Військ охорони тилів була сформована зведена дивізія Військ НКВД. До неї входили: командування дивізії, 2-й, 11-й, 18-й, 98-й і 108-й прикордонні полки, 145-й моторизований полк, 198-й окремий моторизований батальйон Внутрішніх Військ, 104-й прикордонний відділ Прикордонних військ, 107-а окрема мобільна група, окрема рота зв'язку (з Внутрішніх Військ), окрема саперна рота (з Внутрішніх Військ), санітарна рота, польова пекарня, ветеринарний лазарет і станція військової пошти. На підставі наказу Головного управління Внутрішніх Військ № 0018 від 20 жовтня 1944 року керівництво дивізії створювалося на базі командування 9-ї стрілецької дивізії Внутрішніх Військ³⁵. Зведена дивізія призначалась для боротьби з підпіллям на території Польщі. У січні 1945 року зведена дивізія (за винятком 107-ї мобільної групи та 104-го прикордонного відділу) була передана Внутрішнім Військам³⁶. У Польщі вона мала назву 64-а дивізія піхоти Внутрішніх Військ НКВД. У січні 1945 року Внутрішнім Військам передано два прикордонні полки (88-й і 337-й), а Прикордонним військам – 104-й прикордонний відділ³⁷.

Станом на 5 травня 1945 року, відразу ж після закінчення військових дій, до складу Військ охорони тилів діючої Червоної армії входили: дев'ять управлінь охорони тилів фронту, тридцять сім прикордонних полків, десять окремих маневрових груп, дев'ять окремих рот зв'язку, дев'ять сержантських шкіл і низка інших дрібних підрозділів. Загальна кількість військ складала 61953 солдати³⁸.

Після закінчення війни і розформування фронтів почалися зміни у Військ охорони тилів. На підставі наказу НКВД № 00805 від 9 липня 1945 року Управління Військ охорони тилів 1-го Білоруського фронту було переформоване в Управління Військ охорони тилів Групи

³³ РГВА. – Ф. 38880. – Оп. 1. – Т. 254.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – Т. 17.

³⁶ Там само. – Ф. 40600. – Оп. 1. – Т. 110.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 254.

Радянських окупаційних військ у Німеччині, Управління 2-го Білоруського фронту – в Управління Північної групи Радянських військ, Управління 2-го Українського фронту – в Управління Центральної групи Радянських військ, Управління 3-го Українського фронту – в Управління Південної групи Радянських військ³⁹. За цим же наказом розформовано Управління військ охорони тилів Самланської групи 3-го Білоруського фронту, а в резерв Головного Управління Військ НКВД охорони тилів діючої Червоної армії передано: війська Управління охорони тилів 3-го Білоруського фронту, 1-го і 4-го фронтів, 12-й, 13-й, 31-й, 33-й, 86-й, 92-й, 130-й, 132-й, 134-й, 215-й, 217-й і 220-й прикордонні полки⁴⁰.

Як уже раніше згадувано, 13 жовтня з'явився наказ, який ліквідував Головне Управління⁴¹. Його розформування і передачу підрозділів Головному Управлінню Внутрішніх Військ НКВД було закінчено 4 грудня 1945 року⁴². Завдання Військ охорони тилів Червоної армії викладені в документі від 28 квітня 1942 року за підписами заступника народного комісара оборони і заступника народного комісара внутрішніх справ:

“1. Боротьба з диверсантами, шпигунами і бандитськими елементами у тилах фронту.

2 Боротьба з дезертирами і мародерами.

3 Ліквідація дрібних частин і ворожих груп, які проникли або були скинені за лінію фронту.

4 В спеціальних ситуаціях (за згодою Воєнної Ради фронту) – охорона комунікаційних ліній у призначених регіонах.

5 Викриття і затримання агентів противника, зрадників та колабораціоністів на території, які визволила Червона армія.

6 Запобігання виявам будь-яких антирадянських, бандитських (“бандпроявлення” – у термінології НКВД – національно-визвольний рух антирадянського збройного підпілля. – З. П.) виявів у тилах фронту, затримання організаторів і учасників таких рухів.

7 Впровадження з місцевими органами НКВД військового порядку в прифронтовій зоні”⁴³.

Першим керівником Управління військ НКВД охорони тилів діючої Червоної армії був комісар державної безпеки II рангу Олександр Леонтьєв – від 23 квітня 1942 року до 13 вересня 1943 року. Його на-

³⁹ РГВА. – Ф. 40600. – Оп. 1. – Т. 124.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. – Т. 21; Там само. – Ф. 38650. – Оп. 1. – Т. 89.

⁴² Там само. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 27.

⁴³ Там само. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 161.

ступником був генерал-лейтенант Іван Горбатюк від 14 вересня 1943 року до 22 грудня 1945 року.

II. Діяльність Військ НКВД проти підпілля на колишніх східних землях II Речі Посполитої

Згідно з поділом завдань на території, яку займала Червона армія, першими у боротьбу з підпіллям вступали Війська НКВД охорони тилів, які були розміщені безпосередньо в тилу фронту і пересувалися разом із ним. Після переміщення лінії фронту зачистку здійснювали Внутрішні Війська НКВД.

За оцінкою Головного Управління Внутрішніх Військ, найзагрозливішою та найактивнішою діяльністю національно-визвольного руху (за термінологією НКВД – “бандформирования”) була у західних частинах Української та Білоруської республік, у Прибалтійських республіках (Латвія, Литва, Естонія) і на території Північного Кавказу⁴⁴.

Варто зазначити, що найбільша загроза була з боку українського підпілля, цивільного (Організація Українських Націоналістів, яку очолював Степан Бандера), і військового, з яким безпосередньо була пов’язана Українська Повстанська Армія та відділи самооборони. Війська НКВД скеровували на окремі території відповідно до загрози. Таким чином у західний регіон України на боротьбу з ОУН-УПА 1944 року було скеровано 9-у і 10-у стрілецькі дивізії Внутрішніх Військ, вісімнадцять кавалерійських полків Внутрішніх Військ і окремих танковий батальйон 2-ї механізованої дивізії Внутрішніх Військ; разом – 32118 солдатів і 22 танки БТ-7. Ці сили ввійшли до складу створеного раніше (1943) Українського округу НКВД⁴⁵. Кількість військ у цьому окрузі була недостатньою, тому під кінець березня їх посилено стрілецькими бригадами Внутрішніх Військ – 16-ю, 18-ю, 24-ю та 25-ю. (Розміщення підрозділів Внутрішніх Військ Українського округу показано у додатку 1.)

У 1944 році Внутрішні Війська НКВД провели на території Західної України 4836 операцій проти підпілля. В результаті сутичок загинуло 27584 члени підпілля, захоплено 37193. Загальні втрати підпілля склали 67136 осіб⁴⁶. Втрати Внутрішніх Військ були наступними: 683 вбитих,

⁴⁴ РГВА. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 140.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. Варто зазначити, що в окремих звітах Внутрішніх військ НКВД за 1944 рік трапляються розбіжності у підрахунках. Так, у 144 томі наведено такі дані за період лютого – першої половини березня 1944 року: у період від 1 лютого до 15 травня 1944 року на Волині проведено 394 операції проти підпілля – 5 у лютому, 67 у березні, 270 у квітні і 52 до першої половини травня. Зафіксовано такі втрати:

1039 поранених, разом 1722 солдати⁴⁷. У західній частині Білорусії також створено округ НКВД, який призначався для боротьби з підпіллям. Найбільшу небезпеку становила Армія Крайова. У складі Білоруського округу НКВД спочатку були 6-а і 7-а стрілецькі дивізії Внутрішніх Військ і 87-й стрілецький полк Внутрішніх Військ. Через декілька місяців ці сили були зміцнені 10-ю стрілецькою дивізією Внутрішніх Військ⁴⁸. У 1944 році згадані вище Війська провели 253 операції проти підпілля. В результаті сутичок загинуло 953 особи, поранено 7, захоплено 3748. Загальна кількість втрат підпілля склала 4690 осіб⁴⁹. Втрати Внутрішніх Військ: 38 убитих, 35 поранених, разом – 73 особи⁵⁰. На території Прибалтійських республік також створено Округ НКВД, який складався з 4-ї і 5-ї стрілецьких дивізій Внутрішніх Військ⁵¹. На території Литви діяла 4 сд, на території Латвії та Естонії – 5 сд. У 1944 році вони провели за загальними підрахунками 365 операцій проти підпілля, на території Литви було проведено 306 операцій, на території Латвії і Естонії – 59 операцій. В результаті сутичок загинуло 870 членів підпілля (у Литві – 799, у Латвії та Естонії –71), поранено 108 (93 – у Литві, 15 – у Латвії та Естонії), захоплено 2325 осіб (1980 у Литві, 345 у Латвії та Естонії).

Відповідно, загальні втрати підпілля склали 3303 особи, у Литві – 2872, у Латвії та Естонії 431⁵². Втрати Внутрішніх Військ: 23 вбитих (9 у

<i>Місяць</i>	<i>Втрати підпілля</i>	<i>Втрати Внутрішніх Військ</i>
<i>лютий (152 вбитих і поранених і 116 захоплених)</i>		<i>23 вбитих і поранених</i>
<i>березень</i>	<i>1670 156 1853</i>	<i>95 98</i>
<i>квітень</i>	<i>5160 1073 5400</i>	<i>185 228</i>
<i>до 15 травня</i>	<i>141 3 866</i>	<i>3 8</i>

Так, у період від 1 лютого до 15 травня 1944 року втрати підпілля на Волині склали: 7123 вбитих, 1233 поранених. Схоплено 8235 членів підпілля. Загальні втрати склали 16591 особу.

Втрати військ НКВД були такі: 306 убитих і 335 поранених.

Але в 140 томі подано такі підрахунки: 27610 вбитих, 2363 поранених, 37953 схоплених, разом – 67925 осіб. Втрати військ НКВД: 688 убитих, 1040 поранених, разом – 1728 солдат. Найбільш достовірними я вважаю дані вказані у кварталних доповідях (окремо за кожен місяць).

⁴⁷ РГВА. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 140. Інші доповіді наводять такі дані: 816 убитих, 1110 поранених, разом – 1926 солдат.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. В іншому звіті наведено такі дані про втрати Внутрішніх Військ Білоруського Округу: 55 убитих і 46 поранених, разом – 101 солдат. Дані, які подано в головному тексті, я вважаю найдостовірнішими (на основі кварталних звітів). На мою думку, щораз більша кількість у числі вбитих і поранених солдатів вишикає через різні нещасні випадки, що входять у загальну кількість втрат.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

Литві, 14 у Латвії та Естонії), 24 поранених (19 у Литві і 5 у Латвії та Естонії)⁵³. Разом – 47 солдатів (28 у Литві і 19 у Латвії та Естонії). Ці підрахунки варто проаналізувати тому, що вони свідчать про кількість і активність підпілля на цій території.

На східних землях II Речі Посполитої, довоєнних кордонах Литви, Латвії та Естонії Внутрішні Війська НКВД провели 5545 операцій проти підпілля. Серед них 88,67% операцій провели Внутрішні Війська Українського округу, які розміщувались у колишніх південно-східних воєводствах II Речі Посполитої. Війська Білоруського округу НКВД провели 4,64% всіх операцій, а війська Прибалтійського округу – 6,69% операцій: 5,61% у Литві, 1,82% у Латвії та Естонії⁵⁴.

Загальні втрати підпілля на цій території склали 75132 особи. Убитих – 29392, поранених – 2474 і 43266 схоплених.

На південно-східну територію II Речі Посполитої, де діяв Український округ НКВД, припадає 89,36% знищення підпілля, на Білоруський округ – 6,24%, на Прибалтійський Округ – 4,40% (3,82% на Литву і 0,57% на Латвію та Естонію). Вбитих, відповідно, – 93,86%, 3,18% і 2,26% (Литва – 2,72%, Латвія та Естонія – 0,24%). Поранені в Українському окрузі – 95,35%, Білоруському – 0,024% і Прибалтійському – 4,37% (Литва – 3,76%, Латвія і Естонія – 0,61%). Схоплених в Українському окрузі – 85,96%, у Білоруському – 8,66%, у Прибалтійському – 5,37% (Латвія – 4,58%, Литва і Естонія – 0,8%)⁵⁵.

На цих територіях втрати Внутрішніх Військ НКВД склали 1842 солдат. Серед них 744 вбитих і 1098 поранених. На Український округ припадає 93,49% втрат, на Білоруський – 3,69%, на Прибалтійський – 2,55% (Литва – 1,52%, Латвія і Естонія – 1,03%). Вбитих, відповідно, – 91,80%, 5,11% і 3,09% (Литва – 1,21%, Латвія та Естонія – 0,46%)⁵⁶. (Докладні підрахунки втрат підпілля і Внутрішніх Військ викладено в додатках 2–20.)

Про активність підпілля свідчать і напади на підрозділи та гарнізони Внутрішніх Військ. У 1944 році здійснено 49 таких нападів: 30 в Українському окрузі (61,22%), 14 у Білоруському (28,57%) і 5 у Прибалтійському (10,20%), у Литві – 6,12%, у Латвії та Естонії – 4,08%. У результаті цих нападів Внутрішні Війська втратили 241 солдата. Серед них – 157 убитих і 84 поранених. В Українському окрузі Внутрішні війська втратили 204 солдати (84,65% втрат), серед них 133 вбитих і 71 поранених (відповідно, 84,71% і 84,52%), у Білоруському – 28 солдат (11,62%), серед

⁵³ РГВА. – Ф. 32880. – Оп. I. – Т. 140. В іншому звіті подані такі дані про втрати: 30 убитих і 26 поранених, разом – 56 солдатів; пор. вип. 50.

⁵⁴ Власні підрахунки.

⁵⁵ Власні підрахунки.

⁵⁶ Власні підрахунки.

них 17 убитих і 11 поранених (10,83% і 13,10%), у Прибалтійському – 9 солдатів (3,73%), серед них 7 убитих і 2 поранені (1,27% і 2,38%), у Латвії та Естонії – 5 убитих солдат (3,18%)⁵⁷. (Докладні підрахунки наведено в додатку 21, загальні дані про сутички з підпіллям у 1944 році наведено в додатку 22).

У 1945 році й надалі найбільша загроза була з боку збройного підпілля, яке діяло на території Західної України, тобто в колишніх південно-східних воєводствах II Речі Посполитої. 1 лютого 1945 року Внутрішні війська НКВД Українського округу склалися з таких підрозділів: 16 сб, 17 сб, 18 сб, 19 сб, 20 сб, 21 сб, 24 сб, 25 сб, 277сп і 370 сп (Розміщення окремих підрозділів Внутрішніх Військ схарактеризовано в додатках 23–35).

10 жовтня 1945 року на підставі наказів НКВД № 00154 і № 00157 війська округу реорганізовано. Створено три дивізії піхоти: 62 сд, 81 сд і 82 сд. Крім цього, до складу військ округу ввійшли два окремі полки: 18 кп і 290 мп. Розформовано 192 сп, 256 сп і 281 сп. Загальна кількість військ в окрузі складала 16464 солдати⁵⁸. (Розміщення підрозділів Українського округу після реорганізації схарактеризовано в додатку 36).

У 1945 році Внутрішні війська НКВД Українського округу провели загалом 21857 операцій проти підпілля⁵⁹. У результаті підпілля втратило 149209 осіб, серед них 21521 убитий, 58394 схоплені, 34896 затриманих за співпрацю з підпіллям, 34398 здалися добровільно. Внутрішні Війська у сутичках втратили 1305 солдатів (506 убитих, 790 поранених і 9 зниклих безвісти)⁶⁰. (Результати сутичок Внутрішніх Військ Українського округу з підпіллям викладено в додатках 37–40).

У Білоруському окрузі проведено 3785 операцій. У результаті підпілля втратило 6163 особи, серед них 1320 убитих, 4735 схоплені і 108 здалися добровільно. Внутрішні Війська у сутичках втратили 101 солдата, серед них 38 убито і 63 поранено⁶¹.

У Прибалтійському окрузі проведено 2914 операцій. У результаті підпілля втратило 13332 особи, серед них 5019 убитих, 7906 схоплені і 407 здалися добровільно). Внутрішні Війська у сутичках втратили 555 солдатів, серед них 232 убито і 323 поранено⁶².

На цих територіях Внутрішні Війська НКВД провели всього 28556 операцій проти підпілля, знищивши 168704 членів підпільних організацій, серед них 27860 убитих, 71035 захоплених, 34923 здалися

⁵⁷ РГВА. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 140; *Власні процентні підрахунки.*

⁵⁸ *Ordre de Bataille військ на підставі: РГВА. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 140; Т. 195; Т. 144.*

⁵⁹ РГВА. – Ф. 32880. – Оп. 1. – Т. 243.

⁶⁰ *Там само. – Т. 144. В іншому звіті наведено такі дані про втрати: 506 убитих, 812 поранених і 10 зниклих безвісти, разом – 1328 солдат.*

⁶¹ *Там само. – Т. 243.*

⁶² *Там само.*

добровільно і 34896 затримано за співпрацю з підпіллям⁶³. Втрати Внутрішніх Військ склали 1961 солдат, серед них 776 убитих, 1095 поранених і 9 зниклих безвісти)⁶⁴.

У процентному відношенні результати боротьби з підпіллям у 1945 році такі: Український округ провів 76,54% усіх операцій, Білоруський округ – 13,25%, Прибалтійський округ – 10,20%. На Український округ припадає 88,44% загальних втрат підпілля, на Білоруський округ 3,65%, на Прибалтійський – 7,90%. В Українському окрузі вбито 77,25%, схоплено 82,20%, у Білоруському окрузі – 4,74% і 6,67, у Прибалтійському окрузі – 18,02% і 11,13%⁶⁵. Внутрішні війська НКВД втратили в Українському окрузі – 66,55% усіх солдатів, у Білоруському окрузі – 5,15%, у Прибалтійському окрузі – 28,30%. Убиті: Український округ – 65,21%, Білоруський – 4,90%, Прибалтійський – 29,90%. Поранені: Український Округ – 64,75%, Білоруський – 5,75%, Прибалтійський – 29,50%. Зниклі безвісти: Український Округ – 100%⁶⁶. (Загальні результати боротьби з підпіллям у 1945 році викладено в додатку 41).

У 1944–1945 роках на східних землях II Речі Посполитої, в Литві, Латвії та Естонії Внутрішні Війська провели всього 34010 операцій проти підпілля, в результаті яких було втрачено 243836 підпільників (57252 вбитих, 114301 схоплених, 2474 поранених, 34913 здалися добровільно і 34896 затримано за співпрацю з підпіллям). Втрати Внутрішніх Військ склали 3803 солдати, серед них 1520 убитих, 2193 поранених і 9 зниклих безвісти)⁶⁷.

Український округ провів усього 26693 операції (78,49% усіх операцій), під час яких було викрито 216348 членів підпільних організацій (88,73% загальних втрат підпілля), серед них 49108 убитих (85,78%), 95587 схоплених (83,63%), 2359 поранених (95,35%), 34398 здалися добровільно і 34896 затримано за співпрацю з підпіллям. Втрати Внутрішніх Військ склали 3027 солдатів (79,60% загальних втрат), серед них 1189 убитих (78,22%), 1829 поранених (83,40%) і 9 зниклих безвісти (100%)⁶⁸.

Білоруський округ провів 4038 операцій (11,87% усіх операцій). У результаті підпілля втратило 10953 особи (4,45% загальних втрат), серед них 2225 убитих (3,94%), 8483 схоплених (7,42%), 7 поранених і 108 здалися добровільно. Втрати Внутрішніх Військ НКВД склали 174 солдати (4,58%), серед них 76 убитих (5%) і 98 поранених (4,47%)⁶⁹.

Прибалтійський округ провів 3270 операцій (9,64% усіх операцій). У результаті підпілля втратило 16635 осіб (6,82% загальних втрат), серед

⁶³ *Власні підрахунки.*

⁶⁴ *Власні підрахунки.*

⁶⁵ *Власні підрахунки.*

⁶⁶ *Власні підрахунки.*

⁶⁷ *Власні підрахунки.*

⁶⁸ *Власні підрахунки.*

⁶⁹ *Власні підрахунки.*

них 5889 вбитих (10,29%), 10231 схоплені (8,95%) 108 поранених і 407 здалися добровільно. Втрати Внутрішніх Військ НКВД склали 602 солдати (15,83%), серед них 255 убитих (16,78%) і 347 поранених (15,82%)⁷⁰.

З усіх проаналізованих даних, безперечно, випливає, що головні сили Внутрішніх Військ НКВД були скеровані проти українського підпілля. У доповідях військ за цей період жодного разу не згадано операцій проти польського підпілля на території Українського округу. І це зрозуміло, тому що підрозділи 27-ї Волинської Пішої Дивізії АК перейшли на західний берег Бугу, а сили АК, які залишилися, були знищені Військами НКВД охорони тилів діючої Червоної армії під час операції “Буря”. Структури ОУН-УПА витримали прихід фронту і розпочали боротьбу з радянською владою.

Польське підпілля в Білоруському окрузі складало переважну більшість, і цілком імовірно, що велику кількість операцій Внутрішніх Військ спрямовано проти нього. Українське підпілля діяло лише в південній частині округу (південне Полісся). Білоруське збройне підпілля не створювало загрози. Як і в Українському окрузі, значна частина польського підпілля була знищена раніше, після проведення радянськими військами операції “Буря”. Також варто додати, що великі польські угруповання під командуванням Адольфа Пільха, які діяли в Налібоцькій Пущі, покинули східні землі ще до прибуття Червоної армії.

На території Прибалтійського округу діяли польське, литовське, латвійське і естонське підпілля. Найсильнішим, виходячи з даних, було підпілля на території Литви та її нових кордонах. Однак треба підкреслити, що в доповідях Внутрішніх Військ НКВД за 1945 рік не згадується про польські підпільні організації, а тільки про найбільше литовське підпілля і значно слабше латвійське та естонське.

Підсумовуючи, варто додати, що, за оцінкою Внутрішніх Військ НКВД, найпотужнішим і найзагрозливішим було українське підпілля. Для боротьби з ним було скеровано найбільші сили. Серед нього були найчисленніші втрати і в той же час воно завдало найвідчутнішого удару Внутрішнім Військам НКВД. Боротьба з ОУН-УПА тривала найдовше.

⁷⁰ *Власні підрахунки.*

Додатки

Додаток 1

РОЗМІЩЕННЯ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК УКРАЇНСЬКОГО ОКРУГУ У ПОЛОВИНІ ЧЕРВНЯ 1944 РОКУ		
Військова частина і підпорядковані підрозділи	Місце перебування	Місце дислокації рот
10 стрілецька дивізія		
Штаб, спец підрозділи дивізії	Сарни	
284 стрілецький полк		
Штаб, спеціальні підрозділи, стрілецький батальйон	Рокитно	Томашгород, Рудня-Старичі
стрілецький батальйон	Карпівка	Чавіль
стрілецький батальйон	Рудня Березовська	В'ялушка, Сивки
267 стрілецький полк		
Штаб, спеціальні підрозділи	Доротичі	
стрілецький батальйон	Клешів	Чужіль, Віри
стрілецький батальйон	Катеринівка	Тинне, Ости
стрілецький батальйон	Отшельськ	Карпівка, Яринівка
34 моторизований стрілецький полк		
Штаб, спеціальні підрозділи, стрілецький батальйон	Городець	Ромейки, Кричильськ
стрілецький батальйон	Степань	Казимірка, Малий Миздок
стрілецький батальйон	Цепцевичі	Кідри, Дембівка
273 стрілецький полк		
Штаб, спеціальні підрозділи, стрілецький батальйон	Рафалівка	Більська Воля, Суховоля
стрілецький батальйон	Володимирець	Андруха, Половля
стрілецький батальйон	Поліща	Жолудек, Жовкіні
9 стрілецька дивізія		
Штаб, спец підрозділи дивізії	Луцьк	
145 стрілецький полк		
Штаб, спеціальні підрозділи, стрілецький батальйон	Луцьк	
стрілецький батальйон	Ківерці	Рожиці
стрілецький батальйон	Маковці	Лаврів
277 стрілецький полк		
Штаб, спеціальні підрозділи, стрілецький батальйон	Цумань	Бережяни
стрілецький батальйон	Липно	Гараймівка, Холоневичі
стрілецький батальйон	Деражне	
169 стрілецький полк		
Штаб, спеціальні підрозділи	Колки	
стрілецький батальйон	Маневичі	Воленіц, Комарів
стрілецький батальйон	Рудники	Колоня Мар'янівка
стрілецький батальйон	Красноволя	Велика Осниця
20 стрілецька бригада		
Штаб, окремі батальйон бойового забезпечення	Костопіль	
стрілецький батальйон	Яблонка	Комарівка, Мар'янівка, Підлужжя
стрілецький батальйон	Березно	Тищина, Поляни, Яблонне
стрілецький батальйон	Головин	Велика Любава, Маща, Борівка
17 стрілецька бригада		
Штаб, окремі батальйон бойового забезпечення,		
стрілецький батальйон	Дубно	Звितень, Олейбів, Коп'юшки
стрілецький батальйон	Здольниця	Здолбунів, Новосілки, Хульча
стрілецький батальйон	Мізоць	Дермань, Мошаниця, Буща
стрілецький батальйон	Масянка	Рудка, Косарево
21 стрілецька бригада		
Штаб, окремі батальйон бойового забезпечення,		
стрілецький батальйон	Острого	Мілятин, Новомалін
	Кунів	М'якоти, Андрушівка
стрілецький батальйон	Шумськ	Кути, Унів
стрілецький батальйон	Кременець	Аптонівці, Жолобки
стрілецький батальйон	Вишневець	Боршівка

БОРОТЬБА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.

24 стрілецька бригада		
Штаб, окремий батальйон бойового забезпечення	Межиріч	
стрілецький батальйон	Александрія	Суск, Кам'янка Гора
стрілецький батальйон	Гоща	Синів, Бухарів, Русивель
стрілецький батальйон	Межиріч	Велика Солпа, Липки, Стара Гута
стрілецький батальйон	Кожець	Велика Клецька, Малі Кобилі, Кожичі
стрілецький батальйон	Рівне	Бармакі, Шпанів
18 кавалерійський полк		
Штаб і служби полку	Тучин	
ескадрон		Погорілівка
ескадрон		Мале Сідлище
ескадрон		Голубне
ескадрон		Пустомити

На підставі: РГВА. – Ф. 38650. – Оп. 1с. – Т. 153.

Додаток 2

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У СІЧНІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	0	0	0	0	0	0	0
Білоруський округ	0	0	11	11	0	0	0
Північнокавказький округ	1	0	29	30	1	0	1
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Литовська РСР (4 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Естонська та Латвійська РСР (5 стрілецьких дивізій)	0	0	4	4	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	15	15	0	0	0
Грузинська РСР (8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР (285 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Разом	1	0	59	60	1	0	1

На підставі: РГВА. – Ф. 38650. – Оп. 1с. – Т. 140.

Додаток 3

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ЛЮТОМУ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	146	0	118	264	28	1	29
Білоруський округ	0	0	5	5	0	0	0
Північнокавказький округ	1	0	24	25	0	0	0
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Литовська РСР (4 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Естонська та Латвійська РСР (5 стрілецьких дивізій)	0	0	6	6	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	2	2	0	0	0
Грузинська РСР (8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР (285 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Разом	147	0	155	302	28	1	29

На підставі: РГВА. – Ф. 38650. – Оп. 1с. – Т. 140.

Додаток 4

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У БЕРЕЗНІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	1 121	88	1 498	2 707	44	40	84
Білоруський округ	0	0	7	7	0	0	0
Північнокавказький округ	16	6	29	51	9	10	19
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Литовська РСР (4 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Естонська та Латвійська РСР (5 стрілецьких дивізій)	0	0	6	6	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	1	1	0	0	0
Грузинська РСР (8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР (285 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Разом	1 137	94	1 541	2 772	53	50	103

На підставі: РГВА. – Ф. 38650. – Оп. 1с. – Т. 140.

Додаток 5

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ПЕРШОМУ КВАРТАЛІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	1 267	88	1 616	2 971	72	41	113
Білоруський округ	0	0	23	23	0	0	0
Північнокавказький округ	18	6	82	106	10	10	20
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Литовська РСР (4 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Естонська та Латвійська РСР (5 стрілецьких дивізій)	0	0	16	16	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	18	18	0	0	0
Грузинська РСР (8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР (285 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Разом	1 285	94	1 755	3 134	82	51	133

На підставі: РГВА. – Ф. 38650. – Оп. 1с. – Т. 140.

Додаток 6

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У КВІТНІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	4 595	869	5 312	10 776	147	164	311
Білоруський округ	0	0	8	8	0	0	0
Північнокавказький округ	15	1	36	52	15	13	28
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Литовська РСР (4 стрілецькі дивізії)	12	0	0	12	0	0	0
Естонська та Латвійська РСР (5 стрілецьких дивізій)	0	0	6	6	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	1	1	0	0	0
Грузинська РСР (8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР (285 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Разом	4 622	870	5 363	10 855	162	177	339

БОРОТЬБА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.

Додаток 7

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ТРАВНІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	3 024	213	2 857	6 094	38	71	109
Білоруський округ	17	0	16	33	1	1	2
Північнокавказький округ	4	0	1	5	1	0	1
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	3	0	2	5	1	0	1
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	0	0	9	9	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	2	2	0	4	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	1	0	7	8	0	0	0
Разом	3 051	215	2 892	6 158	41	72	113

Додаток 8

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ЧЕРВНІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	1 411	77	4 060	5 548	34	100	134
Білоруський округ	5	0	8	13	0	4	4
Північнокавказький округ	30	0	106	136	17	12	29
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	2	4	6	0	0	0
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	0	0	5	5	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	2	0	0	2	0	1	1
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	1	0	3	4			0
Разом	1 449	79	4 186	5 714	51	117	168

Додаток 9

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ДРУГОМУ КВАРТАЛІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	9 030	1 159	12 229	22 418	219	335	554
Білоруський округ	22	0	32	54	1	5	6
Північнокавказький округ	49	1	143	193	33	25	58
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	3	2	6	11	1	0	1
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	12	0	0	12	0	0	0
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	0	0	20	20	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	1	1	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	4	2	0	6	0	1	1
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	2	0	10	12	0	0	0
Разом	9 122	1 164	12 441	22 727	254	366	620

На підставі: РГВА. – Ф. 38650. – Оп. 1с. – Т. 140.

Додаток 10

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ПЕРШОМУ ПІВРІЧЧІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	10 297	1 247	13 845	25 389	291	376	667
Білоруський округ	22	0	55	77	1	5	6
Північнокавказький округ	67	7	225	299	43	35	78
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	3	2	6	11	1	0	1
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	12	0	0	12	0	0	0
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	0	0	36	36	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	19	19	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	4	2	0	6	0	1	1
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	2	0	10	12	0	0	0
Разом	10 407	1 258	14 196	25 861	336	417	753

Додаток 11

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ЛИПНІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	605	104	2 187	2 896	23	42	65
Білоруський округ	47	0	145	192	0	0	0
Північнокавказький округ	1	0	1	2	0	0	0
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	1	0	17	18	0	0	0
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	1	0	0	1	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Разом	655	104	2 350	3 109	23	42	65

Додаток 12

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У СЕРПНІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	1 812	153	3 379	5 344	58	80	138
Білоруський округ	253	0	169	422	20	14	34
Північнокавказький округ	4	0	9	13	0	0	0
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	0	1	1	0	0	0
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	6	6	71	83	0	1	1
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	0	0	0	0	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	2	2	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	0	0	3	3	0	0	0
Разом	2 075	159	3 634	5 868	78	95	173

На підставі: РГВА. – Ф. 38650. – Оп. Іс. – Т. 140.

БОРОТЬБА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.

Додаток 13

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ВЕРЕСНІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	5 482	703	4 948	11 133	125	196	321
Білоруський округ	171	7	1 037	1 215	1	7	8
Північнокавказький округ	8	0	17	25	2	3	5
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	0	0	0
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	17	10	235	262	1	0	1
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	1	5	43	49	7	0	7
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Разом	5 679	725	6 280	12 684	136	206	342

Додаток 14

ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ІІІ КВАРТАЛІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	7 899	960	10 514	19 373	206	318	524
Білоруський округ	471	7	1 351	1 829	21	21	42
Північнокавказький округ	13	0	27	40	2	3	5
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	1	0	18	19	0	0	0
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	23	16	306	345	1	1	2
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	2	5	43	50	7	0	7
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	2	2	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	0	0	3	3	0	0	0
Разом	8 409	988	12 264	21 661	237	343	580

Додаток 15

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ЖОВТНІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	3 188	90	3 714	6 992	82	149	231
Білоруський округ	158	0	724	882	11	6	17
Північнокавказький округ	1	0	4	5	1	0	1
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	0	0	0	1		1
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	21	12	284	317	0	2	2
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	2	1	16	19	0	0	0
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	6	6	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Разом	3 370	103	4 748	8 221	95	157	252

На підставі: РГВА. – Ф. 38650. – Оп. 1с. – Т. 140.

Додаток 16

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ЛИСТОПАДІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	3 309	15	4 236	7 560	66	81	147
Білоруський округ	148	0	686	834	3	3	6
Північнокавказький округ	3	0	12	15	1	0	1
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	1	0	1	2	0	0	0
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	140	16	552	708	1	3	4
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	39	4	144	187	5	3	8
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	1	0	0	1	0	0	0
Разом	3 641	35	5 631	9 307	76	90	166

Додаток 17

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ГРУДНІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	2 891	47	4 884	7 822	38	115	153
Білоруський округ	136	0	932	1 068	2	0	2
Північнокавказький округ	0	0	24	24	0	0	0
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	0	3	3	0	0	0
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	603	49	838	1 490	7	13	20
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	28	5	106	139	2	2	4
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	1	1	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Разом	3 658	101	6 788	10 547	49	130	179

Додаток 18

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У IV КВАРТАЛІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля			Втрати ВВ			
	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом	
Український округ	152	12 834	22 374	186	345	531	
Білоруський округ	0	2 342	2 784	16	9	25	
Північнокавказький округ	0	40	44	2	0	2	
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	0	4	5	1	0	1	
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	77	1 674	2 515	8	18	26	
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	10	266	345	7	5	12	
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	0	7	7	0	0	0	
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	0	0	1	0	0	0	
Разом	239	17 167	28 075	220	377	597	

На підставі: РГВА. – Ф. 38650. – Оп. 1с. – Т. 140.

БОРОТЬБА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.

Додаток 19

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У ІІ ПІВРІЧЧІ 1944 РОКУ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	17 287	1 112	23 348	41 747	392	663	1 055
Білоруський округ	913	7	3 693	4 613	37	30	67
Північнокавказький округ	17	0	67	84	4	3	7
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	2	0	22	24	1	0	1
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	787	93	1 980	2 860	9	19	28
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	71	15	309	395	14	5	19
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	0	0	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	7	7	0	0	0
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	2	2	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	1	0	3	4	0	0	0
Разом	19 078	1 227	29 431	49 736	457	720	1 177

Додаток 20

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У 1944 РОЦІ							
Округи, дивізії і полки	Втрати підпілля				Втрати ВВ		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	27 584	2 359	37 193	67 136	683	1 039	1 722
Білоруський округ	935	7	3 748	4 690	38	35	73
Північнокавказький округ	84	7	292	383	47	38	85
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	5	2	28	35	2	0	2
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	799	93	1 980	2 872	9	19	28
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	71	15	345	431	14	5	19
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	0	0	19	19	0	0	0
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	4	2	7	13	0	1	1
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	0	0	2	2	0	0	0
Киргизька РСР(285 стрілецьких полків)	3	0	13	16	0	0	0
Разом	29 485	2 485	43 627	75 597	793	1 137	1 930

Додаток 21

ВТРАТИ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК В РЕЗУЛЬТАТІ НАПАДУ ПІДПІЛЛЯ НА ГАРНІЗОНИ І ПІДРОЗДІЛИ В БЕРЕЗНІ 1944 РОКУ				
Округи, дивізії і полки	Кількість нападів	Втрати ВВ		
		Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	30	133	71	204
Білоруський округ	14	17	11	28
Північнокавказький округ	11	11	11	22
Казахська РСР (3 стрілецькі дивізії)	1	1	0	1
Литовська РСР(4 стрілецькі дивізії)	3	2	2	4
Естонська та Латвійська РСР(5 стрілецьких дивізій)	2	5	0	5
Грузинська РСР(8 моторизованих стрілецьких полків)	2	1	1	2
РАЗОМ	63	170	96	266

На підставі: РГВА. – Ф. 38650. – Оп. Іс. – Т. 140.

Додаток 22

БОРОТЬБА ПІДПІЛЛЯ З ВНУТРІШНІМИ ВІЙСЬКАМИ У 1944 РОЦІ															
Операції	Втрати підпілля			Втрати ВВ			Операції (%)			Втрати підпілля (%)			Втрати ВВ (%)		
	Вбиті	Поранені	Захоплені	Вбиті	Поранені	Разом	Вбиті	Поранені	Разом	Вбиті	Поранені	Захоплені	Вбиті	Поранені	Разом
Український округ	4 836	27 610	2 362	37 953	821	1 111	1 932	85,94	93,56	94,94	85,50	88,92	84,81	90,03	87,74
Білоруський округ	253	935	7	3 748	4 690	55	46	101	4,50	3,17	0,28	8,44	6,14	5,68	3,73
Північнокавказький округ	144	84	7	292	383	58	49	107	2,56	0,28	0,66	0,50	5,99	3,97	4,86
Кавказька РСР (3 стрілецькі дивізії)	13	5	2	28	35	3	0	3	0,23	0,02	0,08	0,06	0,05	0,31	0,00
Литовська РСР (4 стрілецькі дивізії)	306	799	93	1 980	2 872	11	21	32	5,44	2,71	3,74	4,46	3,76	1,14	1,70
Естонська та Латвійська РСР (5 стрілецьких дивізій)	59	71	15	345	431	19	5	24	1,05	0,24	0,60	0,78	0,56	1,96	0,41
Таджицька РСР (5 моторизованих стрілецьких полків)	5	0	0	19	19	0	0	0	0,09	0,00	0,00	0,04	0,02	0,00	0,00
Грузинська РСР (8 моторизованих стрілецьких полків)	2	4	2	0	6	1	2	3	0,04	0,01	0,08	0,00	0,01	0,10	0,16
Узбецька РСР (170 стрілецьких полків)	1	0	0	2	2	0	0	0	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Киргизька РСР (285 стрілецьких полків)	6	3	0	13	16	0	0	0	0,11	0,01	0,00	0,03	0,02	0,00	0,00
Карелофінська СРСР (288 стрілецьких полків)	2	0	0	7	7	0	0	0	0,04	0,00	0,00	0,02	0,01	0,00	0,00
Разом	5 627	29 511	2 488	44 387	76 386	968	1 234	2 202	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1943 г.	507	917	132	7 813	8 862	176	180	356	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Збільшення в порівнянні з 1943 г.	5 120	28 594	2 356	36 574	67 524	792	1 054	1 846	1109,86	3218,21	1884,85	568,12	861,95	550,00	685,56

Додаток 23

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 16 СТРЕЛЬЦЬКОЇ БРИГАДИ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ						Кількість		
Підрозділ, відділи і підвідділи	Командуючий	Місце розташування	Область	Дата прибуття	Офіцери	Сержанти	Рядові	Разом
201 окремих стрілецький батальйон	плк.Барішніков	Дубровня	рівненська	15.08.1944	34	68	150	252
1 рота(посилаєна)	лейт.Булавко	Погост Зарічний	рівненська	12.09.1944	8	38	75	121
3 рота	лейт.Шмирко	Высоцьк	рівненська	16.08.1944	8	29	56	93
Всього в батальйоні					50	135	281	466
202 окремих стрілецький батальйон	май.Котларов	Рафалівка	рівненська	13.09.1944	44	119	209	372
1 рота(посилаєна)	лейт.Горін	Мульчиці	рівненська		7	6	51	64
взвод автоматників, 1 взвод	лейт.Савін	ст.Рафалівка	рівненська		1	9	25	35
Всього в батальйоні					52	134	285	471
203 окремих стрілецький батальйон	кап.Житков	Володимирів	рівненська	23.12.1944	41	80	191	312
2 рота(посилаєна)	лей.Шулаєв	Жовкині	рівненська		8	33	56	97
3 рота(посилаєна)	мол.лейт.Коровін	Хіноч	рівненська		8	41	45	94
Всього в батальйоні					57	154	292	503
204 окремих стрілецький батальйон	май.Леонов	Сарни	рівненська	19.08.1944	39	182	161	382
1 рота(посилаєна)	ст.лей.Змієвський	Карасин	рівненська	24.12.1944	8	40	72	120
2 рота(посилаєна)	ст.лей.Каретніков	Бережнция	рівненська	24.12.1944	7	25	29	61
Всього в батальйоні					54	247	262	563
205 окремих стрілецький батальйон	май.Дерюгін	Рокитно	рівненська	17.08.1944	41	85	159	285
1 рота(посилаєна)	лейт.Кудряшов	Клешиєв	рівненська	24.12.1944	9	25	54	88
3 рота(посилаєна)	лейт.Наєля	Ельно	рівненська	22.12.1944	3	34	47	84
Всього в батальйоні					53	144	260	457
Окремих батальйон бойового забезпечення	ст.лей.Казанцев	Сарни	рівненська	14.08.1944	39	93	224	356
Всього в бригаді					359	926	1 618	2 903

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 17 СТРЕЛЬЦЬКОЇ БРИГАДИ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ

Підрозділ, відділ і підвідділ	Командуючий	Місце розташування	Область	Дата прибуття	Кількість		
					Офіцери	Сержанти	Рядові
Керівництво бригади	плк.Новічкін	Львів	львівська	3.08.1944	51	12	20
Окремий батальйон бойового забезпечення	май. Саратов	Львів	львівська	9.08.1944	34	92	253
206 окремий стрілецький батальйон	май. Самотуга	Львів	львівська	27.07.1944	63	170	415
207 окремий стрілецький батальйон	кап. Дроздов	Одесько	львівська	17.09.1944	50	128	329
2 рота	ст.лей.Давидов	Красне	львівська	15.09.1944	9	34	97
Всього в батальйоні					59	162	426
208 окремий стрілецький батальйон	май. Крижень	Перемішляни	львівська	24.08.1944	35	93	230
1 рота	ст.лей.Міщенко	Глинани	львівська	25.01.1945	4	30	77
2 рота	лей.Кузьмін	Бібрка	львівська	25.01.1945	6	32	71
Всього в батальйоні					45	155	378
209 окремий стрілецький батальйон	май. Калінік	Радехів	львівська	14.09.1944	41	80	187
3 рота	лей.Рабинович	Лопатин	львівська	14.09.1944	5	34	70
1 рота	лей.Пушкарьов	Топорів	львівська		5	33	74
Всього в батальйоні					51	147	331
210 окремий стрілецький батальйон	гп. Скотніков	Дрогобич	дрогобицька	15.09.1944	51	126	292
2 рота	ст.лей.Самойленко	Жидачів	дрогобицька	20.01.1945	7	31	63
Всього в батальйоні					58	157	355
173 окремий стрілецький батальйон	май. Поташин	Миколайів	львівська	1.11.1944	38	79	157
2 рота	кап. Батюк	Воля Добрянська	львівська	1.11.1944	3	26	38
1 взвод 2 роти	лей.Шитов	Шкєло	львівська	1.11.1944	1	9	33
3 роти	ст.лей.Аксєонов	Ширець	львівська	1.11.1944	3	28	64
Всього в батальйоні					45	142	292
Всього в бригаді					406	1037	2470
							3 913

Додаток 25

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 18 СТРІЛЕЦЬКОЇ БРИГАДИ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ							Кількість		
Підрозділ, відділи і підвідділи	Командуючий	Місце розташування	Область	Дата прибуття	Офіцери	Сержанти	Рядові	Разом	
Керівництво бригади	плк. Козлов	Київ	київська	7.11.1943	48	12	21	81	
Окремий батальйон бойового забезпечення	кап. Кузнєцов	Київ	київська	7.11.1943	40	88	227	355	
186 окремих стрілецький батальйон	кап. Белік	Київ	київська	9.07.1944	57	141	356	554	
189 окремих стрілецький батальйон	кап. Макаров	Мельниця подільська	гернопільська	23.01.1945	49	92	257	398	
2 рота	ст. лей. Сірін	Монастиричі	гернопільська	5.12.1944	6	34	86	126	
Всього в батальйоні					55	126	343	524	
188 окремих стрілецький батальйон	май. Вішняков	Київ	київська	15.11.1944	59	123	245	427	
189 окремих стрілецький батальйон	плк. Козлов	Горохів	волинська	25.11.1944	46	98	223	367	
2 рота	лей. Козічін		волинська	25.11.1944	7	33	83	123	
1 рота	кап. Кучерюк	Берестечко	волинська	15.12.1944	6	32	75	113	
Всього в батальйоні					59	163	381	603	
Всього в бригаді					318	653	1573	2 544	

Додаток 26

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 19 СТРІЛЕЦЬКОЇ БРИГАДИ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ

Підрозділ, відділи і підрозділи	Командуючий	Місце розташування	Область	Кількість		
				Офіцери	Сержанти	Рядові
Керівництво бригади, окремих батальйон бойового забезпечення	плк. Хазов	Бурштин	станіславівська	97	112	241
190 окремих стрілецький батальйон	май. Бобров	Галич	станіславівська	53	133	230
3 рота	ст. лей. Агапов	Жовтень	станіславівська	6	20	31
Всього в батальйоні				59	153	261
191 окремих стрілецький батальйон	май. Щербань	Войнилів	станіславівська	50	118	185
1 рота	лей. Петренко	Збора	станіславівська	6	25	50
Всього в батальйоні				56	143	235
192 окремих стрілецький батальйон	май. Скородумов	Бкашевичі	станіславівська	50	132	204
2 рота	ст. лей. Беркутов	Більшовиці	станіславівська	7	17	47
Всього в батальйоні				57	149	251
193 окремих стрілецький батальйон	кап. Юрченко	Рогатин	станіславівська	46	95	160
2 рота	лей. Ємелянєнков	Oszej Liskapowe	станіславівська	15	13	41
3 рота	лей. Русов	Підкамінь	станіславівська	8	19	44
Всього в батальйоні				69	127	245
237 окремих стрілецький батальйон	кап. Фімушкін	Чернівці	чернівецька	43	99	200
1 рота	лей. Зібарєв	Вашковичі	чернівецька	4	20	61
2 рота	мл. лей. Антонов	Заставка	чернівецька	6	27	67
Всього в батальйоні				53	146	328
240 окремих стрілецький батальйон	май. Максимов	Вишняця	чернівецька	42	92	184
2 рота	лей. Янковський	Бергомет(Вергомет)	чернівецька	7	32	79
3 рота	ст. лей. Куригін		чернівецька	8	31	75
Всього в батальйоні				57	155	338
Всього в бригаді				448	985	1899

Додаток 27

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 20 СТРІЛЕЦЬКОЇ БРИГАДИ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ							Кількість		
Підрозділ, відділи і підвідділи	Командуючий	Місце розташування	Область	Дата прибуття	Офіцери	Сержанти	Рядові	Разом	
Керівництво бригади	плк.Косоногов	Костопіль	рівненська	22.12.1944	57	18	21	96	
Навчальний батальйон	кап.Сичьов	Костопіль	рівненська	1.12.1944	28	66	638	732	
Окремий батальйон бойового забезпечення	кап. Нікітін	Костопіль	рівненська	22.12.1944	40	87	260	387	
231 окремий стрілецький батальйон	май.Куліков	Бережно	рівненська	21.12.1944	41	71	163	275	
2 рота	лей.Сінколов	Моквин	рівненська	21.12.1944	4	16	25	45	
3 рота	лей.Персипкін	Стара Гута	рівненська	16.09.1944	6	23	58	87	
Всього в батальйоні					51	110	246	407	
232 окремий стрілецький батальйон	май.Єфімов	Межиріч	рівненська	16.09.1944	32	41	118	191	
1 рота	лей.Єфімов	Гоща	рівненська	16.09.1944	7	20	38	65	
2 рота	лей.Куцый	Тучин	рівненська	21.12.1944	5	9	42	56	
3 рота	лей.Масалов	Кожець	рівненська	16.09.1944	6	22	59	87	
Всього в батальйоні					50	92	257	399	
233 окремий стрілецький батальйон	май.Погодін		рівненський	23.12.1944	50	110	267	427	
Всього в бригаді					276	483	1 689	2 448	

Додаток 28

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 21 СТРЕЛЬЦЬКОЇ БРИГАДИ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ

Підрозділ, відділи і підрозділи	Командуючий	Місце розташування	Область	Дата прибуття	Кількість		
					Офіцери	Сержанти	Рядови
Керівництво бригади	плк. Мишко	Кременець	тернопільська	2.10.1944	55	13	21
Окремий батальйон бойового забезпечення	май. Гасквіч	Кременець	тернопільська	2.10.1944	29	68	201
226 окремий стрілецький батальйон	май. Голубко	Кунів	кам'янецька	9.04.1944	46	103	202
2 рота	лей. Кузієв	Данилівка	кам'янецька	10.08.1944	7	23	73
Всього в батальйоні					53	126	275
227 окремий стрілецький батальйон	май. Васильєв	Шумськ	тернопільська	4.03.1944	40	77	226
2 рота	лей. Дашков	Делеркалі	тернопільська	11.10.1944	5	26	56
Всього в батальйоні					45	103	282
228 окремий стрілецький батальйон	кап. Сомбель	Острог	рівненська	23.12.1944	33	93	116
2 рота	лей. Сришов	Мілятин	рівненська	11.12.1944	7	23	76
3 рота	лей. Князєв	Короство	рівненська	11.12.1944	7	25	79
Всього в батальйоні	мл. лей. Баль	ст. Оженін	рівненська	11.12.1944	4	10	24
229 окремий стрілецький батальйон	кап. Сабадаш	Вишевець	тернопільська	21.06.1944	35	71	164
1 рота	лей. Беспалов	Лановець	тернопільська	14.09.1944	8	25	55
2 рота	лей. Козіков	ст. Колодно	тернопільська	2.11.1944	5	18	41
Всього в батальйоні					48	114	260
230 окремий стрілецький батальйон	май. Барабанов	Кременець	тернопільська	27.03.1944	36	97	189
3 рота	лей. Жуков	Новий Почаїв	тернопільська	14.09.1944	5	27	66
Всього в батальйоні					41	124	255
174 окремий стрілецький батальйон	кап. Паталахін	Чортків	тернопільська	14.09.1944	41	87	171
2 рота	лей. Подзолін	Тольсте	тернопільська	7.12.1944	10	30	89
3 рота	лей. Гушін	Борщів	тернопільська	15.09.1944	9	31	111
Всього в батальйоні					60	148	371
Всього в бригаді					382	847	1960

Додаток 29

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 24 СТРЕЛЬЦЬКОЇ БРИГАДИ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ							Кількість		
Підрозділ, відділ і підвідділ	Командуючий	Місце розташування	Область	Дата прибуття	Офіцери	Сержанти	Рядові	Разом	
Керівництво бригади	плк. Фатєєв	Дубно	рівненська	16.09.1944	51	19	23	93	
Окремий батальйон бойового забезпечення	кап. Селєзньов	Дубно	рівненська	16.09.1944	33	76	197	306	
216 окремий стрілецький батальйон	май. Коновалов	Дубини	рівненська	18.09.1944	43	97	280	420	
2 рота	лей. Герасімов	Червоноармійськ	рівненська	18.09.1944	6	28	67	101	
Всього в батальйоні					49	125	347	521	
217 окремий стрілецький батальйон	кап. Демянов	Мізоч	рівненська	16.09.1944	42	112	255	409	
1 рота	лей. Вєтшев	Здолбунів	рівненська	8.01.1945	5	20	66	91	
Всього в батальйоні					47	132	321	500	
218 окремий стрілецький батальйон	май. Шасний	Вєрба	рівненська	16.09.1944	54	158	311	523	
219 окремий стрілецький батальйон	кап. Шапошніков	Рівне	рівненська	23.12.1944	44	104	248	396	
2 рота	лей. Жаворонков	Александрія	рівненська	23.12.1944	8	35	63	106	
Всього в батальйоні					52	139	311	502	
220 окремий стрілецький батальйон	май. Васільєв	Млинів	рівненська	15.09.1944	48	96	219	363	
1 рота	ст.лей. Лебачков	Острожець	рівненська	20.09.1944	5	30	65	100	
2 рота	ст.лей. Клімьонов	Демидівка	рівненська	15.09.1944	6	27	58	91	
Всього в батальйоні					59	153	342	554	
Всього в бригаді					345	802	1699	2 999	

Додаток 30

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 25 СТРІЛЕЦЬКОЇ БРИГАДИ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ

Підрозділ, відділи і підрозділи	Командуючий	Місце розташування	Область	Дата придбання	Кількість		
					Офіцери	Сержанти	Рядові
Керівництво бригади	плк.Радченко	Буськ	львівська	15.09.1944	56	19	18
Окремий батальйон бойового забезпечення	кап. Жолов	Холоневичі	львівська	25.11.1944	33	75	187
221 окремий стрілецький батальйон	май.Місшвілі	Бережани	тернопільська	2.10.1944	44	110	196
3 рота	лей.Меренков	Козова	тернопільська	2.10.1944	8	31	60
Всього в батальйоні					52	141	256
222 окремий стрілецький батальйон	кап. Шевляков	Новий Ярчів	львівська	20.09.1944	46	105	242
3 рота	ст.лей.Грєвцев	Куликів	львівська	20.09.1944	8	34	66
1 рота	мл.лей.Андрєв	Новий Милатин	львівська	20.09.1944	8	37	57
Всього в батальйоні					62	176	365
223 окремий стрілецький батальйон	кап. Шумєвич	Золочів	львівська	17.09.1944	27	79	158
2.13 рота	лей.Кєвєрков	Поморини	львівська	15.09.1944	59	104	173
Всього в батальйоні					86	183	331
224 окремий стрілецький батальйон	кап. Крижановський	Клишнів	Молдавська РСР	12.09.1944	56	138	230
225 окремий стрілецький батальйон	май.Міронов	Кам'янка Буська	львівська	15.09.1944	35	61	150
2 рота	лей.Пасін	Добротвір	львівська	15.09.1944	7	21	79
3 рота	лей.Пасін	Холоїв	львівська	15.09.1944	4	22	67
Взвод 1 роти 225 окремого стрілецького (посиленого) батальйону	лей.П'язин	Балатинці	львівська	21.12.1944	2	9	27
Всього в батальйоні					48	113	323
Всього в бригаді					393	845	1710
							2 948

БОРОТЬБА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.

Додаток 31

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 227 СТРІЛЕЦЬКОГО ПОЛКУ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ								
Підрозділ, відділи і підвідділи	Командуючий	Місце Розташування	Область	Дата прибуття	Кількість			
					Офіцери	Сержанти	Рядові	Разом
Штаб полку, 3 стрілецький батальйон	пплк.Жданов	Луцьк	волинська	20.10.1944	79	183	530	792
1 стрілецький батальйон	кап. Вартанян	Цумань	волинська	20.10.1944	16	51	133	200
2 рота	кап. Перепьолкін	Деражне	волинська	20.10.1944	6	29	100	135
3 рота	лей.Шеремет	Кадищі	волинська	3.01.1945	6	32	94	132
Всього в батальйоні					28	112	327	467
2 стрілецький батальйон	ст.лей.Оршов	Холоневичі	волинська	25.11.1944	14	36	97	147
5 рота	кап. Мкртчян	Галаймівка	волинська	25.11.1944	4	20	66	90
6 рота	лей.Фьодоров	Липно	волинська	25.11.1944	5	21	65	91
Всього в батальйоні					23	77	228	328
Всього в полку					130	372	1085	1 587

Додаток 32

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 169 СТРІЛЕЦЬКОГО ПОЛКУ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ							
Підрозділ, відділи і підвідділи	Командуючий	Місце розташування	Область	Кількість			
				Офіцери	Сержанти	Рядові	Разом
Штаб полку,спеціальні частини	пплк.Савченко	Колки	волинська	51	93	265	409
1 стрілецький батальйон	ст.лей.Міколенко	Карасин	волинська	20	45	127	192
1 рота	ст.лей.Чуглін	Грива	волинська	5	20	54	79
Всього в батальйоні				25	65	181	271
2 стрілецький батальйон	май.Таужнянський	Чарториськ	волинська	18	45	121	184
5 рота	ст.лей.Майоров	Комарів	волинська	4	20	55	79
Всього в батальйоні				22	65	176	263
3 стрілецький батальйон	ст.лей.Нетьосов	Маневичі	волинська	17	52	114	183
7 рота	лей.Маришкін	Троянівка	волинська	5	20	54	79
Всього в батальйоні				22	72	168	262
Всього в полку				120	295	790	1 205

Додаток 33

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 192 СТРЕЛЬЦЬКОГО ПОЛКУ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ								
Підрозділ, відділи і підвідділи	Командуючий	Місце розташування	Область	Дата прибуття	Кількість			
					Офіцери	Сержанти	Рядові	Разом
Штаб полку, спеціальні частини	пплк. Саломахін	Камінь Коширський	волинська	13.11.1944	59	77	216	352
1 стрілецький батальйон	кап. Рябков	Нисухосжі	волинська	27.11.1944	13	23	100	136
2 рота	лей. Гріценко	Сошично	волинська	27.11.1944	6	21	93	120
1 рота	лей. Соловійов	Сероховичі	волинська	28.11.1944	7	22	94	123
5 рота	лей. Кісільов	Вузаки	волинська	26.11.1944	6	20	94	120
Всього в батальйоні					32	86	381	499
3 стрілецький батальйон	ст. лей. Попов	Любешів	волинська	28.11.1944	13	23	92	128
7 рота	лей. Костін	Вихів	волинська	28.11.1944	7	21	91	119
Охорона бази	лей. Стаханов	Ковель	волинська	12.11.1944	1	2	21	24
Всього в батальйоні					21	46	204	271
Всього в полку					112	209	801	1 122

Додаток 35

РОЗМІЩЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ 18 КАВАЛЕРІЙСЬКОГО ПОЛКУ У ЛЮТОМУ 1945 РОКУ								
Підрозділ, відділи і підвідділи	Командуючий	Місце розташування	Область	Дата прибуття	Кількість			
					Офіцери	Сержанти	Рядові	Разом
Штаб полку	пплк. Захарченко	Броди	львівська	15.08.1944	62	77	255	394
батерей артилерії	ст. лей. Шунтаков	Броди	львівська	15.08.1944	7	21	57	85
4 ескадрон	кап. Ларінцев	Броди	львівська	30.12.1944	7	22	75	104
1 ескадрон	лей. Гречанюк	Підкамінь	львівська	30.12.1944	8	25	83	116
2 ескадрон	ст. лей. Бєлцікій	Zabłocce	львівська	30.12.1944	8	25	79	112
3 ескадрон	лей. Пікман	Берестечко	львівська	30.12.1944	8	28	88	124
Всього в полку					100	198	637	935

Додаток 36

ДИСЛОКАЦІЯ І ЧИСЕЛЬНІСТЬ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК УКРАЇНСЬКОГО ОКРУГУ ПІСЛЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ 1945 РОКУ		
Округ,місцевість	Підрозділ ВВ	Кількість
<i>Київська область</i>		
Київ	Керівництво округу	398
Київ	290 моторизований стрілецький полк	1 660
Всього в області		2 058
<i>Волинська область</i>		
Луцьк	Керівництво 81 стрілецької дивізії і спеціальні частини	360
Ковель	168 стрілецький полк	1 550
Луцьк	277 стрілецький полк	1 550
Всього в області		3 460
<i>Рівненська область</i>		
Сарни	445 стрілецький полк 81 стрілецької дивізії	1 550
Рівне	446 стрілецький полк 81 стрілецької дивізії	1 550
Всього в області		3 100
<i>Львівська область</i>		
Львів	Керівництво 62 стрілецької дивізії	360
Львів	267 стрілецький полк	1 550
Львів	18 полк кавалерії	1 157
Всього в області		3 067
<i>Дрогобицька область</i>		
Дрогобич	145 стрілецький полк 62 стрілецької дивізії	1 550
Ходорів	332 стрілецький полк 62 стрілецької дивізії	1 550
Всього в області		3 100
<i>Тернопільська область</i>		
Бережани	86 стрілецький полк 62 стрілецької дивізії	1 550
Копичинці	447 стрілецький полк 82 стрілецької дивізії	1 550
Всього в області		3 100
<i>Станіславівська область</i>		
Станіславів	Керівництво 82 стрілецької дивізії	360
Станіславів	333 стрілецький полк	1 550
Болехів	215 стрілецький полк	1 550
Коломия	448 стрілецький полк	1 550
Всього в області		5 010
Всього в окрузі		22 895

Додаток 37

РЕЗУЛЬТАТИ БОРОТЬБИ З ПІДПІЛЛЯМ УКРАЇНСЬКОГО ОКРУГУ В 1945 РОЦІ						
Підрозділ	Вбиті	Захоплені	Затримані за допомогу підпілля	Здалися добровільно	Разом	Вислані родини членів підпілля
16 стрілецька бригада	2 195	1 302	1 600	474	5 571	616
17 стрілецька бригада	3 402	13 567	3 313	10 847	31 129	2 500
18 стрілецька бригада	1 406	3 009	1 396	826	6 637	37
19 стрілецька бригада	2 856	9 678	3 920	14 456	30 910	571
20 стрілецька бригада	1 331	3 135	3 530	916	8 912	223
21 стрілецька бригада	2 220	6 070	3 002	1 575	12 867	104
24 стрілецька бригада	1 986	7 259	2 865	685	12 795	248
25 стрілецька бригада	1 370	6 525	3 206	3 599	14 700	1 131
169 стрілецький полк	779	335	201	55	1 370	73
192 стрілецький полк	389	629	404	302	1 724	58
256 стрілецький полк	445	2 230	522	105	3 302	75
277 стрілецький полк	1 119	718	7 034	146	9 017	176
281 стрілецький полк	47	150	297	36	530	1
379 стрілецький полк	88	276	131	38	533	0
290 стрілецький моторизований полк	39	49	32	25	145	0
12 стрілецький полк	11	17	34	0	62	0
18 кавалерійський полк	613	842	636	157	2 248	167
224 окремий стрілецький батальйон	0	5	0	0	5	0
62 стрілецька дивізія	383	774	800	49	2 006	82
81 стрілецька дивізія	334	492	397	27	1 250	0
82 стрілецька дивізія	499	1 332	1 576	80	3 487	93
Український округ	21 512	58 394	34 896	34 398	149 200	6 155

БОРОТЬБА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.

Додаток 38

РЕЗУЛЬТАТИ БОРОТЬБИ З ПІДІЛЛЯМ УКРАЇНСЬКОГО ОКРУГУ В 1945 РОЦІ													
Підрозділ	Тармати	Мортири	Рушніці панци	цкм	ркм	кб	мм	Пістолети і револьвери	Транати	Набої	Вибухівка(кг)	Радіостанції	
16 стрілецька бригада	1	2	3	1	86	1 192	232	96	456	66 370	0	0	
17 стрілецька бригада	0	11	18	26	297	2 487	650	636	3 476	572 002	100	25	
18 стрілецька бригада	0	19	8	20	145	924	344	215	1 988	165 142	15	12	
19 стрілецька бригада	2	25	13	32	160	1 998	426	245	5 286	935 465	810	19	
20 стрілецька бригада	0	6	1	13	127	1 046	351	270	1 074	90 152	8	5	
21 стрілецька бригада	1	9	3	39	162	1 825	558	422	2 527	246 949	402	7	
24 стрілецька бригада	0	11	6	15	63	1 602	452	416	1 874	303 983	5	6	
25 стрілецька бригада	0	3	3	27	48	1 379	456	379	1 791	308 868	250	9	
169 стрілецький полк	0	2	0	2	52	342	146	101	33	7 730	2	1	
192 стрілецький полк	0	0	0	1	26	255	58	26	88	8 281	0	1	
256 стрілецький полк	0	1	7	6	43	182	87	37	412	65 320	10 385	4	
277 стрілецький полк	0	4	0	5	57	729	180	125	531	85 952	0	1	
281 стрілецький полк	0	0	0	0	4	36	13	5	31	2 490	0	0	
379 стрілецький полк	0	3	0	2	8	79	15	13	61	14 170	0	0	
290 стрілецький моторизований полк	0	0	0	0	2	9	11	14	58	830	0	0	
12 стрілецький полк	0	0	0	0	0	11	5	3	8	1 210	0	0	
18 кавалерійський полк	0	4	4	10	44	308	111	49	418	49 680	0	1	
224 окремий стрілецький батальйон	0	0	0	0	0	5	1	0	3	440	0	0	
62 стрілецька дивізія	0	0	0	0	24	215	110	78	244	29 257	0	0	
81 стрілецька дивізія	0	0	0	1	8	238	95	58	203	20 341	0	0	
82 стрілецька дивізія	0	0	0	4	35	378	135	81	536	108 369	292	0	
Український округ	4	100	66	204	1 391	15 240	4 436	3 269	21 098	3 083 001	12 269	91	

Додаток 39

БОЙОВІ ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОГО ОКРУГУ В 1945 РОЦІ				
Підрозділ	Вбиті	Поранені	Затинули	Разом
16 стрілецька бригада	32	54	2	88
17 стрілецька бригада	68	117	0	185
18 стрілецька бригада	30	36	0	66
19 стрілецька бригада	42	66	0	108
20 стрілецька бригада	39	65	0	104
21 стрілецька бригада	87	117	0	204
24 стрілецька бригада	46	59	1	106
25 стрілецька бригада	45	71	4	120
169 стрілецький полк	7	8	0	15
192 стрілецький полк	12	21	1	34
256 стрілецький полк	6	17	0	23
277 стрілецький полк	16	44	1	61
281 стрілецький полк	1	0	0	1
379 стрілецький полк	1	2	0	3
290 стрілецький моторизований полк	1	6	0	7
12 стрілецький полк	3	1	0	4
18 кавалерійський полк	23	38	0	61
224 окремий стрілецький батальйон	0	0	0	0
62 стрілецька дивізія	12	26	0	38
81 стрілецька дивізія	9	17	0	26
82 стрілецька дивізія	17	25	0	42
Український округ	497	790	9	1 296

Додаток 40

ОПЕРАЦІЇ ПРОТИ ПІДПІЛЛЯ У 1945 РОЦІ			
Підрозділ	Кількість операцій	Зі збройними сутичками	
16 стрілецька бригада	454	189	
17 стрілецька бригада	4 814	441	
18 стрілецька бригада	206	63	
19 стрілецька бригада	1 423	183	
20 стрілецька бригада	2 320	243	
21 стрілецька бригада	1 211	402	
24 стрілецька бригада	1 531	372	
25 стрілецька бригада	924	267	
169 стрілецький полк	359	63	
192 стрілецький полк	648	250	
256 стрілецький полк	666	94	
277 стрілецький полк	680	108	
281 стрілецький полк	19	0	
379 стрілецький полк	43	3	
290 стрілецький моторизований полк	26	12	
12 стрілецький полк	6	4	
18 кавалерійський полк	741	123	
224 окремий стрілецький батальйон	0	0	
62 стрілецька дивізія	1 375	153	
81 стрілецька дивізія	81	2128	172
82 стрілецька дивізія	1 261	189	
Український округ	20 835	3 331	

БОРОТЬБА НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.

Додаток 41

Місяць	РЕЗУЛЬТАТИ БОРОТЬБИ З ПІДПІЛЛЯМ У 1945 РОЦІ ЗА ОКРУГАМИ																										
	Український округ						Білоруський округ						Прибалтійський округ														
	Операції з бойовими сунітками		Втрати підпілля		Втрати військ		Операції з бойовими сунітками		Втрати підпілля		Втрати військ		Операції з бойовими сунітками		Втрати підпілля		Втрати військ										
	Загальна кількість операцій	Вбиті	Захоплено	Разом	Вбиті	Захоплено	Разом	Загальна кількість операцій	Вбиті	Захоплено	Разом	Вбиті	Захоплено	Разом	Вбиті	Захоплено	Разом	Вбиті	Захоплено	Разом							
Січень	796	1 665	2 829	7 064	9 893	55	84	4	143	54	41	417	762	1 179	11	20	0	31	110	24	423	1 006	1 429	10	18	0	28
Лютий	751	2 09	2 874	8 692	11 566	62	90	0	152	83	32	173	568	741	4	10	0	14	123	22	557	1 020	1 577	45	32	0	77
Березень	720	177	3 833	8 654	12 487	80	141	0	221	36	23	102	606	708	1	2	0	3	91	55	546	575	1 121	37	74	0	105
I квартал	2 267	551	9 536	24 410	33 946	197	315	4	516	173	96	692	1 936	2 628	16	32	0	48	324	101	1 526	2 601	4 127	92	124	0	216
Квітень	838	274	3 168	8 805	11 973	73	109	1	183	53	14	140	504	644	6	7	0	13	120	62	473	617	1 090	17	31	0	48
Травень	915	391	1 801	5 989	7 790	26	57	1	84	459	12	130	279	409	5	5	0	10	190	99	394	463	857	12	19	0	31
Червень	1 361	440	1 449	3 497	4 946	38	40	1	79	614	23	198	235	433	6	8	0	14	267	164	706	709	1 415	27	29	0	79
II квартал	3 114	1 105	6 418	18 291	24 709	137	206	3	346	1 126	49	468	1 018	1 486	17	20	0	37	577	325	1 573	1 789	3 362	56	79	0	135
I півріччя	5 381	1 656	15 954	42 701	58 655	334	521	7	862	1 299	145	1 160	2 954	4 114	33	52	0	85	901	426	3 099	4 390	7 489	148	203	0	351
Листопад	2 063	435	1 373	4 791	6 164	42	65	0	107	388	9	50	355	405	2	4	0	6	321	147	620	731	1 351	17	34	0	51
Сербень	3 167	582	1 286	4 797	6 083	33	58	2	93	576	10	40	544	584	0	3	0	3	469	153	336	808	1 144	17	19	0	36
Вересень	3 855	470	9 111	2 438	3 349	28	44	0	72	608	4	31	309	340	1	3	0	4	380	146	320	594	914	11	18	0	87
III квартал	9 085	1 487	3 570	12 026	15 596	103	167	2	272	1 572	23	121	1 208	1 529	3	10	0	13	1 170	446	1 276	2 133	3 409	45	71	0	116
Жовтень	3 825	82	836	1 837	2 673	22	45	0	67	372	35	15	198	213	1	0	0	1	322	138	327	562	889	18	20	0	38
Листопад	1 372	68	641	1 021	1 662	20	32	-0	52	347	28	13	203	216	1	0	0	2	275	124	208	443	651	9	16	0	25
Грудень	1 172	38	511	809	1 320	18	25	0	43	195	19	11	172	183	0	0	0	0	246	127	109	378	487	12	13	0	63
IV квартал	6 369	1 88	1 988	3 667	5 655	60	102	0	162	914	82	39	573	612	2	1	0	3	843	389	644	1 383	2 027	39	49	0	88
II півріччя	15 454	1 675	5 558	15 693	21 251	163	269	2	434	2 486	105	160	1 781	1 941	5	11	0	16	2 013	835	1 920	3 516	5 436	84	120	0	204
Разом	20 835	3 331	21 512	58 394	79 906	497	790	9	1 296	3 785	250	1 320	4 735	6 055	38	63	0	101	2 914	1 261	5 019	7 906	12 925	232	323	0	555

ЛИТОВСЬКИЙ РУХ ОПОРУ, 1944-1952*

МОТИВИ І МАСШТАБИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ

Після нацистської окупації, яка тривала понад три роки, зморений литовський нарід очікував перемоги союзників і відновлення своєї незалежної держави. На жаль, литовцям судилося потрапити під другу, жорстокішу – советсько-російську окупацію. Люди, що залишилися у Литві, потерпіли від помсти советських окупантів, які повернулися на литовську землю.

Захопивши цю територію вдруге, літом 1944 року, росіяни не вважали Литву незалежною країною і трактували цю землю як советську. Крім того, підохочені перемогою над німцями, советоросіяни почали правити, нехтуючи будь-якою міжнародною відповідальністю за свої дії. Вони найжорстокішими методами почали перевіряти ставлення литовського населення до советської влади і його поведінку під час німецької окупації. Привід для всіх видів звинувачень находили у зручних ярликах “ворог народу” або “воєнний злочинець”.

Наслідком цього стала неоголошена війна між литовським народом і СССР. Масштаби руху опору можуть бути визначені на основі числа вбитих партизанів та численності советських сил армії й безпеки, зайнятих утриманням контролю над країною. Існує деяка неузгодженість щодо точного числа втрат партизанів. Проте, найімовірніше, що за час десятилітньої боротьби партизани втратили вбитими або пізніше страченими від 30000 до 50000 чоловік. Число активних повстанців за цей період змінювалось від 25000 до 40000. У 1948 році в Литві було розміщено 8 дивізій Червоної армії та з'єднань советських військово-повітряних сил, не менше ніж 30000 військових МВД і 40000 – КГБ. Крім того, контингент МВД підсилювала „народна міліція”, а КГБ – ”винищувачі” або “істребітелі”. Армійські частини рідко використовували повстанців, проте, вони становили потенціальну допоміжну силу для сил безпеки і забезпечували в широкому обсязі збереження комуністичного режиму. Така насиченість сил безпеки, що становила загалом близько 100000 осіб, оснащених моторизованою технікою і авіаційною підтримкою, сама по собі засвідчувала, як сильно був загрожений советський режим у Литві. Це стає особливо очевидним, якщо згадати, що Литва – країна з населенням близько 3 млн. осіб.

Які ж були мотиви виникнення настільки широкого руху опору? Хоч назагал мотивація тут була індивідуальна, можна розрізнити декілька

* *Передрук українського перекладу за: Будрецькіс Альгідрас. Литовський рух опору, 1944-1952 // Свобода народів. – Львів-Київ-Торонто-Нью-Йорк, 1995. – №3. – С. 68-84.*

факторів, що спричинили гуртування литовців у рядах партизан. Перш за все, оскільки литовська нація мала досвід советських влади і терору з 1940-1941 років, ніхто не мав будь-яких ілюзій щодо природи советського тоталітаризму. Для багатьох приєднання до повстанців було справою самозбереження. До цих людей належали колишні урядовці Литовської республіки, лідери та активісти колишніх політичних партій, власники великих ферм і підприємств, люди з відомою патріотичною та націоналістичною поставою.

Ще одним чинником, який збільшив лави партизанів, стала мобілізація в советську армію мужчин 1909-1926 років народження, оголошена негайно після повторної окупації Литви. Для тих, хто уникнув насильницького призову, відхід до лісу становив єдину альтернативу до небезпек і злиднів служби в советській армії. Одним словом, багато хто волів стати партизаном, ніж куснем советського гарматного м'яса. Крім того, протидію комуністичному режимові викликав і советський терор, встановлений відразу після окупації країни. Сім'ї та родичі відомих партизанів не мали іншої альтернативи, ніж приєднатися до підпілля. Аналогічно, для тих, кого виявляли як помічників партизанів, єдиним шляхом уникнути тотального знищення було приєднання до повстанців. Багато солдатів та офіцерів литовських частин, озброєних німцями, відмовились виконувати накази німецьких генералів і пішли в ліси, створивши ядро сил збройного опору.

Найважливішими чинниками виникнення масового руху опору були дух нації, оцінка світової обстановки і тогочасні ілюзії. Багато хто, включаючи нових лідерів підпілля, вірив, що збройний опір потрібний і важливий, оскільки окупація триватиме недовго. Сподівання на те, що західні союзники укладуть скороспільний мир і з німцями і повернуть сили проти Советського Союзу, було бажаною думкою багатьох. Звідси випливав висновок, що нація повинна за будь-яку ціну ставити опір советизації і зберегти цей національний рух і збройну силу протягом деякого обмеженого часу, поки Советський Союз не буде розгромлений і не буде відновлена незалежність Литви.

Накінець, римо-католицька церква у Литві, зазнаючи вкрай важких переслідувань, була вимушена активно підтримати рух опору. Чимало священиків служило керівниками і капеланами в партизанських частинах і підтримувало рух опору багатьма способами. Участь церкви у визвольній боротьбі привела людей із усіх соціальних і політичних груп у лави повстанців. Оборона національних цінностей ідентифікувалась із захистом віри кожного.

Організаційно партизанські частини були побудовані як більшість підпілних структур. Існувало три рівні. Видимий рівень становило діюче підпілля із активних бойовиків. Вони мали зброю німецького або

советського виробництва, у тому числі автомати і кулемети типу “Максим”. Німецька автоматична зброя походила із заводів Шкоди в Чехословаччині. Деякі повстанські частини мали на озброєнні легку артилерію. Активні повстанці – це вояки передової лінії, які проживали в лісах або в укриттях на фермах. Їх ряди постійно змінювались, бо середній проміжок життя активного бойовика становив всього два роки. Пасивні бойовики теж були озброєні, але вони залишалися дома, при своїй роботі чи у школі; їх викликали лише принагідно для виконання різних завдань. Третя група підпільників – “помічників” також (як і попередня), перебувала на легальному становищі. Хоч вони і не мали зброї, та їх вклад у справу боротьби був важливий: вони забезпечували постачання, укриття і збирали інформацію.

На відміну від західноєвропейських протинацистських рухів опору періоду Другої світової війни, литовські партизани обходились без підтримки (чи постачання з-за кордону*), тобто – від західних держав, хоч і підтримували деякі зв'язки з шведською, американською і британською розвідками. Зв'язкові, вислані із Західної Європи, проникнули через “литовську залізну завісу” і налагодили контакт з керівниками партизанів. Проте, західні розвідувальні агенства були зацікавлені лише у збиранні інформації про советські військові споруди та розміщення військ. А насправді Захід не надав рухові опору матеріальної допомоги. Ось чому міра причетності американців і англійців була обмеженою.

Советські закиди про підтримку і надихання руху опору з боку німців фальшиві, бо такі зв'язки не існували. Советський Союз сфабрикував ці закиди з політичною метою, як складову частину вкрай інтенсивної комуністичної пропагандивної кампанії у Литві, розрахованої на створення пронацистського іміджу партизанів і знищення впливу на народ націоналістів шляхом ідентифікації всіх націоналістичних сил із німецьким окупаційним режимом. Нечисленні випадки колаборанства (з німцями) з боку партизанів, які подавали поради, звичайно стосувалися литовських повстанців проти советського режиму в 1941 році і колишніх вояків, що носили німецькі однострої. Доволі цікаво, що поради не висунули особливих закидів щодо колаборанства чи вчинення воєнних злочинів проти будь-кого з добре відомих повстанських лідерів. Проте, було б нерозумно допускати, що серед 30000 активних партизанів не виявилось жодного, хто скомпрометував би особисту або політичну честь. Але навіть з советської “інформації” випливає, що число таких випадків було мінімальне.

* *Українська Повстанська Армія воювала теж без будь-якої сторонньої допомоги (прим. перекл.).*

Організовані як конспіративні групи, партизани мали своєю метою відновлення незалежності Литви. Згідно з традиціями попередніх націоналістичних підпільних груп, вони стверджували, що, згідно з міжнародним правом, їх країна не втратила своєї суверенності. Вони запроваджували власні суди, видавали кредитні папери, випускали декрети та проводили в життя свої керівні постанови. До 1952 року вони утримували в своїх руках підпільний провід.

Оскільки в повстанській організації першочерговим фактором була лояльність її членства, то відтінки його політичних поглядів і, головню, етнічна приналежність не були важливими. Значна частина борців за волю і більшість їх провідників підняли зброю проти советів у повстанні 1941 року, а пізніше діяли проти німців у антинацистському підпіллі. Невелика частина людей була десантована в Литву в ролі агентів німецької розвідки; їх приєднання до лав литовського руху опору забезпечило партизанам доступ до важливих німецьких таємних складів боєприпасів, зброї та інших потрібних запасів. Крім того, в рядах борців опору перебували також втікачі з німецьких формувань і советської армії. Партизани з самого початку відкидали тих німецьких агентів, які відмовлялися цілком підпорядкуватися повстанському командуванню. Далі, починаючи з ранніх місяців 1945 року, членство у підпіллі було обмежено виключно до етнічних литовців, з випадковими винятками для латвійців та східнопруських німців.

Більшість партизанів – це виходці з середовища робітників і малих фермерів. Багато їх походило з різних прошарків: офіцерства, цивільних службовців, учнів і студентів, селянської і робітничої молоді. Було тут деяке число священників і ветеранів війни за незалежність 1918–1920 років. Найбільше симпатизувала справі повстанців молодь: в деяких місцях цілі класи студентів залучалися до партизанського руху. Жінки-партизанки були не лише медиками і зв'язковими, але входили й до рядів бойовиків.

Ряд повстанських лідерів визнавали принципи християнської етики і західної демократії, милосердя, соціальних мислення і реформ. Законність, основана на принципах християнської моральності, була оголошена нормою особистої і групової поведінки. Застосування сили вважалося необхідним злом.

В статуті Таурагського партизанського округу вказувались такі вимоги до моральної поведінки кандидатів у партизани: борцями за волю мають бути литовські чоловіки та жінки, незалежно від віку; вони повинні виявляти високу мораль, хоробрість, рішучість, не бути запламованими перед нацією в минулому і повністю віддаватися справі визволення Литви. Ті, хто вступив у повстанську організацію, складали таку присягу.

“Я (ім'я) присягаю перед Богом всемогутнім во ім'я братів, що впали за волю і незалежність Литви, працювати з мужністю, віддаючи всі свої сили і життя для відновлення незалежної Литви, точно виконувати накази проводу, зберігати свою діяльність у найсуворішій таємниці, уникати контактів з ворогом і доповідати про все моїм зверхникам. Усвідомлюю, що коли я зломив би цю присягу, то буду скараний на смерть. Хай у цьому, на що я присягаю, допоможе мені Бог”.*

Партизанам не можна було залишати організацію до тих пір, поки не буде відновлена незалежність Литви. І навіть після цього вони не мали права відлучитися без дозволу проводу. Партизанський провід старався з “сірої” маси людей, які втекли до лісу або захотіли співпрацювати з партизанами, зробити організацію з висококваліфікованим членством.

Для засвідчення своєї тотожності з литовським націоналізмом та його військовими традиціями, партизани носили однострої литовської армії з відзнаками звань і заслуг. Все це, разом із відзнаками, які надавалися за доблесть чи службу індивідуальним бойовикам або помічникам підпілля, підкреслювало військову природу руху опору і допомагало утримувати дисципліну. В більшості випадків командний склад обирали. Командири первинних підрозділів обирались рядовими, а інші командири – офіцерами підпорядкованих груп. Призначались лише штабні офіцери. Таким чином, існував тісний взаємозв'язок між командирами і рядовими, а якісний рівень перших і других прямував до обопільної відповідності.

Конкретною метою партизанів було створення перешкод советському режимові в усіх відношеннях, з натиском на перешкодження відновлення місцевих советів та діяльності інших советських інституцій, а головню НКВД. Інші напрями діяльності партизанів включали покарання запідозрених у колаборанстві з комуністами і розповсюдженні інформації; документацію советських злочинів і практик; захист життя і майна цивільного населення. Партизанські суди видавали і публічно оголошували вироки; звинувачені звичайно були при цьому судочинстві відсутні.

Ранні угруповування, 1944-1945

Наприкінці нацистської окупації ліси Литви були повні націоналістичних партизанів, метою яких було припинення знищення будинків, заводів, залізничних шляхів відступаючими німцями, захист населення від німецького грабунку і боротьба з німецькими загонами, що пробували депортувати литовців до Рейху. Шведська газета “Бальтiске

** Матсья на увазі, очевидно, уникнення будь-якого спілкування тощо (прим. перекл.).*

Нигетер” (Balticke Nyherer) повідомила 26 вересня 1944 року, що партизани атакували частину СА числом 150 вояків і змусили їх забратися з місцевості Плятельяй, де вони мали рекувізувати коней і худобу. Партизани атакували також інший підрозділ СА, захопили його зброю та провізію і змусили відступити з місцевості Дарбенай, ударемнивши таким чином спробу німців набрати литовських робітників для Німеччини.

Під час першої фази партизанської війни, приблизно від літа 1944 до літа 1945 року, до найкраще організованих борців за свободу належали самогітійці (Жемайтія). Вони перші згуртувалися з метою захисту населення від грабунку, коли німці ще залишалися в Самогитії. Велике число колишніх офіцерів литовської армії, в тому числі і генерал Мотеюс Пячюльоніс, служили в Литовській Визвольній Армії під час німецької окупації. Коли совети повернулися, литовські офіцери спочатку стали організовувати і координувати повстанський рух. Майже всі самогітійські повстанські групи були згруповані у з'єднання “Ванагай” (“Яструби”); їх нараховувалось декілька тисяч. Советоросіяни не наважувались вступати з грізними “Яструбами” у відкритий бій. Замість того вони вдавалися до провокацій.

На початку 1945 року в Литві діяли партизанські частини різної численності. Рух опору наростав, поки не охопив усю Литву, крім тих ділянок, де стаціонували великі частини Червоної армії, тобто, поблизу кордону з Прусією і біля Балтійського моря. В лісистих регіонах, таких як Руднінкай, Преншіліс, Казлю Руда, Жальйозійос Гіріос, Лабонарас і Таураге перебували великі бойові сили повстанців, що налічували від декількох дюжин до кількох сотень чоловік. В той час ще не було централізованого партизанського командування. Частини діяли на невеликих ділянках краю. Перед тим, як розпочати великі операції, командири одних частин роз'єднувалися і поверталися на свої бази. Кожне командування розуміло свою організацію, оперативну дію та завдання по-своєму. Тим не менше, навіть у цій, першій фазі боротьби, основні завдання уяснявались чітко: паралізувати діяльність місцевих комуністів, перешкодити їх планам і знищити НКВД у провінціях.

Ці спонтанні угруповання “борців за свободу”, “Лісових братів”, “Зелених” або “партизанів” – як називали повстанців – здобули пошану серед населення за легендарні подвиги, спрямовані проти доморослих зрадників і НКВД. Було страчено багато лідерів місцевих комуністів. В околиці Кармелава, наприклад, протягом одного року було знищено сімнадцять голів партійних осередків. Поборювалась русифікація литовського села. Оскільки місцева комуністична адміністрація часто переставала існувати впродовж місяців, сільськими районами і селами в дійсності управляли повстанці. В деяких місцях комуністи правили вдень, а партизани – вночі. В квітні 1945 року налічувалось близько 30000 пар-

тизанів. Комунисти були у безпеці лише у великих містах і в місцевостях, поблизу яких стояли міцні частини Червоної армії або НКВД. Та навіть тоді вони не сміли появлятися у сільській місцевості силою меншою, ніж рота або батальйон. Консолідації партизанських сил заважала відсутність централізованого або скоординованого керівництва.

Розширення збройного опору, 1945

Для того, щоб перелічити детальні подвиги литовських борців за волю, треба було б набагато більше місця, ніж те, яким розпоряджаємо. Це була хоробра і жорстока боротьба. Весною 1945 року повстанці вийшли із зимових тайників і розпочали численні напади проти НКВД і місцевих комуністичних можновладців. Знаючи місцевий терен, маючи на озброєнні автомати і кулемети, партизани нападали на советоросійські частини, у три, п'ять і навіть десять разів численніші. Влаштуваючи засідки та нічні рейди, вони завдавали окупантам величезних втрат.

У південній і західній Литві повстанці діяли малими підрозділами силою від двадцяти до п'ятдесяти бойовиків. Вони завдавали сильних ударів, а спричинивши ворогові втрати, швидко припиняли акцію, раніше ніж советоросіяни могли згуртуватися або підтягнути резерви. На сході та півночі, де знаходилися суцільні лісові ділянки і можна було в них переховуватися, партизани діяли групами по кількасот чоловік. Наприклад, Жальгіріс очолював загін числом у 800 бойовиків. Частини по 500 осіб не були незвичайними. Оскільки великим з'єднанням важко було уникнути викриття, то партизани сходу Литви частіше зводили великі бої з полками і навіть дивізіями НКВД. Звичайно, подібна тактика великомасштабних боїв призводила до значного використання боєприпасів і страшних втрат.

Список цих боїв обширний. Характерне те, що партизани, застосовуючи тактику нападів або засідок, звичайно завдавали втрат ворожим силам, що були в декілька разів від них численніші. Із очевидних причин борці за волю законспіровували себе і свої акції під вигаданими назвами, часто запозиченими з природи (назви рослин, звірів, елементів) і з литовської історії та фольклору.

Впродовж першого року повстанці воювали головно з т. зв. "істребітелями" ("винущувачами"), які були організовані наприкінці 1944 року місцевими комуністичними можновладцями для захисту компартійного апарату та проведення реквізицій. "Істребітелі" в основному складалися із кримінальних злочинців, волоцюг, місцевих покидьків суспільства, які добровільно вступили на службу з метою уникнути призову до советської армії або отримати харчові картки. Кожна громада мала створити загін із тридцяти "істребітелів", якими командували офіцери НКВД. Оскільки

“істребітелі” не отримували плати, а лише однострої та пайки, вони вдавались до мародерства, їх використовували в операціях проти партизанів також з метою створити враження, що боротьба з повстанцями є “громадянською війною поміж буржуазними націоналістами і трудовим народом”.

Повстанці застосовували проти “істребітелів” гнучку тактику. Спочатку партизани входили в контакт із місцевими “істребітелями” і попереджали їх. В деяких випадках повстанці проникали в ряди “істребітелів” і знеохочували їх до служіння комуністам. “Істребітелі” були змушені працювати на партизанів. Якщо вони не зважали на перестороги партизанів, то вживалася сила. Партизанські бої з “істребітелями” і НКВД стали легендарними. Повстанці користувалися кулеметами і мінометами і протитанковими рушницями, що деморалізувало “істребітелів”, які були слабо озброєні. Знищення “істребітелів” під Гіжками, Качергіне і Жалюїї цілком деморалізувало решту. Вони масово дезертирували або навіть шукали притулку у партизанів. Залишилися тільки кримінальні елементи і люмпенпролетаріат (ці групи незабаром теж втратили довіря у комуністів). З ліквідацією “істребітелів” було легко розладнати місцеву адміністрацію, зупинити депортацію, вирубку лісів та ревізію зерна.

Ще знаменнішим став факт вилучення литовського місцевого елемента із середовища “істребітелів”, що завдало удару по советському міфу про “громадянську війну” у Литві. Знищення загонів “істребітелів” показало, що доморослі комуністи не мають опори в місцевому народі. Т. зв. “народна демократія” була змушена спиратися на її справжніх родичів – НКВД і Червону армію.

Рішучий опір, 1945-1946

У 1945-1946 роках хвиля повстанських операцій і контракцій НКВД - МВД зросла. В червні 1945 року до Литви прибули нові частини НКВД числом понад 10000 чоловік. У наступному місяці в лісі Казлю Руда в південній Литві були заслані енкавдистські провокатори. Загони НКВД, НКГБ окупували всі міста і районні центри. Проте, у литовських повстанців не забракло сміливості атакувати комуністичні штаби та установи в містах. У жовтні все ж відбувалися нічні вуличні бої у Каунасі й Вільнюсі поміж партизанами і силами НКВД. У жовтні та листопаді советські сили було зосереджено навколо Каунаса для масового штурму міста. В цих же місяцях совети послали три піхотні дивізії, посилені танками і літаками, для прорізування західної Литви.

Протягом перших шести місяців 1946 року окупаційні джерела інформації повідомили про понад 800 випадків серйозного саботажу. НКВД пропонувало нагороди розміром до 10000 рублів за донесення інформації, яка вела б до арешту саботажників.

Партизани в той час склалися майже виключно з литовців різного віку та життєвої долі й випадкових полонених німців або голландців, латвійських, польських чи білоруських борців за волю. В одному із самогійських загонів був шістдесятилітній фермер з трьома синами; ця сімейна “команда” увесь час добровільно зголошувалася на найнебезпечніші акції. Старий батько-партизан був добрим стрільцем і мав на своєму рахунку ряд енкаведистів. А у судавійському загоні діяв дванадцятирічний хлопець, батька якого совети стратили, а сім’ю вивезли у Сибір. Повстанці усиновили хлопця, і він був кур’ером. Однієї ночі його поранили советські вартові. Коли поранений хлопець відмовився зрадити своїх друзів із лісу, советські солдати розчавили його гусеницями танка.

Весною 1946 року НКВД почало натискати і переслідувати партизанів з більшою силою, ніж попереднього року. Довга зима і пізні сніги затримали їх на старих базах і стоянках, виставляючи на важку небезпеку. Згідно з наказом генерала НКВД Барташонаса від 15 лютого 1946 року, НКВД стало вишукувати таємні сховки партизанів. Щодня відбувалися сутички НКВД з вислідженими або відступаючими партизанами.

Впродовж літа 1946 року росіяни тричі пробували провести „чистку” Литви. Під час першої операції, від 28 червня по 16 липня 4000 солдатів НКВД прочісували західну Литву і 3000 енкаведистів прошукувало ліси Алігусі та Сейнай у південній Литві. Вбито двісті советських солдат і загинув у сутичках тридцять один партизан. Тіла “білих бандитів” були публічно виставлені на ринках у Пріенай, Маріямполь і Вейверіяй.

Друга операція проводилась 12-16 серпня і в ній брали участь 15000 солдатів НКВД і допоміжні частини. Генерал-майор Йонас Бартошюнас особисто командував операцією. Тим разом повстанці зазнали важких втрат – загинуло близько 200 чоловік, в тому числі декілька штабних офіцерів. Однак совети мали значно важчі втрати. Третя операція відбулася 12-16 вересня в Самогітіі.

Про масштаби цієї війни на місцевому рівні можна довідатись із “Воєнних комюніке Литовського повстанського радіо”, які передавались майже щоденно таємними радіостанціями до постів наслуху в Швеції і Західній Німеччині. Хоч джерела цієї інформації не могли бути перевірені, дуже часто передані факти відповідали відомостям, одержаним з інших, більш надійних джерел.

Протягом 1946 року, незважаючи на широкомасштабні операції пошуку партизанів, вони все ж змогли завдати ворогові важких втрат в людях і спорядженні, як це видно з вище описаних боїв. Згідно з виданням “Pergale” (Перемога), № 7 (Вільнюс, 1961) один командир партизанської чоти – Вітаутас Гавенас у різних акціях особисто знищив 1000 ворогів. За даними советських джерел, між червнем 1944 і червнем 1946 років загинуло 9000 литовських партизанів.

З наближенням зими 1946-1947 років повстанці знову стали перед серйозними проблемами винайдення стоянок і складування харчів. Вони почали експропріювати запаси комуністичних товарних складів і колгоспів. Типова операція була проведена полком “Залізних вовків”. П’ятдесят чоловік із сотень Дешніса і Шарунаса, очолені „Уозісом”, з радгоспу (а колись земельного маєтку) місцевості Пагермоніс вивезли стільки харчів, що забезпечили свої загони на зиму.

Об’єднання сил опору, 1946-1947

Під час другого советоросійського наступу Головний Комітет визволення Литви на батьківщині розпався; за шість місяців багато його лідерів було вбито або заарештовано.

Для керівництва підпіллям було сформовано декілька політичних органів. Весною 1945 року виникла Литовська Визвольна Рада (ЛВР), яка інформувала націю про розвиток міжнародних подій і подавала напрями дій для підпілля і населення. Вона пробувала допомагати біженцям повернутися до “легального життя” під вигаданими іменами. На жаль, ЛВР діяла лише до травня 1945 року. Коли НКВД виявив її діяльність і оточив її основний персонал, ті, хто врятувався, перебралися у Вільнюс і там спробували утворити новий центр – Комітет Єдності. Він був ліквідований НКВД, який оточив 16 його лідерів.

Насправді централізація керівництва підпіллям ніколи не була завершена, тому що провідники і зв’язкові весь час заарештовувались або гинули. Часто потрібно було відновлювати контакти. Кожний партизанський округ пристосовували до місцевих умов. В більшості випадків райони моделювались відповідно до структури литовської армії або Товариства стрільців.

Найкраще відома повстанська організація існувала в окрузі Таурас. Керівний штаб складався із двох відділів – військового штабу і політичної секції (для пропаганди, інформації, преси). Військовий штаб мав чотири частини: бойову (оперативну), мобілізаційну, розвідувальну і постачання. Округ ділився на чотири з’єднання, кожне з лікарем і капеланом. З’єднання мало три або чотири сотні, в кожній – по три або чотири чоти. Чота складалася із трьох роїв, в кожному – від 8 до 10 бойовиків. Таким чином, в окрузі Таурас діяло від 1080 до 1920 бойовиків. Коли підпілля стало більш централізованим, невеликі групи, наділені зброєю і одягнені в однострої з відзнаками передвоєнної литовської армії, будучи ознайомленими з місцевим тереном, вирішували проблеми постачання і проводили місцеві акції. За висловлюваннями советів, “вони вдень працювали в колгоспах, а вночі діяли як бандити”.

У 1946-1947 роках об’єднане повстанське командування було зайняте обструкцією так званих виборів до Верховного совету СССР. У

цьому зв'язку стратегічні завдання партизанів полягали в тому, щоб зруйнувати лінії зв'язку, обстрілювати советоросійські озброєні станиці на виборчих округах і виснажувати таким чином групи НКВД (які повинні були збирати голоси виборців), а також – притримувати їх (НКВД – прим, перекл.) в одному місці, ліквідувати всіх комуністичних урядовців і створювати для населення відповідний привід для відсутності їх на виборчій дільниці (тобто привід небезпеки нападу на дільниці партизанів). Результатом цих виборів стало те, що тільки близько двадцяти відсотків виборців подали свої голоси. Решту голосів „подали” самі урядовці виборчих комісій. Проте, в офіційному оголошенні вказувалось, що проголосувало понад 96 відсотків виборців. Діставши науку з провалу перших виборів, советоросійська адміністрація не наважувалася проводити вибори до Верховного совету Литви аж до 9 лютого 1947 року. До цих виборів була проведена далеко старанніша підготовка (До 1947 року формальні законодавчі обов'язки виконував Верховний совет, обраний у 1940 році; таким чином, термін виборів був прострочений). Ті вибори були доброю ілюстрацією неефективності місцевої советоросійської влади і ролі литовського підпілля. У звіті про вибори, зробленому литовським підпіллям, стверджено, що вже перед виборами в країні стаціонавувало близько 50000 солдат МВД і частини Червоної армії і додатково було введено приблизно 60000 вояків регулярної армії. В кожному з 2277 виборчих округів було розміщено від 25 до 30 озброєних советських солдат. Крім того, в центрах районів і округів розміщено моторизовані частини, готові до додаткової підтримки (Додаткові війська були введені у Литву з Польщі, де вони виконували подібні функції і були задіяні в лютий боротьбі з польськими силами опору).

У день виборів населення, принаймні в сільських місцевостях, просто залишалось вдома. Ставши перед лицем тотального бойкоту виборів, советоросійська адміністрація вислала “виборчі комісії”, а насамперед по 10–15 озброєних людей, щоб зібрати голоси. Озброєні комісії в багатьох випадках просто кидали в урни стільки виборчих бюлетенів, скільки було виборців у списках. Лише приблизно п'ятнадцять відсотків голосів було при цьому всьому подано вільно, решту з них добули погрозами або насильством, або заповненням виборчих урн “виборчими комісіями”.

Головний партизанський провід, згідно з пропозицією округу Таурас, планував зібрати підписи мешканців Литви для меморандуму про те, що нація, відповідно до положення советської конституції, хоче вийти з ССРСР! Цей меморандум мав бути спеціальним кур'єром поданий Організації Об'єднаних Націй, а переліт за океан повинен був відбутися на літаку, захопленому в советів. Меморандум повинна була підготувати спеціальна група в Тельшійяї під керівництвом Якштаса і Юозаса Юркуса. Однак цей вигадливий план став відомим НКВД і був підірваний під корінь.

Аж до 1947 року партизани перешкоджали колективізації в країні та вселенню советських “колхозників” в опустілі ферми. Партизанське командування спрямовувало свою енергію теж на поборювання місцевого зла: в 1946 році було заборонено самогоноваріння, а також братання із советськими колоністами. Карали злодіїв, бандитів, зрадників і комуністичних лакеїв. Із допомогою листівок населенню подавались поради, як себе вести.

Від 1944 до 1952 року дуже жваво діяла литовська підпільна преса. З різною періодичністю публікувалось двадцять таємних газет як доказ того, що литовський народ звернувся до власних джерел інформації та керівних настанов.

Друковані видання ділились на два види: періодичні публікації та неперіодичні заклики, повідомлення і афіші. Найбільші труднощі викликала нестача паперу. Протягом перших повоєнних років увесь Советський Союз значною мірою був позбавлений паперу. Партизани здобували для себе папір головно у рейдах на контори советської адміністрації. В 1945-1946 роках публікацію підпільної преси було централізовано, але скоро це виявилось непрактичним, бо наскоки НКВД могли переривати видання на довгий час. У 1947 році пресу, накінець, децентралізували і розподілили по більших загонах; кожний загін мав власні засоби та відділ інформації для розповсюдження публікацій по навколишній території. Децентралізація виявилась дуже корисною, бо вона зменшила обсяг заходів з постачання, міру ризику кур’єрів і захистила процес публікації від потуг НКВД. Коли яка-небудь загрожена партизанська частина мусіла переходити в нову місцевість, то сусідні частини повинні були забезпечити пресою звільнену околицю. Кожний загін випускав щонайменше одне видання тиражем у яких-небудь 1000 примірників (Величина накладу звернень і плакатів коливалась у широких межах).

У порівнянні з періодикою часів нацистської окупації підпільна преса періоду другої советської навали мала невисокий друкарський рівень. Більшість газет виготовлялися не на друкарських машинах, а способом мімеографування, ще інші копіювались на друкарських машинах. Якість паперу була низька, і деякі видання друкувались навіть на пакувальному папері. Проте всі газети відрізнялися незвичайно високим бойовим духом. Характерною для партизанської преси була передова стаття в газеті “Kova” (укр.: “Боротьба”) від 22 березня 1944 року під заголовком “Lithuania militans-Воююча Литва”. В ній писалось:

“Воююча Литва живе й існує тут, де пливе і бурлить Нямунас, де горюють пригноблені литовці, бо тут ллється кров, згорають, як свічки, життя борців за свободу, бо тут – могили наших велетів духа і їх нащадки – Lithuania militans”.

Об'єднаний рух опору підтримував також контакти із закордоном. Перші контакти були встановлені кур'єрами із Заходу. Восени 1945 року до південної Литви прибули і нав'язали контакт з полковником Казімерайтісом два кур'єри – Даунорас та його супутник. Незабаром після цього Даунорас повернувся на Захід. Коли він знову прибув у травні 1946 року, полковника Казімерайтіса вже не було в живих. Тоді Даунорас навів контакт із штабом округу Таурас. Узгіднивши питання підтримування радіозв'язку, Даунорас повернувся на Захід, взявши з собою уповноваження щодо сприяння спорядженню семи членів за кордон. Але радіозв'язок не був установлений. Не отримавши ні слова із Заходу, повстанське командування вислало власного кур'єра, який добрався до Данціга (Гданськ) у травні 1947 року та відновив контакт з Даунорасом. Останній переконав його не пробиратись на захід, пообіцявши восени прибути у Литву. Партизанський кур'єр повернувся безпечно до краю 6 червня. Проте, радіозв'язок все ще не було встановлено: два повстанські радіооператори загинули під час передачі повідомлень на Захід.

У грудні 1947 року повстанське командування вислало на Захід через східну Прусію групу кур'єрів на чолі з Даумантасом. Двом із них (Даумантасу та його товаришеві) вдалося добратись до вільного Заходу. Вони привезли багато документальних матеріалів – “Звернення поневоленої Литви до Вільного Світу”, лист вірних Литви до Папи та ін.

Однак зв'язки із Заходом не принесли повстанцям того, чого вони бажали, не зміцнили їхньої віри в Західний світ. Насправді, то вони були сильно розчаровані. Читаючи інформацію, отриману із Заходу, партизани робили такі негативні висновки: “Вони в Ялті, Потсдамі віддали нас на смерть... Тепер повторюються ті самі похибки. Захід не наважується піднести голос протесту проти знищення нашої нації; він навіть не бажає знати, що ми втратили до нього довір'я, що ми продовжуємо боротьбу проти його союзників... Перед нами довгий і страшно кривавий шлях боротьби... Ми можемо продовжувати боротьбу тільки найбільш винахідливими методами, що створить для нас необхідні умови вести її до потрібного моменту”.

Даумантас і Йонас Денсіс були двома важливими кур'єрами, які мали вплив на підпілля. Перший прибув у Литву (як вище згадувалося) з Заходу, другий – відбув на Захід. Але не були лише вони одні. Із Заходу через Стокгольм по каналах Денсіса дісталася до Литви група на чолі з борцем за свободу Нярісом, але під час приземлення на березі недалеко від Паланги її виявив НКВД і ліквідував. В 1949 Юргіс Рімвідас відбув з Литви і безпечно добрався до Польщі, але через зволікання на лінії зв'язку, по якій мали його вивезти з Польщі, Рімвідас також загинув.

Однією з найперших цілей руху опору було ослабити бойову спроможність НКВД і деморалізувати солдат НКВД будь-яким можли-

вим способом. Згідно з даними партизан, втрати НКВД у його війні проти повстанців протягом 1944-1949 років склали приблизно 80000 чоловік, більшість з них було вбито під час нападів на партизанські відділи.

Безперервні бої виключали багато командирів із рядів борців за свободу, і вже у 1947 році це скорочення офіцерського корпусу стало сильно відчуватися. У серпні 1947 року командування збройного руху опору зорганізувало вишкіл командирів; першу партизанську кадетську закінчило тоді сімдесят два вибраних борців за свободу. Другий вишкіл повинен був відбутися в 1948 році, але радянські сили безпеки напали на вишкільний табір, і персонал мусів розсіятися.

Советська протиповстанська боротьба

Москва з самого початку була стривожена наполегливим партизанським рухом. Восени 1944 року в Литві для організації “операції по очищенню” прибув заступник міністра внутрішніх справ генерал-майор Сергій Круглов. Темної вересневої ночі Круглов скликав у Паневежисі надсекретну оперативну нараду, на якій були присутні командири частин військ НКВД і їх заступники з політичних справ і розвідки, а також начальники штабів територіальних частин НКВД, розміщених у Литві. На цій зустрічі Круглов підбив підсумки боротьби проти т.зв. бандитського руху в Литві і сказав, що застосовувані до цього часу заходи виявилися нерезультативними; що політбюро КПСС і самі Сталін та Берія незадоволені результатами, досягнутими у Литві; що настав час перейти від слів до гострих заходів; що в Литві мусить бути відновлений порядок, а комуністична партія і адміністративний радянський апарат мають бути відбудовані. Від імені Сталіна і Берії Круглов дав конкретний наказ про інтенсифікацію і активізацію роботи розвідувальної агентури.

Круглов тоді наказав начальникам НКВД не щадити будь-яких зусиль чи грошей для створення мережі агентів, вивчення проводу руху опору і ліквідації баз його діяльності. Мали бути вжиті всі необхідні заходи для роздобуття всякої інформації від самих партизанів, від їхніх родичів або від населення, яке партизани використовують з метою зв'язку. Круглов також наказав військам бути активнішими в боротьбі з “бандитами”. Кожний, кого затримали при підозрілих обставинах, мав бути доставлений в НКВД. Батоги, покриті гумою, сталеві кийки і шомполи мали застосовуватися для вимушених інформаційних свідчень. Після допитів друзі й родичі відомих “бандитів” повинні засилатися у Сибір. Кожного, хто тікав від арешту, наказували одразу розстрілювати, а ферму чи будинок, звідки він тікав – спалювати дотла і мешканців передавати в НКВД.

Колишній полковник НКВД Бурлінський, який пізніше втік на Захід, доповідав про ці операції:

“...День за днем ми вишикували довгі шеренги і прочісували ліси й болота, арештовуючи, стріляючи, спалюючи. Якщо ще залишався який-небудь сумнів щодо потреби втечі з Росії*, то мій досвід з Литви поклав цьому край. Мої навіть добре дисципліновані солдати ставали хворі від своєї роботи. Часто після особливо жорстокого полювання на людей я знаходив їх на квартирах напівбожевільними від випивки; все, що залишилося з їхніх людських почуттів, було потоплено в алкоголі”.

У 1944 році для керування советизацією Литви Кремль утворив в ЦК КПСС організаційне бюро для Литви. Головою цього бюро був призначений полковник Михаїл Суслов, який користувався найвищою владою в Литві й керував боротьбою проти руху опору, а також відновленням советського і компартійного апарату. Суслов був добре підготовлений для свого призначення, адже під час Другої світової війни він керував акціями червоних партизанів проти німців і добре був обізнаний з тактикою резистансу. Оргбюро існувало до 1947 року, коли було відновлено советську адміністрацію; після цього обов'язки Суслова перейняв вповноважений Центральним комітетом КПСС В.Щербаков.

Головною метою оргбюро було знищення руху опору, а в дійсності воно взяло під контроль все політико-адміністративне і економічне життя республіки. Всі накази або директиви, видані Сусловим, були обов'язкові для уряду советської Литви. Оскільки розшукові операції (проти партизанів – прим. перекл.) не були успішними, НКВД став підозрівати службовців литовської міліції і навіть комсомолу.

У лютому 1945 року генерал Барташюнас, за погодженням з советським урядом, видав оголошення про те, що литовські партизани, які покинуть свої підпільні стоянки, зголосяться до територіальних органів НКВД в Литві і покаються у своїх провинах, будуть амністовані, їм було сказано здати зброю і донести територіальним органам НКВД про місця розміщення повстанських штабів, складів зброї, про те, хто є командирами та ін. Деяких партизанів, що здалися, вдягали в партизанські однострої і вживали для провокацій. Спійманих партизанів НКВД тортував для того, щоб вони зрадили своїх друзів. Одного з них, за те, що залишався незламним, розрізали механічною пилою на три частини; іншому, який відмовлявся говорити, в НКВД відрізали язик; ще іншим здирали при житті шкіру, декого закопували вниз головою в мурашник. З метою деморалізації як руху опору, так і населення, в 1946 році тіла мертвих партизанів осквернювали в публічних місцях у містах.

Мабуть, в нічому іншому так повно не проявилась несказанно огидна природа советоросійського НКВД і комуністичної партії, як у їх поводженні з тілами загиблих партизанів.

* Слід розуміти – СССР (прим. перекл.).

Улюбленою совєторосійською хитрістю, вигаданою для полегшення викриття рідних або приятелів литовських повстанців, покалічені тіла яких виставлялися на міських майданах, було для деяких провідних червоних активістів або, можливо, міліціонерів, займати пункт спостереження у вікні неподалік і звідти через польовий бінокль стежити за виразом обличчя подорожніх, які проходили повз ці жахливі останки. Як тільки хто-небудь виявляв ознак суму, втираючи сльози, або будь-яким іншим способом, його переважно заарештовували і піддавали тортурам та зневагам під час слідства з метою вимучити потрібну інформацію.

10 липня 1947 року 15000 енкаведистів оточили штаб округу Дайнава в лісі близ Пунія. Вісім повстанців трималися в штабному бункері декілька годин, поки не загинули. Серед тих, що впали, були начальник округу Азуоляс, шеф розвідки Сеніс, окружний ад'ютант Лінас. Двоє в бункері були лише оглушені гранатами і полонені живими. НКВД підписав їх іменами звернення до інших борців за свободу із закликом скласти зброю.

Партизанське командування з самого початку старалось нівелювати наслідки підступної совєтської політики. Під час наради провідників Судавіанського округу 25 серпня 1945 року було вирішено дозволити партизанам скористатися із амністії Барташюнаса. Тих, хто хотів це зробити, викреслювали зі списків і відпускали із служби. Тоді ряди партизанів стали тіснішими, бо ті люди, що залишилися, перетворилися у міцне ядро. Совети помітили, що така їх тактика (оголошення амністії – прим. ред.) не зламала руху опору і тому продовжили застосовувати жорсткі методи.

Взагалі, совети застосовували жорстокість і терор проти партизанів та їх помічників дуже широко. Були проведені масові депортації дійсних та ймовірних помічників партизанів. Відомо, що протягом 1944-1950 було здійснено вісім масових депортацій. Згідно зі звітами підпілля або свідченнями наочних свідків так виглядали дати і число жертв депортацій:

серпень-вересень 1945	60000
лютий 1946 р.	40000
друга половина 1947 р.	70000
22 травня 1948 р.	70000
24-27 березня і червень 1949 р.	50000
березень 1950 р.	30000.

До цих 320000 депортованих треба додати 20000 фермерів, страчених НКВД між 1944 та 1946 роками за підтримку повстанців. Совєторосійський терор не обмежувався депортаціями: спалено цілі села, які допомагали підпіллю, а озброєних людей розстрілювано на місці. Вишколювано провокаційні “партизанські” банди, які висилалися в

терен, щоб дискредитувати рух опору. Ці банди та окремі провокатори намагалися виявити прихильників партизанів серед населення. Та найбільш підступним в діяльності провокаторських банд було те, що вони пробували дезорієнтувати населення шляхом грабежів, крадіжок і вбивствами мирних жителів. Незважаючи на те, що добре організовані партизани змогли викривати провокаторів і шпигунів, населення в багатьох випадках було дезорієнтоване і налякане.

Збройна сила такої величини, як литовський рух опору, могла існувати лише при умові її забезпечення з боку народу основним постачанням – харчами, одежею та укриттями. Як довго існували приватні господарства і окремі фермерські садиби, так довго збройні сили опору мали піддостатком провізії, одежі й укритих становищ. Саме майже загальна національна підтримка, незалежно від класової і соціальної приналежності (всупереч советським постулатам) була необхідною для ведення збройної боротьби. Советський режим був свідомий цього і відповідно діяв. Шляхом пауперизації литовських фермерів в результаті державних реквізицій і дезорганізуючого ефекту сільськогосподарської реформи та послідовного введення колективізації, советському режимові вдалось позбавити збройні повстанські сили основних джерел засобів існування.

Нова наступальна операція проти партизанів, підготовлена Михайлом Сусловим, розпочалась у 1946 р. Це був для комуністичних мововладців дуже важливий рік. Оголошено четвертий п'ятилітній план, литовська економіка мала бути інтегрована в цю всесоюзну програму. Суслов власне провів оскаженілу фронтальну атаку, в якій “мирний” (точніше: збройний – прим. перкл.) наступ поєднувався із військовими акціями з всезростаючою жорстокістю і ґрунтовністю.

Близько 1949 року колективізація у Литві зруйнувала економічну базу партизанського руху. Страшне пролиття крові та розчарування заходом, крім того, ослабили рух опору. Протягом 1950-1951 років завдання боротьби з партизанами загалом було покладено на дві частини НКВД – 2-у і 4-у дивізії спеціального призначення. Штаб 2-ї дивізії спеціального призначення розміщувався у Вільнюсі, а командиром її був генерал Ветров; 4-а дивізія, очолювана генералом П'яшовим, стаціонувала в м. Шауляй. Ці сили займалися сумнозвісними операціями прочісування терену.

Епілог руху опору, 1949-1952

Новоутворений Литовський рух визвольної боротьби (Lietuvos Laisves Kovu Sajudis) об'єднував в 1950 р. все підпілля. Боротьба продовжувалась у двох площинах – активного опору шляхом повстанських

бойових дій і пасивного опору, що скривався під плащем легальності і провадив пропагандивні акції. Партизани, які прийняли наймення борців за свободу, діяли у дев'яти округах. В 1951 році все ще діяли три регіони з двома округами в кожному.

Утворення Литовського руху визвольної боротьби зумовило перехід від тактики відвертого опору до саботажу і тактики, більш підхожої для дії невеликих підпільних груп. Опір прийняв форму проникнення в колгоспи, радгоспи, советську адміністрацію і протидію їм зсередини. Часто партизанами використовувались самі контори керівників сільських господарств і заводів та станиці управлінь міліції. Організований опір продовжувався до 1952 року. Як говорилося вище, робилися спроби підтримки повстанського руху шляхом закидання у Литву спеціалістів, їх ціль була двояка – переорієнтація керівництва руху опору і зміна тактики операцій.

Йонас Дексніс разом із Рімвідасом (колишнім кур'єром руху опору) повернувся у Литву втретє в 1949 році. Згодом Рімвідас незадовго після цього був убитий в Польщі, а Дексніс потрапив до рук КГБ. Він допоміг КГБ проникнути у підпілля на Заході і завдяки цьому совети довідались про два наступні десантування (зв'язкових із Заходу – прим. ред).

2 жовтня 1950 року в ліс біля Прієнай був десантований Даумантас – Юозас Люкша з Шірвісом – “Сакалясом” і Бенедіктас Трумпіс – “Вітіс”^{*}. Друга група була закинута 19 квітня 1951 року і складалась із Юліоніса Бутенеса і Йонаса Кукаускаса. Трумпіс загинув у бою, а Шірвіса спіймали. Люкша прийняв псевдонім “Мішкініс”^{**} і продовжував свою діяльність. Друга група пошукувала Люкшу декілька тижнів після приземлення. Вони були оточені в бункері і Бутенас здійснив самогубство, а Кукаускаса спіймали. Він видав Люкшу. В результаті цього Юозас Люкша, або Даумантас – Скраюнас^{***} – Мішкінас-Скірмантас загинув у жовтні 1951 р. Він був борцем за свободу, якого найбільше поважали свої і боялися вороги. Генерал Круглов особисто вів розшук “Мішкініса”. Існують дві версії загибелі Люкші: згідно з першою, він був оточений в лісі біля Прієнай силами НКВД і, побачивши, що все втрачено, покінчив із собою; за другою версією Люкша мав зустріч в ресторані, яка виявилась пасткою, через що він змушений був позбавити себе життя. Загибель Люкші була для партизан великим ударом, але не зруйнувала руху опору.

У 1951 році партизанам вдалося знешкодити ряд зрадників і агентів безпеки. Організований опір занепав тільки в 1952 році, коли була завершена колективізація, але окремі відділи продовжували діяти ще

^{*} Сакаляс, Вітіс (лит.) – псевдонімами “Сокіл”, “Витязь”.

^{**} “Мішкінас” (лит.) – “Лісовик”.

^{***} Скраюнас – “Летун”.

деякий час. Весною 1953 року командир “V” зібрав навколо себе рештки відділу “Залізних вовків”. Згодом він і чотири інші повстанці повбивали себе, оточені кагебістами в бункері поблизу Вількавішкіс. Наприкінці 1952 року, в лісі Шаукотас звів бій і загинув відділ “Залізних вовків”, очолюваний командиром “K”.

Навіть в ті роки партизани повністю не зникли, що підтверджується фактом оголошення советами 19 жовтня 1955 року по радіо Вільнюса амністії “для людей з лісу”. Секретар компанії Литви Антанас Снечкус у своєму виступі в пресі підтвердив існування партизанів, коли сказав, що все ще “буржуазні націоналістичні бандити ховаються в лісах”. КГБ 22 березня 1956 року заклиало осіб, які “все ще переховуються”, щоб вони скористалися з амністії. Останній провідник руху опору – Вакайас до 1956 року уникав арешту і його спіймали і повісили у Каунасі. Ще в 1957 році арештовувано людей за участь в партизанських діях. Навіть так пізно, як у 1959 році в Самоготі три повстанці були оточені, прийняли бій і загинули. Однак в той час збройний опір в основному припинився і резистанс прийняв інші форми.

Багатолітня війна проти советоросійських сил прорідила ряди борців за свободу. Один відділ партизанів, наприклад, втратив 72 воєвків вбитими і 59 пораненими протягом року. Середні річні втрати вбитими і раненими можна вважати рівними приблизно п'яти з половиною тисячами партизанів. Уся війна 1944-1954 років правдоподібно коштувала повстанцям більше, ніж 40000 чоловік. Найбільш болісним було те, що смерть забрала 90 відсотків кадрового складу. Вишкіл нових кадрів став без сторонньої допомоги неможливим. Згідно із даними, що є у нашому розпорядженні, число активних озброєних партизанів становило від 30000 до 50000 чоловік. На 1949-1950 роки це число зменшилось до 5000, а на 1951 рік – до 700. Крім того, вичерпались багаті запаси легкої зброї та вогнеприпасів, які потрапили в руки повстанців після Другої світової війни. Річні втрати одного партизанського відділу, наприклад, становили в середньому до 14 одиниць автоматичної та 76 одиниць іншої вогнепальної зброї. Виходячи з цього, річні втрати повстанців мали б досягти понад 500 одиниць автоматичної зброї і більше 3000 одиниць іншої вогнепальної зброї, а за всю війну втрачено зброї відповідно 4000 і 25000 одиниць. Єдиним наявним джерелом поповнення зброї було захоплення її з складів озброєння НКВД або советської армії. Проте, рейди на ці склади коштували все більше і більше втрат.

Це була жорстока війна, без пощади з обидвох сторін. Не було жалю до советоросійських і литовських комуністичних активістів, які проводили советоросійську політику пригноблення і геноциду. З 1945 по 1952 рік партизани скарали смертю близько 4000 комуністичних активістів, а в боях повстанці знищили 100000 окупантів із військ МВД, НКВД і

советської армії. Проте, незважаючи на ці великі втрати, совети змогли зосередити необмежені людські ресурси. Вони змогли дозволити собі великі втрати, поки їм удалося знекровити литовський опір.

Існували дві основні причини невдач протисовєтського опору в Литві. По-перше, надто нерівні були сили, задіяні у цій війні: ворог багатократно переважав сили повстанців. Крім того, не оправдалися надії на допомогу Сполучених Штатів та Великобританії. На першому етапі протисовєтського і протинацистського руху опору також були зроблені похибки, що полягали у неправильному розумінні світової політики і в розрахунку на допомогу Заходу. До того ж, без підтримки з-за кордону довготривала повстанська боротьба проти советської стратегії тотальної війни у військовому відношенні ставала неможливою, особливо, в умовах повної советизації. Тому після десятилітньої війни партизанська боротьба припинилася. Подиву гідне те, що повстанці змогли так довго чинити опір, виявляючи міцну силу волі, посвяту та ідеалізм.

*Журнал "ABN Correspondence", 1979, №№ 2 і 3.
Переклад з англійської Мирослава Панчука.*

Олександр Сич

ВНЕСОК СТЕПАНА ЛЕНКАВСЬКОГО У ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕОЛОГІЇ ОУН

Повноцінне пізнання історії будь-якої політичної організації чи руху неможливе без глибокого проникнення в її ідеологічні підвалини.

На новітньому етапі розвитку української держави помітне місце в її політичному житті займають політичні організації, в чий основі лежить ідеологія українського націоналізму. А тому дослідження проблематики націоналістичної ідеології має не тільки наукове значення для глибшого пізнання історії українського організованого націоналізму, але й практичне значення для розуміння сучасних тенденцій його розвитку та впливу на українське суспільство.

Степан Ленкавський належав до числа співзасновників та чільних діячів Організації Українських Націоналістів (ОУН). У керівних органах ОУН він завжди займав провідні ідеологічні становища. Без уваги до його ролі в процесі формування ідеології ОУН її вивчення не буде завершеним і повноцінним.

Завдання цієї статті – дослідити внесок Степана Ленкавського у формування ідеологічних основ ОУН.

Розкриваючи роль Степана Ленкавського в ідеологічному становленні ОУН, неможливо оминати період його політичної та ідеологічної діяльності в підпільній Організації Вищих Кляс Українських Гімназій (ОВКУТ) та Спілці Української Націоналістичної Молоді (СУНМ). Адже саме на базі СУНМ, що утворилася в результаті злиття низки розрізнених молодіжних націоналістичних гуртків (у т. ч. і ОВКУТ)¹, формувалася пізніше організаційна структура та Краєва Екзекутива ОУН на західно-українських землях (КЕ ОУН ЗУЗ)².

Вже від п'ятого класу гімназії Степан Ленкавський належить до підпільної Організації Вищих Кляс Українських Гімназій. Вона виникла

¹ Ленкавський С. *Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба*. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 400; Книш З. *При джерелах українського організованого націоналізму*. – Торонто: «Срібна сурма», 1970. – С. 72-76; Баган О. *Націоналізм і націоналістичний рух*. – Дрогобич: «Відродження», 1994. – С. 59.

² Мірчук П. *Нарис історії ОУН. Перший том. 1920-1939. За редакцією Степана Ленкавського*. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – С. 115; Кравців Б. *Перші гасла і перші стріли. До історії розвитку націоналістичного руху на ЗУЗ // Вісник*. – 1951. – Ч. 1. – С. 22.

на початку 20-х років під ідеологічним впливом творів Дмитра Донцова та з організаційної ініціативи активістів УВО³. Її мережа була достатньо розгалуженою в усій Західній Україні – гуртки існували у Львові, Станиславові, Тернополі, Стрию, Самборі, Любачеві.

Підпільні гуртки ОВКУТ мали завдання гуртувати і вишколювати гімназійну молодь як резерв для УВО. Офіційною версією свого завдання, на випадок деконспірації, ця організація мала називати підготовку абсолювентів середніх шкіл до студій в українському тасмному університеті й організування бойкоту “студентів-штрайколомів”. Фактично ж вона розповсюджувала нелегальну літературу, зривала польські державні свята в українських школах, робила заборонені поліцією тернові вінки на стрілецькі могили, нелегально збирала гроші на жетони Бойового Фонду УВО. Тільки дехто, особливо втаємничені, також переховували і переносили зброю⁴.

ОВКУТ послуговується, хоч і короткий час, своїм друкованим органом “Метеор”. Очевидно, з ним співпрацював і Степан Ленкавський⁵.

Отож, під впливом бойових дій Української Військової Організації (УВО) та під ідеологічним впливом творів Дмитра Донцова ОВКУТ фактично займається ідеологічно-пропагандивною діяльністю серед гімназійної молоді Галичини, а в її лавах уперше апробує свої ідеологічні здібності і Степан Ленкавський.

Закінчивши навчання в гімназії, Степан Ленкавський записується на студії стислої філософії (короткі студії з філософії) у Львівському університеті. З наказу УВО стає членом Спільки Української Націоналістичної Молоді і входить до складу її проводу⁶.

Групи, які складали СУНМ, мали ідеологічне спрямування. Основним змістом їхньої роботи було зорганізувати старшогімназійну і студентську молодь та її ідеологічний вишкіл.

У цьому плані особливо вирізнялися їхні зібрання в Академічному Домі на вул. Супінського, 21. “У затишних палких дискусіях там розтроцували згубні впливи комунізму, а також і соціалізму, який в той час ще мав багато своїх прихильників. Там остаточно викинуто останки москвофільства, яке

³ Климшин М. Степан Ленкавський // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. – Т. 2. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. – С. 290.

⁴ Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 399-400.

⁵ Некролог на смерть Степана Ленкавського // Визвольний шлях. – 1985. – Кн. 12.

⁶ Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 401.

колись в Галичині мало багато своїх прихильників і перед Першою світовою війною було досить поважним політичним фактором”⁷.

Члени СУНМ свою ідеологічну роботу провадять також серед ремісничої та селянської молоді. У середовищі робітничої молоді творяться підпільні гуртки за трійковою системою. В селі молодь організовується через активну просвітницьку діяльність СУНМ. Організація сприяє створенню філій “Просвіти”, хорів, аматорських гуртків тощо.

Степан Ленкавський, ще навчаючись у Станиславівській гімназії, мав досвід такої роботи в селі. Не полишав він її і тепер. “До обов’язку студентської молоді належали поїздки по селах у неділі й свята з рефератами для піднесення національної свідомості”, – напише він пізніше⁸. Предметно про таку його діяльність згадують односельці.

“Він був студентом. І коли тільки приїздив до батьків, то збирав нас, сільських старших і молодших хлопців, та вчив нас про Україну”, – згадував на еміграції односелець Олекса Гурик⁹.

Мешканці с. Загвіздя зберегли згадки про те, як він часто виступав перед селянами з доповідями з історії України (тільки у 1928 року було 8 таких виступів), вивчав історію України та народні й патріотичні пісні з членами “Пласту” і “Сокола”, ініціював різні культурно-просвітницькі заходи¹⁰.

Степану Ленкавському разом з Іваном Габрусевичем належить ініціатива в організації широкої акції середньошкільників, спрямованої проти змушування їх до участі в святкуваннях польських державних свят¹¹.

На початковому етапі існування СУНМ Степан Ленкавський намагався співпрацювати з журналом “Смолюскипи”, що був її друкованим органом і виходив короткий час у 1927 році¹². Він був також членом літературної групи “Листопад”, котру на противагу комуністичному літературному угрупованню “Жовтень”, було створено в рамках СУНМ із молодих націоналістичних письменників¹³.

⁷ Климичин М. Степан Ленкавський // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславіщини. – Т. 2. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. – С. 291.

⁸ Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 405.

⁹ Мечник С. Люди, роки, події (спогади; четверта частина). – Мюнхен, 1986. – С. 32.

¹⁰ Ципердюк М. Загвіздя. 600 років. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 12.

¹¹ Кравців Б. Перші гасла і перші стріли. До історії розвитку націоналістичного руху на ЗУЗ // Вісник. – 1951. – Ч. 1. – С. 22.

¹² Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 401.

¹³ Янів В. Зустріч з полк. Коновальцем на тлі настроїв доби // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 445.

Незадоволення рівнем “Смолоскипів” спонукало його та друзів – Степана Охримовича, Богдана Кравціва, Івана Габрусевича – до спроби видавати власну газету під назвою “За Україну”. Однак цього задуму за жорсткого поліційного контролю друкарень так і не вдалося здійснити. Надалі вони застосовували безпечніший спосіб – нелегальний цижлостилевий друк. Саме таким способом на студентських квартирах при замкнених вікнах 1946 року було вперше віддруковано нарис Степана Ленкавського про філософські основи ідеології Дмитра Донцова¹⁴.

В ідеологічній та просвітницькій роботі СУНМ Степанові Ленкавському належала немала роль. Він активно розробляє питання націоналістичної ідеології, будуючи її на ідейних засадах Міхновського та Донцова і кладучи в основу культ героїзму Січових Стрільців Маківки, студентів з-під Крут.

Так, на етапі існування СУНМ Степан Ленкавський в числі “трьох поповичів”-“обухівців” – Степана Охримовича та Івана Габрусевича (“Обухович” – публіцистичний псевдонім Охримовича) – спричиняється до визначення чіткого ідеологічного, націоналістично-революційного спрямування СУНМ¹⁵.

Саме завдяки їхнім зусиллям цю молодіжну організацію було втримано в сфері революційної діяльності ОУН, коли розгорнулася боротьба за її переведення в сферу легальної політики УНДО¹⁶.

Поява фундаментальної праці Дмитра Донцова “Націоналізм” припадає власне на час формування СУНМ. Вона стала фундаментом подальшого ідеологічного формування націоналістичної молоді Галичини.

Однак, ніде правди діти, за визнанням самого Степана Ленкавського, “праці Д. Донцова були занадто трудною лектурою для цього віку і треба було готувати популярні матеріали”¹⁷.

“Всі її читали й хотіли вважати неначе новою євангелією, може не так з уваги на її зміст – бо не всі його тоді розуміли і мушу признатися, що і я до них належав, – але головню тому, що написав її Донцов і в першій її частині громив «лібералів», «соціалістів» та «демократів», бив наліво й направо, як крокодил хвостом”, – признається також і Зиновій Книш¹⁸.

¹⁴ Ленкавський С. *Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів* // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 402-403.

¹⁵ МЕК. *Іван Габрусевич (Іртен-Джон)* // Український самостійник. – 1956. – 30 вересня.

¹⁶ Ленкавський С. *Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів* // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 406-407; Кравців Б. *Перші гасла і перші стріли. До історії розвитку націоналістичного руху на ЗУЗ* // Вісник. – 1951. – Ч. 1. – С. 21.

¹⁷ Ленкавський С. *Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів* // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 404.

¹⁸ Книш З. *Далекий приціл. – Торонто: Срібна Сурма, 1967. – С. 33.*

До тих популярних матеріалів, які допомагали галицькій молоді розібратися в глибинах книги Донцова, належить і праця Степана Ленкавського «Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова», спочатку, як вже було сказано, друкована для широкого підпільного вжитку на циклостилі, а 1928 року в журналі «Розбудова Нації»¹⁹.

Свідченням того, як його сучасники поцінювали цю працю, є слова доктора Степана Галамая: «Зараз же після книжки д-ра Дмитра Донцова у Львові п. н. «Націоналізм» в 1926 р. появилася еляборат С. Ленкавського «Філософічні основи «Націоналізму» Донцова». Я завжди цікавився філософією і якщо не помиляюся, то принайменше в першому десятиріччі після 1926 р. ніякий подібний (до С. Ленкавського) еляборат не появилася»²⁰.

Якщо коротко підсумувати наведену в Степана Ленкавського характеристику філософських основ ідеологічної системи Дмитра Донцова, то весь її зміст він скристалізує в одному чіткому і влучному реченні: «Ідеологія націоналізму в праці Донцова, як світогляд, приймає чинник нематеріальний – волю – за основу буття, як етика, вважає за добро те, що зміцнює силу нації, як історичний світогляд, признає ідеям вплив на життя, а як наслідок ділання на психіку її визнає примушує здійснити візю вимріяної майбутності»²¹.

Степан Ленкавський у своїй короткій праці не тільки систематизував філософські основи «Націоналізму» Дмитра Донцова, але й як той, хто студював «стислу філософію», професійно і справедливо вказав на деякі хиби термінологічної бази в Дмитра Донцова, що значно полегшило сприйняття «Націоналізму» його молодим сучасникам.

Так, зокрема, Степан Ленкавський пояснює різницю між термінами «ідеалізм», «волюнтаризм», «енергетизм» і «динамізм», які Донцов вживає синонімічно. Дмитро Донцов, як публіцист, не приділяє цьому значної уваги, однак Степан Ленкавський вважає, що «від цього залежить стійкість ідеології».

Водночас Степан Ленкавський робить критичні зауваження і принципового характеру. Він вважає помилковим виводити ідеологію націоналізму з теорії дарвінізму. Хоча поверхнево між ними є спільності, як-от боротьба за існування і виживання сильнішого, але С. Ленкавський справедливо зауважує, що дарвінізм є ідеологією матеріалістичного походження, в той час як націоналізм базується на ідеалістичній основі.

¹⁹ Ленкавський С. Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова // Розбудова Нації. – 1928. – Ч. 7-8. – С. 272-276.

²⁰ Галамай С. Боротьба за визволення України 1929-1989. – Львів: «Каменяр». – 1993. – С. 43.

²¹ Ленкавський С. Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова // Розбудова Нації. – 1928. – Ч. 7-8. – С. 276.

Здійснюючи критичний аналіз філософських основ ідеологічної системи Дмитра Донцова, Степан Ленкавський не абсолютизує його праці “Націоналізм” як вивершеної ідеологічної системи українського націоналізму, а відносить її тільки до зародків ідеології українського націоналізму. Адже на самому початку своєї розвідки він зауважує: “Коли мова йде про ідеологію Донцова, то її слід зарахувати до **першої стадії** (виділення мос. – О. С.) кожної ідеології, коли вона схоплює й оформлює течії, що нуртують у душах покоління, яке шукає нових шляхів”²².

В кінці 20-х років розвиток націоналістичного руху досягнув того етапу, коли він уже не вміщувався у витворених організаційних рамках. З одного боку, найавторитетніший його чинник, Українська Військова Організація, потребувала розширити свою діяльність із суто бойового аспекту на загальнополітичний. З іншого – ступінь теоретичного опрацювання ідеології українського націоналізму і його популяризації досяг того рівня, що на її базі і для її реалізації повинна була постати самостійна політична сила. Ця ідеологія не вміщувалася в рамки діяльності легальних українських партій. Водночас діяльність численних націоналістичних утворень слід було спрямувати в єдине річище. Політична логіка підказувала, що ідеологічно споріднені націоналістичні гуртки повинні об’єднатися в одну сильну централізовану політичну організацію.

“В ті початкові роки молодий ще революційний рух утвердив своє окреме місце в українському світі своїми бойовими діями проти окупанта. Але з ходом років необхідною потребою часу стало поширити засяг дії УВО і визначити однакові ідеологічні принципи революційно-визвольному рухові, та ширше й більш всесторонньо розгорнути власну концепцію визвольної політики”, – писав про це вже в середині 60-х років Степан Ленкавський²³.

Щоб ідеологічно підготувати творення ОУН, Провід Українських Націоналістів (ПУН) заснував журнал “Розбудова Нації”. В ньому друкували тільки ідеологічно вивірені матеріали. Серед інших у журналі появляється також праця Степана Ленкавського “Фільософічні підстави “Націоналізму” Донцова”. Про те, яке рецензійне сито перед друком вона пройшла, свідчать такі слова редактора Володимира Мартинця: “До кожного слова, передусім в ідеологічних питаннях, треба було придивлятися просто під побільшуючим склом. Такі статті ще перед редакційним опрацюванням розсилалося в копіях усім членам Проводу та ідеологічної комісії для ознайомлення та отримання їхніх завваг.

²² Ленкавський С. Фільософічні підстави “Націоналізму” Донцова... – С. 272-276.

²³ Ленкавський С. У н’яту річищу смерти // Шлях перемоги. – 1964. – 1 серпня.

Доводилося вести дискусію та листування. Не раз речення чи уступ спричиняли принципову розбіжність і дискусія тривала тижнями, а то й місяцями”²⁴.

Отож, факт публікації праці Степана Ленкавського в “Розбудові Нації” свідчить про те, що його ідеологічні напрацювання вже на підготовчому етапі творення ОУН знаходили поцінування не тільки серед галицького членства СУНМ, але й в Проводу Українських Націоналістів (ПУН) та широкого кола тих націоналістичних організацій (УВО, Група Української Національної Молоді /ГУНМ/ та Легія Українських Націоналістів /ЛУН/ у Чехословаччині), що невдовзі об’єднались у єдину ОУН.

З 28 січня по 3 лютого 1929 року відбувається Установчий Конгрес Українських Націоналістів. Від СУНМ серед 30 делегатів участь у ньому беруть Степан Ленкавський і Степан Охримович, котрі входять до складу ідеологічної комісії поряд з Юліяном Вассияном, Дмитром Андрієвським та Дмитром Демчуком²⁵.

На засіданні ідеологічної комісії С. Ленкавський виголосив реферат “Суверенна Україна та національна революція”. Правда, цей факт заперечує Зиновій Книш²⁶, але і підтверджують його інші авторитетні джерела²⁷.

В процесі засідання ідеологічної комісії виникла гостра полеміка щодо визначення ідеологічних основ ОУН. Петро Мірчук стверджує, що зустрілися між собою дві концепції. З одного боку, Юліян Вассиян, Степан Ленкавський і Степан Охримович обстоювали філософсько-ідеалістичні основи українського націоналізму, а на противагу їм Дмитро Андрієвський і Дмитро Демчук намагались увести до ідеології українського націоналізму елементи матеріалістичного світогляду²⁸.

Принципово йому заперечує Зиновій Книш, стверджуючи, що такої дискусії на Конгресі взагалі не було²⁹. Однак Володимир Мартинець, учасник Конгресу, в своїй праці, що вийшла задовго до книг П. Мірчука та З. Книша, однозначно вказує на факт такої ідеологічної дискусії³⁰. А тому слід вважати, що заперечення Зиновія Книша продиктоване не

²⁴ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН. – 1949. – С. 283.

²⁵ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Перший том. 1920-1939. За редакцією Степана Ленкавського. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – С. 90.

²⁶ Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму. – Торонто: «Срібна сурма», 1970. – С. 114.

²⁷ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Перший том. 1920-1939. За редакцією Степана Ленкавського. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – С. 90; Спис рефератів, які зголошено на Конгрес Українських Націоналістів // Розбудова нації. – Ч. 1-2. – 1929.

²⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Перший том. 1920-1939. За редакцією Степана Ленкавського. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – С. 91.

²⁹ Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму. – Торонто: «Срібна сурма», 1970. – С. 117-118.

³⁰ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН. – 1949. – С. 331.

історичною об'єктивністю, а політичним протистоянням ОУН(м) (до якої він належав) з ОУН(р) (до якої належав П. Мірчук).

На факт дискусії у своїй праці вказує і Степан Ленкавський. “Найдовше затягнулася праця ідеологічної комісії, головою якої був д-р Юліян Вассиан. Там вирунула принципова суперечка, як розуміти націю й національний ідеал: чи давати їм ідеалістичну, чи утилітарну інтерпретацію? Майже всі члени комісії стояли переконано на позиціях ідеалізму. Д-р Д. Демчук твердо обороняв “благо нації” як ідеал у розумінні строго утилітарному. Дискусія зійшла на тори глибинної критики систем матеріалізму і мала вигляд семінару метафізики [...] Врешті з д-ром Д. Демчуком устійнено ідеалістичну інтерпретацію і текст спільного проєкту”, – пише Степан Ленкавський³¹.

Для того, щоб зрозуміти, чому саме таку позицію у виробленні ідеологічних основ ОУН займав Степан Ленкавський, слід звернути увагу на те, якою була його світоглядна позиція до цього часу і під впливом яких чинників вона формувалася.

“Візія світлої майбутности батьківщини, а не рахункова калькуляція, – чи стане сил, чи оплатиться, – має вести нас до чину [...]”, – пише Ленкавський у праці “Фільософічні підстави «Націоналізму» Донцова»³².

Отож, візія ідеї, а не “рахункова калькуляція” стає життєвим кредом Степана Ленкавського. Первинність ідеї, а не життєво-матеріального начала стала стрижнем його духовної сутності ще з дитинства, що минало в священничій родині, з того християнського світобачення, яке формувалося під цим впливом³³.

Поцінуючи внесок Степана Ленкавського у вироблення ідеологічних основ ОУН на Конгресі, Микола Климичин вказує, що вони дуже нагадують стиль Декалогу, і він навіть схильний вважати, “що в більшості це праця Ленкавського”³⁴. Однак в особистому архіві Степана Ленкавського автор виявив такий фрагмент його рукописних нотатків (його поки що не вдалось ідентифікувати з цілісно надрукованою

³¹ Ленкавський С. *Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів* // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 411.

³² Ленкавський С. *Фільософічні підстави “Націоналізму” Донцова* // *Розбудова Нації*. – 1928. – Ч. 7-8. – С. 276.

³³ Див. детальніше: Сич О. *Українська Греко-Католицька Церква в житті Степана Ленкавського* // *Розстріляна і відроджена Церква. Матеріали науково-практичної конференції до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом*. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 40-61.

³⁴ Климичин М. *Степан Ленкавський* // *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*. – Т. 2. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. – С. 290.

працею): “[...] Ідеологічні постанови I Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. не були колективною працею комісії, але індивідуальною працею Ю. Вассіяна, до якого ідеологічна комісія внесла незначні доповнення”³⁵.

Отож, основне авторство ідеологічних тез I Конгресу Українських Націоналістів належить Юліану Вассіяну. Однак роль “двох поповичів”, двох студентів-філософів, Степана Ленкавського і Степана Охримовича, полягала в тому, що вони пліч-о-пліч з ним зуміли відстояти такі ідеалістичні основи в ідеології ОУН.

Підсумовуючи можна стверджувати, що в процесі Першого Конгресу Українських Націоналістів відбувалась принципова дискусія щодо визначення філософсько-світоглядних основ ідеології українського націоналізму. З огляду на розташування сил в ідеологічній комісії, підтримка Юліана Вассіяна “крайовиків” Степана Ленкавського та Степана Охримовича стала вирішальною.

В ході дискусії перемогу здобула філософсько-ідеалістична концепція, яка визначила подальше ідеологічне лице ОУН. А тому від початків заснування ОУН стрижневою в її ідеології стала не “рахунково-калькюляційна”, не “утилітаристична”, а саме ідеалістична концепція.

Вже в першій половині лютого 1930 року відбулася перша крайова конференція ОУН. На ній сформовано пропозиції щодо складу Крайової Екзекутиви, з якими голова ПУН полк. Євген Коновалець беззастережно погодився затвердивши цей склад. Богдан Кравців очолив КЕ ОУН ЗУЗ, а в її складі Степан Ленкавський посів становище ідеологічного референта³⁶.

Прикметно, що Степан Ленкавський у ролі ідеологічного референта перебував і в усіх наступних складах КЕ ОУН ЗУЗ (під проводом Юліана Головінського, Степана Охримовича, о. Ярослава Чемеринського, Івана Габрусевича) аж до часу свого арешту 2 листопада 1931 року. Вже з цього факту можна зробити висновок про його вплив на ідеологічне становлення принаймні структури ОУН на ЗУЗ. А ця структура в майбутньому стане основою ОУН-революційної – ОУН (р).

Щодо якісної характеристики першої Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ слід принагідно навести слова Петра Дужого: “Всі вони (члени КЕ ОУН ЗУЗ. – О. С.) майже ровесники Богдана Кравціва, усі вони – блискучі публіцисти, автори глибокодумних ідеологічно-політичних праць”³⁷.

³⁵ Ленкавський С. Юліан Вассян (рукописні нотатки). //Архів Степана Ленкавського при Інституті Освітньої Політики в Мюнхені; Ленкавський С. Український Націоналізм. Твори. Том 1. За редакцією Олександра Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 440.

³⁶ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Перший том. 1920-1939. За редакцією Степана Ленкавського. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – С. 115.

³⁷ Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Частина перша. – Львів: “Галицька Видавнича Спілка”, 1996. – С. 90.

В умовах становлення ОУН, коли різьбився її ідеологічний образ та в час, коли українська суспільність була пригнічена недавньою поразкою у визвольних змаганнях 1918–1921 років, ідеологічна референтура в КЕ ОУН ЗУЗ була чи не найважливішою в її діяльності. “В цілій ієрархії референтур “іполіт” (закодоване позначення референтури в підпіллі – О. С.) була найважчою і найважнішою, бо треба було не раз на швидку руку подавати напрямні до питань світогляду, націоналістичної філософії, політичних, стратегічних і тактичних напрямних і т. п.” – так характеризує її діяльність Степан Галамай³⁸. Зважаючи на таке значення ідеологічної референтури, слід відзначити, що Степан Ленкавський володів достатнім рівнем знань, аби перебувати на висоті завдань.

Вияткове значення для ідеологічної роботи мала наявність у КЕ ОУН ЗУЗ друкованих засобів. Степан Ленкавський, перебуваючи в ролі ідеологічного референта КЕ ОУН ЗУЗ, тісно співпрацює з легальним місячником “Юнацтво”³⁹, циклоstileвим журналом “Юнак”, газетою “Український голос” (право на видання якої КЕ ОУН ЗУЗ зуміла перебрати 1929 року), нелегальним “Бюлетенем Крайової Екзекутиви ОУН”.

Поряд із розбудовою мережі ОУН проходив і виховно-вишкільний процес, у який впроваджено культ героїзму, і зокрема, з ініціативи Володимира Яніва та Богдана Романенчука, культ героїв Крут. Найбільше причетними до цього процесу Петро Дужий називає Степана Ленкавського, Степана Охримовича, Івана Габрусевича та Зенона Коссака⁴⁰.

Однак найпоказовішим результатом праці Степана Ленкавського ідеологічної референтури КЕ ОУН ЗУЗ було укладення ним “Десяти заповідей українського націоналіста”, за якими, на грецький зразок, устійнилася назва Декалогу.

Оскільки у відповідній літературі часто трапляється твердження, що “Степан Ленкавський був співавтором Декалогу”, то не зайвим буде уточнити, що лише вступ (можто) до нього написав Іван Габрусевич, а всі пункти належать Степанові Ленкавському⁴¹. Вперше Декалог було розповсюджено поміж націоналістичного членства як вкладку до “Сурми”, в червні 1929 року⁴².

³⁸ Галамай С. *Боротьба за визволення України 1929-1989*. – Львів: “Каменяр”. – 1993. – С. 100.

³⁹ Кравців Б. *Перші гасла і перші стріли. До історії розвитку націоналістичного руху на ЗУЗ* // *Вісник*. – 1951. – Ч. 1. – С. 22.

⁴⁰ Дужий П. *Степан Бандера – символ нації. Частина перша* – Львів: “Галицька Видавнича Спілка”, 1996. – С. 91.

⁴¹ Климишин М. *Степан Ленкавський (у десяти річницю його смерті)* // *Визвольний шлях*. – 1987. – Кн. 11. – С. 1201.

⁴² Детальніше див.: Сич О. *Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН*. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 1999. – С. 53-57.

Очевидно, що творення Декалогу не було виявом одномоментного акту, а достатньо тривалим процесом. Протягом півроку після Конгресу Степан Ленкавський намагався скристалізувати ідеологічні основи українського націоналізму в коротких і влучних тезах на взірць Десяти Заповідей Божих. Як у Десяти Заповідях Божих викладено квінтесенцію Христової віри, так і в своїх “Десяти заповідях українського націоналіста” син священика Степан Ленкавський намагався виразити і квінтесенцію віри та покликання українського націоналіста.

Відомо, що ідеологи українського націоналізму виводять основи Декалогу від світоглядної системи Тараса Шевченка. Дослідження витоків Декалогу С. Ленкавського із творчості Тараса Шевченка, чи ґрунтування його точок на окремих творах і поглядах Кобзаря – це особлива і самостійна тема аналізу. Але вже Петро Дужий влучно зазначає, що натхнений саме словом Шевченка про те, що лише боротьбою можна торувати шлях до волі, Степан Ленкавський цю глибинну думку висловлює у Восьмій точці: “...Безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоєї Нації”⁴³.

В історії становлення ідеології українського націоналізму без перебільшення основоположну роль відіграли Микола Міхновський та Дмитро Донцов. Твори другого, як і все його покоління, Степан Ленкавський посилено студював і, як свідчить розвідка “Про філософічні підстави “Націоналізму” Донцова”, дуже глибоко. Кристалізація базових моментів націоналістичного вчення Дмитра Донцова віднайшла своє відображення в Декалозі. Про це ствердно говорять і соратники Степана Ленкавського в боротьбі, і опоненти з інших націоналістичних середовищ. Так, Петро Бaley, співкамерник Степана Ленкавського по Авшвіці і згодом жорсткий опонент ОУН(р), виключений рішенням Міттенвальдської конференції 1948 року з її членів, у край критично ставлячись до писань Дмитра Донцова і, відповідно, до Декалогу Степана Ленкавського, тим не менше стверджує: “В тридцятих роках Донцов став справжнім володарем душ західно-української молоді, “Декалог українського націоналіста” – це вірний переклад політичної філософії Донцова на поточну мову”⁴⁴.

Безперечно, що глибоко Степан Ленкавський був ознайомлений і з поглядами та писаннями Миколи Міхновського. А тому можна допустити, що на форму та зміст Декалогу С. Ленкавського вплив мали також “Десять Заповідей Українця” М. Міхновського.

Як 1929 року організованою націоналістичною силою постала ОУН, так 1902 року завдяки зусиллям Миколи Міхновського постала

⁴³ Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Частина перша. – Львів: “Галицька Видавнича Спілка”, 1996. – С. 44.

⁴⁴ Baley. П. Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 р. – Лас Вегас, 1997. – С. 20, 44.

Українська Народна Партія (УНП), яку Степан Ленкавський характеризує як партію “виразно націоналістичного напрямку”⁴⁵. Як Степан Ленкавський опрацював Декалог для потреб ОУН, так і Микола Міхновський для потреб УНП опрацював “Десять Заповідей Українця”, що вперше вийшли друком у Львові⁴⁶.

Отож, ідеї цих двох стовпових ідеологів українського націоналізму, Миколи Міхновського і Дмитра Донцова, знайшли своє відображення в точках Декалогу.

Ось його дослівний виклад.

“Я дух одвічної стихії, що зберіг тебе від татарської потопа й поставив на грані двох світів творити нове життя:

1. Здобудеш Українську Державу, або згинеш в боротьбі за Неї.

2. Не дозволиш нікому плямити слави, ні чести Твоїї Нації.

3. Пам’ятай про великі дні наших Визвольних Змагань.

4. Будь гордий з того, що Ти є спадкоємцем боротьби за славу Володимирового Тризуба.

5. Пімсти смерть Великих Лицарів.

6. Про справу не говори з тим, з ким можна, а з ким треба.

7. Не завагаєшся виконати найнебезпечнішого чину, якщо цього вимагатиме добро справи.

8. Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів Твоїї Нації.

9. Ні просьби, ні грозьби, ні тортури, ані смерть не приневолять Тебе виявити тайни.

10. Змагатимеш до поширення сили, слави, багатства й простору Української держави”.

Слід зауважити, що такий виклад Декалогу є вже кінцево схваленим варіантом. А первісний авторський варіант мав деякі відмінності⁴⁷.

В чітких і коротких точках Декалогу Степан Ленкавський відобразив реальні умови визвольної боротьби того часу. Тому слід вважати, що джерелом для творення Декалогу були не тільки світоглядні ідеї Тараса Шевченка, Миколи Міхновського та Дмитра Донцова, але й реальний, не теоретичний, а організований український націоналізм у динаміці його дії.

⁴⁵ Ленкавський С. *Націоналізм на Україні (рукопис, машинопис з авторськими виправленнями, 74 арк.)*. //Архів Степана Ленкавського при Інституті Освітньої Політики в Мюнхені; Ленкавський С. *Український Націоналізм. Твори. Том 1. За редакцією Олександра Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 424.*

⁴⁶ Мартинець В. *Українське підпілля від УВО до ОУН. – 1949. – С. 121.*

⁴⁷ Мірчук П. *Нарис історії ОУН. Перший том. 1920-1939. За редакцією Степана Ленкавського. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – С. 126-127.*

Декалог для підпільної ОУН у дуже скорому часі після його написання набув надзвичайно символічного значення. Члени ОУН завжди розпочинали свої підпільні сходини з команди “на струнко” та проказування Декалогу. Це стало ритуальною нормою внутрішньоорганізаційних заходів ОУН, а пункти Декалогу в житті кожного націоналіста грали роль непорушного закону.

На Декалозі виховалося ціле покоління борців за незалежність України. Зі словами “Здобудеш Українську Державу, або згинеш в боротьбі за неї!” тисячі повстанців УПА та підпільників ОУН гинули від ворожої кулі на полі бою, підривались на останній гранаті в кривівці та вмирали від тортур у польських, німецьких та радянських тюрмах і концтаборах. Такими їх виховав Декалог, а отже такими їх виховав Степан Ленкавський.

Степан Ленкавський і сам був зразковим прикладом того, чого вимагав від членів ОУН його Декалог. У цьому аспекті його найвлучніше схарактеризував Микола Климишин: “Він жив ідеєю, цілковито відданий Організації Українських Націоналістів-революціонерів. Не мав нічого свого – ні родини, ні рідні, ані хати. Всім для нього була ОУН, і він для неї жив. Найкраще його можна схарактеризувати, назвавши його монахом ОУН”⁴⁸.

2 листопада 1931 року Степана Ленкавського в числі інших учасників Першого Конгресу Українських Націоналістів – Юліана Вассяна, Осипа Бойдуника, Олесья Бабія, Євгена Зиблікевича та Зенона Пеленського – було арештовано та засуджено польською владою на чотири роки ув’язнення⁴⁹.

У 1935 році Степан Ленкавський вийшов на волю. Він застав той стан, коли мережа ОУН у Краї була розгромлена, провідне членство виарештоване, а легальні й підпільні видання ОУН зліквідовані⁵⁰.

Степан Ленкавський відмовився входити до складу КЕ ОУН ЗУЗ, очолюваної Левом Ребетом, маючи недовір’я до деяких провідних членів (а зокрема до Романа Барановського)⁵¹.

Однак, деякі дані дають можливість стверджувати, що і в цей передвоєнний період діяльності ОУН ЗУЗ Степан Ленкавський не полишає ідеологічної роботи.

Середина 30-х років у діяльності ОУН ЗУЗ характеризується також припиненням виходу майже всіх наявних у Краї та за кордоном

⁴⁸ Климишин М. Степан Ленкавський // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславіщини. – Т. 2. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. – С. 291-292.

⁴⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 1001. – Арк. 43.

⁵⁰ Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Частина друга. – Львів: “Галицька Видавнича Спілка”, 1997. – С. 89-90.

⁵¹ Дем’ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин-“Лицар”. – Львів, 2003. – С. 341.

націоналістичних видань. У 1-му томі “Нарису історії ОУН” П. Мірчука, який редагував Степан Ленкавський, багатозначно зауважено, що **“ініціатива відновлення націоналістичних видань вийшла від т. зв. «старої гвардії», провідних членів ОУН”**⁵². Факти дають можливість опосередковано висувати, що до числа цієї “старої гвардії” належав і Степан Ленкавський.

Відомо, що тоді він тісно співпрацював з Іваном Мітрингою, Борисом Левицьким та Романом Паладійчуком. Степан Мечник навіть стверджує, що сам Степан Ленкавський визнавав себе їхнім зверхником⁵³.

Серед низки інших наново зініційованих націоналістичних видавничих проєктів слід виділити успішний концерн “Дешева книжка”, чім керівником був Роман Паладійчук, а в складі концерну – журнал “Антибольшевик”, редактор Іван Мітринга. До найбільших за тиражем належав і львівський тижневик “Нове село”, з яким тісно співпрацював Борис Левицький. Загалом, “видавництво зразу здобуло собі велику популярність серед націоналістичної молоді на західноукраїнських землях і його щомісячні книжкові видання невеличкого формату розходилися багатотисячним накладом”. Однак з уваги на те, що видавництво не хотіло координувати своїх дій з тодішньою КЕ ОУН ЗУЗ, остання дала наказ своїм членам його бойкотувати, і воно невдовзі занепало⁵⁴.

В 1938 році Степан Ленкавський погоджується співпрацювати з часописом КЕ ОУН ЗУЗ “Вісті”. Він на коротко прибуває до Львова та невдовзі знову повертається до села Загвіздя⁵⁵.

Свою ідеологічну діяльність в ОУН Степан Ленкавський активізує в Кракові, куди він перебрався відразу ж після окупації Західної України радянськими військами⁵⁶.

ОУН переживає етап розколу. Степан Ленкавський робить свій вибір⁵⁷. 10 лютого 1940 року сформовано Револуційний Провід ОУН під орудою Степана Бандери. С. Ленкавський входить до його складу і займається питаннями ідеології⁵⁸.

⁵² Мірчук П. *Нарис історії ОУН. Перший том. 1920-1939. За редакцією Степана Ленкавського.* – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – С. 477-478.

⁵³ Мечник С. *Люди, роки, події (спогади; четверта частина).* – Мюнхен, 1986. – С. 31.

⁵⁴ Мірчук П. *Нарис історії ОУН. Перший том. 1920-1939. За редакцією Степана Ленкавського.* – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – С. 479-480.

⁵⁵ Дем'ян Г. *Генерал УПА Олекса Гасин-“Лицар”.* – Львів, 2003. – С. 341, 343.

⁵⁶ Ципердюк М. *Загвіздя. 600 років.* – Івано-Франківськ, 1994. – С. 18.

⁵⁷ Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні.* – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 81-82.

⁵⁸ Климишин М. *Степан Ленкавський (у десяту річницю його смерті) // Визвольний шлях.* – 1987. – Кн. 11. – С. 1203.

У грудні 1940 року ОУН(р) оприлюднює свій програмний документ – “Маніфест Організації Українських Націоналістів”⁵⁹. Дослідники історії українського націоналізму рідко приділяють йому увагу, хоча він має принципове значення, оскільки закладені в ньому ідеї стають базовими для подальших політично-програмових напрацювань ОУН(р).

Всупереч твердженням про тоталітарний характер ОУН(р), “Маніфест” наскрізь пройнятий демократизмом. Квінтесенцією його змісту є проголошення двох основних ліній у програмовій діяльності ОУН(р): права народів на незалежність та права людини⁶⁰. Уперше і на довгу перспективу ОУН(р) проголошує програмове гасло “Свобода народам! Свобода людині!”

Очевидно, що такі програмові документи хоч і відображають колективне бачення, але водночас мають конкретного автора, який зумів синтезувати колективні думки та прийнятно для всіх їх сформулювати. На те, що виразник програмових ідей чільних членів ОУН(р) у формі “Маніфесту” став Степан Ленкавський, достатньо прозоро вказує Петро Дужий, відповідаючи своє ж запитання “Хто автор документу?”⁶¹.

На авторство Степана Ленкавського щодо гасла “Свобода народам! Свобода людині!” вказує сучасник тих подій і один з провідних діячів ОУН(р) Василь Кук⁶².

У квітні 1941 р. у Кракові відбувся II Надзвичайний Великий Збір ОУН. На Зборі Степан Ленкавський у комісії пропаганди очолював секцію політичної пропаганди⁶² і доповідав про питання ідеології, пропонуючи постанови ідеологічних уточнень. Ці постанови ухвалив Збір і, очевидно, вони також несуть на собі відбиток його авторського впливу. При формуванні Проводу ОУН(р) С. Ленкавський ввійшов до його складу як третій заступник (два інші – Ярослав Стецько та Микола Лебедь) і одночасно пропагандивний референт.

Відслідковуючи процеси міжнародної політики, Провід ОУН(р) активно готувався до німецько-радянської війни, ознаки якої вирізьблюються все чіткіше. На випадок війни він розробляв план “Боротьба і діяльність ОУН під час війни”⁶³. Пропагандивно-ідеологічну

⁵⁹ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 (збірка документів)*. Бібліотека українського підпілля ч. 1. – (Б. м. в.): Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 21-23.

⁶⁰ *Косик В. Розкол ОУН у світлі документів*. – Київ, видання Українського Інституту освітньої політики (Мюнхен), 2002. – С. 22.

⁶¹ *Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Частина друга*. – Львів: “Галицька Видавнича Спілка”, 1997. – С. 65-66.

* *Таке твердження прозвучало з уст Василя Кука під час презентації першого тому праць Степана Ленкавського “Український націоналізм” у Києві 08.11.2002 р.*

⁶² *Мірчук П. Нарис історії ОУН. Другий том (машинопис) // Архів Степана Ленкавського при Інституті освітньої політики (Мюнхен)*. – С. 630.

⁶³ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 (збірка документів)*. Бібліотека українського підпілля ч. 1. – (Б. м. в.): Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 48-57.

частину плану опрацьовував Степан Ленкавський⁶⁴, залучивши до цієї праці широке коло української творчої інтелігенції, яка емігрувала до Польщі перед радянською небезпекою⁶⁵. Окрім того, вони заготовували величезну кількість пропагандивного матеріалу, який з успіхом використовували похідні групи ОУН у центральному та східному регіонах України⁶⁶.

З початком війни 3 липня 1941 року прибуває до Львова і Степан Ленкавський⁶⁷. Очолована ним пропагандивна референтура примістилася на вул. Валовій під назвою Інститут Націоналістичної Освіти⁶⁸. Як і у Кракові, у Львові Степан Ленкавський знову згуртовує навколо себе поважний гурт представників української творчої та наукової інтелігенції⁶⁹.

Пропагандивна референтура безупинно забезпечує агітаційними матеріалами та інструкціями все нові націоналістичні групи, що вирушають на Схід України. Така напружена робота затримує виїзд самого С. Ленкавського на Київ, куди він має попереднє призначення від Проводу. Врешті, 29 липня 1941 року, за день до виїзду, його арештує німецька поліція⁷⁰.

Степан Ленкавський перебував у німецьких тюрмах у Львові на вул. Лонцького, у Кракові на вул. Монтелопіх, у концтаборі смерті Авшвіц (Освенцім) до 19 грудня 1944 року⁷¹. Після звільнення з концтабору Степан Ленкавський спочатку перебував у Кракові⁷², а потім перед наступом радянських військ емігрував на захід⁷³.

⁶⁴ Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. – Торонто, 1967. – С. 50.

⁶⁵ Климишин М. Данило Чайковський // Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславівщини. – Т. 2. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. – С. 318; Кейван І. Богдан Стебельський // Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславівщини. – Т. 2. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. – С. 121.

⁶⁶ Климишин М. Степан Ленкавський (у десяту річницю його смерті) // Визвольний шлях. – 1987. – Кн. 11. – С. 1204.

⁶⁷ Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. – Торонто, 1967. – С. 178.

⁶⁸ Ленкавський С. Данило Чайковський (життя й діяльність) // Шлях перемоги. – 1972. – 16 серпня.

⁶⁹ Стецько Я. Сенатор ОУН – націоналіст-мислитель. Слово Голови Проводу ОУН над могилою сл. нам. С. Ленкавського // Шлях перемоги. – 1977. – 13 листопада.

⁷⁰ Судова справа “Степан Ленкавський проти вільної держави Баварія” // Архів Степана Ленкавського при Інституті освітньої політики (Мюнхен). – Арк. 2.

⁷¹ Судова справа “Степан Ленкавський проти вільної держави Баварія” // Архів Степана Ленкавського при Інституті освітньої політики (Мюнхен). – Арк. 2; Мечник С. Люди, роки, події (спогади; четверта частина). – Мюнхен, 1986. – С. 30.

⁷² Климишин М. В поході до волі. Спомини. Том II. – (Б. м. в.; б. д. в.). – С. 165.

⁷³ Антонович О. Спогади. – Київ–Вашингтон, 1999. – С. 334–336.

Війна закінчилася в травні 1945 року. А вже наприкінці червня до Мюнхена, що став центральним осередком українського політичного життя в Західній Європі, прибув Степан Бандера. Провідні члени ОУН, що вийшли з концтаборів, зустрівшись з тими членами ОУН, які прибули на еміграцію як члени Закордонного Представництва УТВР, створили Закордонний Центр ОУН, який на першій конференції в Мюнхені було перейменовано на Закордонні Частини ОУН. До складу Проводу ЗЧ ОУН ввійшов і Степан Ленкавський⁷⁴.

Пріоритетними завданнями, які Провід ЗЧ ОУН поставив перед собою, були: 1) налагодити зв'язок з проводом ОУН в Україні та надати йому посильну допомогу у веденні підпільної боротьби; 2) налагодити політичну роботу в більших скупченнях української еміграції; 3) організувати систему безпеки перед діями агентури радянських спецслужб.

До реалізації кожного із цих завдань був причетний Степан Ленкавський (референтура К-3, “закритий сектор” тощо).

Маючи досвід системної ідеологічної праці в довоєнний період діяльності ОУН, Степан Ленкавський ефективно розбудовує структуру такої роботи і в Проводі ЗЧ ОУН. Це особливо дає свій ефект наприкінці 40-х років, коли новітня українська еміграція масово розселюється з Європи в різні кінці світу. Петро Балеї, який у той час ще входив до складу ЗЧ ОУН, пізніше напише: “Під час переселення таборів на позаокеанські континенти, бандерівці за відповідною програмою розіслали й розмістили своїх ідеологічних пропаторів у пунктах більшого скупчення нових емігрантів і старих [...]”⁷⁵.

Вже з перших нарад ЗЧ ОУН виявилися значні розбіжності між двома групами членів проводу – тими, що вийшли з німецьких концтаборів, і тими, які прибули з України, – в баченні подальшого організаційного та ідейно-програмового розвитку клітин ОУН за кордоном. Поступово в Проводу ЗЧ ОУН склалася опозиція, а розбіжності набули характеру тривалого внутрішньоорганізаційного конфлікту.

Якщо згрупувати вимоги опозиції щодо змін, то серед них окремо можна виділити групу **ідеологічно-світоглядних змін** (заперечення винятковості філософсько-ідеалістичної основи українського націоналізму, визнання “аморальності” ідеології Дмитра Донцова та заперечення загалом його позитивного впливу на формування ідеології українського націоналізму)⁷⁶.

⁷⁴ Мірчук П. *Революційний змаг за УССД. Том 2.* – Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1987. – С. 155-156.

⁷⁵ Балеї П. *Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р.* – Лас Вегас, 1997. – С. 117.

⁷⁶ Кричевський Р. *ОУН в Україні – ОУНз і ЗЧ ОУН. Причинок до історії українського націоналістичного руху.* – Нью-Йорк–Торонто, 1962. – С. 39-41.

Філософсько-ідеалістична основа ідеології ОУН та визнання провідного впливу Дмитра Донцова на формування ідеології українського націоналізму (без його абсолютизації) – це була та площина дискусії, яка безпосередньо зачіпала Степана Ленкавського як співтворця ідеологічних підвалів ОУН.

Ще при виході з концтабору Авшвіц та прибутті до Кракова його насторожив той факт, що присяга вояка УПА не містить згадки про Бога. На вияснення о. Івана Гриньоха, одного з активістів майбутньої опозиції в ЗЧ ОУН, що в лавах УПА перебувають також і представники національних меншин, які в Бога не вірують, С. Ленкавський тоді лише коротко закинув: “То неправильно!”⁷⁷.

В процесі розвитку дискусії в ЗЧ ОУН це позиціонування набуло свого подальшого розвитку. Степан Ленкавський зайняв сторону Степана Бандери. Етапним пунктом розвитку подій стала Друга Надзвичайна конференція у Міттенвальді 28–31 серпня 1948 року. На ній С. Ленкавський виголосив доповідь “Генеза і розвиток нездорових явищ в організації за кордоном”⁷⁸.

Щодо питання ідеологічної дискусії в ЗЧ ОУН інтерес для дослідника становить лист С. Ленкавського як ідеолога ЗЧ ОУН до Петра Полтави – визанового ідеолога націоналістичного підпілля в Україні. У ньому, до речі, виринає той цікавий факт, що коли під натиском опозиції Провід ЗЧ ОУН усунув з програми юнацького вишколу Декалог, то виявилось, що юнаки його потай переписують з мельниківських видань і “нелегально” розповсюджують поміж себе, а тому Провід знову змушений був відновити цей пункт програми як обов’язковий⁷⁹.

Внутрішньоорганізаційні дискусії тривали до 1954 року і в кінцевому підсумку від ЗЧ ОУН відокремилася фракція, що назвала себе ОУН за кордоном (ОУНз).

Степан Ленкавський входить до найчільнішого складу Проводу ЗЧ ОУН – т. зв. “Трійки”, що обирається конференцією і формує решту складу Проводу. До смерті Степана Бандери, окрім нього самого, до “Трійки” входять Степан Ленкавський та Ярослав Стецько. Оскільки С. Бандера відповідає за цілісність організаційних справ, Я. Стецько здебільшого займається питаннями зовнішньої політики, то С. Ленкавський відповідає за питання внутрішньої політики, а в т. ч. і за ідеологічні питання.

Незважаючи на всі колізії періоду становлення Закордонних Частин ОУН, її внутрішнє життя будується за принципами, які успішно були

⁷⁷ Климшин М. В поході до волі. Спомини. Том II. – (Б. м. в.; б. д. в.). – С. 165-166.

⁷⁸ Мечник С. Люди, роки, події (спогади; четверта частина). – Мюнхен, 1986. – С. 30.

⁷⁹ Лист до Петра Полтави // Ленкавський С. Український Націоналізм. Твори. Том I. За редакцією Олександра Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 301-306.

апробовані практикою довгорічної підпільної боротьби в Україні. Зокрема, Провід ЗЧ ОУН велику увагу приділяє внутрішньоорганізаційним вишколом членства, особливо того, що влилося в лави ОУН уже в еміграції.

Аналіз матеріалів Архіву Степана Ленкавського при Інституті освітньої політики (Мюнхен) та Архівної збірки ОУН у Нью-Йорку показує, що С. Ленкавський відіграв вирішальну роль у визначенні структури, тематики та організації таких вишкোলів⁸⁰. Йому самому належить авторство низки виявлених вишкільних лекцій з історії та ідеології українського націоналізму⁸¹.

Важливим пріоритетом у діяльності ЗЧ ОУН було вивчення підрадянської дійсності та ведення на основі здобутого матеріалу систематичної ідеологічно-пропагандивної роботи. Від 1953 до 1963 років у структурі Проводу ЗЧ ОУН діяла Референтура підсоветських справ (РПС), яку очолював Степан Ленкавський⁸². Більшість виявлених праць Степана Ленкавського, підготовлених у контексті діяльності РПС, опубліковано в другому томі збірника його творів⁸³. Стрижнем ідеологічних напрацювань у цьому напрямі стає розвінчування денационалізаційної політики радянського режиму. Особливу цінність серед праць С. Ленкавського цього напрямку дістає “Національна політика большевиків в Україні”⁸⁴.

Без уваги на ті формальні становища, які в структурі ЗЧ ОУН посідав Степан Ленкавський (зокрема, після смерті С. Бандери і до 1968 року він очолював ЗЧ ОУН), він активно провадив публіцистичну діяльність. Для аналізу його ідеологічних напрацювань важливе значення мають статті, опубліковані в українських еміграційних часописах: “Українська трибуна”, “Український самостійник”, “Визвольна політика”. “Сурма”, “Вісник”, “Визвольний шлях” і насамперед – “Шлях перемоги”. Більшість із них опубліковані в першому та другому томах збірника його творів⁸⁵.

⁸⁰ Ленкавський С. *Робота референтури вишкোলів (рукопис)* // Архівна збірка ОУН (Нью-Йорку); Ленкавський С. *Передумови успіху вишкільної праці над членством (рукопис)* // Архівна збірка ОУН (Нью-Йорку); Ми і наше докільля (рукописний план вишколу) // Архівна збірка ОУН (Нью-Йорку); В союзному фронті проти спільного ворога (рукописний план вишколу) // Архівна збірка ОУН (Нью-Йорку).

⁸¹ Ленкавський С. *Український Націоналізм. Твори. Том 1. За редакцією Олександра Сича.* – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 48-101, 102-117, 141-170, 171-192, 264-269, 270-285.

⁸² Ленкавський С. *Український Націоналізм. Твори. Том 2. За редакцією Олександра Сича.* – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 13-14.

⁸³ Ленкавський С. *Український Націоналізм. Твори. Том 2. За редакцією Олександра Сича.* – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002.

⁸⁴ Ленкавський С. *Український Націоналізм. Твори. Том 2. За редакцією Олександра Сича.* – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 26-81.

⁸⁵ Ленкавський С. *Український Націоналізм. Твори. Том 1. За редакцією Олександра Сича.* – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002; Ленкавський С. *Український Націоналізм. Твори. Том 2. За редакцією Олександра Сича.* – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002.

Однак, найрельєфніше вплив Степана Ленкавського на розвиток ідеології ЗЧ ОУН виявляється при аналізі його ролі у формуванні ідеологічних постанов конференцій та зборів ЗЧ ОУН*.

Зокрема, текстологічний аналіз виявленого в Аріхіві Степана Ленкавського при Інституті освітньої політики (Мюнхен) рукопису “Ідеологічні основи Організації Українських Націоналістів”⁸⁶ показує його органічний зв’язок з ідеологічними постановами П’ятої конференції ЗЧ ОУН та “Головними ідеологічними й політичними принципами” (особливо в розділах IV і V), ухваленими IV Великим Збором ОУН, а також і зі ствердженнями і тезами V Великого Збору ОУН “Провідні ідеї сучасних культурних процесів в Україні”⁸⁷.

Аналогічну близькість і навіть часткову ідентичність виявляють праця С. Ленкавського “Провідні ідеї визвольних процесів в Україні”⁸⁸ та розділ “Провідні ідеї сучасних культурних процесів в Україні” із розділу “Тези, ствердження, постанови” матеріалів V Великого Збору ОУН⁸⁹.

Отож, все наведене вище вказує на те, що в еміграційному періоді діяльності ОУН(р) Степан Ленкавський і надалі вирішально впливав на вироблення її ідеологічного образу.

Від часу своєї появи в керівному складі Стілки Української Націоналістичної Молоді Степан Ленкавський відіграв важливу роль у процесі її ідеологічного становлення. Його праця “Філософічні підстави “Націоналізму” Донцова” стала етапною для визнання його провідним ідеологом у середовищі СУНМ та висунення на помітні позиції серед ідеологів інших розрізнених українських націоналістичних організацій у процесі їхнього об’єднання в рамках єдиної ОУН.

Під час Установчого Конгресу Українських Націоналістів Степан Ленкавський працював в ідеологічній комісії і разом зі Степаном Охримовичем відіграв вирішальну роль в обстоюванні філософсько-

* Сьома конференція ЗЧ ОУН, що відбулася напередодні IV Великого Збору ОУН, була останньою в історії ЗЧ ОУН, і починаючи від цього Збору (1968 р.), такої назви більше не вживали.

⁸⁶ Ленкавський С. Український Націоналізм. Твори. Том 1. За редакцією Олександра Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 480-482.

⁸⁷ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 (збірка документів). Бібліотека українського підпільника ч. 1. – (Б. м. в.): Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 343-346; Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Перший том. Постанови. – (Б. м. в.): Видання Організації Українських Націоналістів, 1969. – С. 106-116; П’ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріяли й постанови. – (Б. м. в.): Видання Організації Українських Націоналістів, 1975. – С. 236-265.

⁸⁸ Ленкавський С. Український Націоналізм. Твори. Том 1. За редакцією Олександра Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С. 483-500.

⁸⁹ П’ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріяли й постанови. – (Б. м. в.): Видання Організації Українських Націоналістів, 1975. – С. 236-265.

ідеалістичних основ ідеології ОУН, запропонованих Юліаном Вассияном.

У процесі творення Крайової Екзекутиви та структури ОУН на західно-українських землях СУНМ стала організаційною та ідеологічною основою ОУН. Степан Ленкавський, ввійшовши до складу першої КЕ ОУН ЗУЗ як ідеологічний референт та займаючи це становище в усіх інших її складах аж до свого арешту 1931 року, вирішально впливав на вироблення ідеологічної лінії ОУН на ЗУЗ.

Найважливішим підсумком діяльності Степана Ленкавського на становищі ідеологічного референта КЕ ОУН ЗУЗ стало написання “Десяти заповідей українського націоналіста” (Декалогу). На змісті Декалогу відобразилися національно-визвольні погляди Тараса Шевченка та ідеологічні напрацювання Миколи Міхновського і Дмитра Донцова. У скристалізованій формі Декалог виразив ідеологічні тези, ухвалені на Установчому Конгресі Українських Націоналістів. Для підпільної ОУН він набув символічного значення, і в житті кожного націоналіста відіграв роль непорушного морального закону.

Степанові Ленкавському належить визначальна роль у розвитку ідеології ОУН(р) після розколу єдиної ОУН 1940 року. Адже основою для ОУН(р) стала структура ОУН на ЗУЗ, а Степан Ленкавський у Револьюційному Проводі й надалі відіграв головну ідеологічну роль. Під його безпосереднім впливом готують такі програмові документи ОУН(р) як “Маніфест Організації Українських Націоналістів”, ідеологічні уточнення до постанов Другого Надзвичайного Великого Збору ОУН, ідеологічно-пропагандивна частина плану “Боротьба і діяльність ОУН під час війни”.

В еміграції Степан Ленкавський належить до Проводу ЗЧ ОУН. У дискусії з опозицією він обстоює закладені ще на Установчому Конгресі Українських Націоналістів філософсько-ідеалістичні основи ідеології ЗЧ ОУН, а в практичній діяльності ЗЧ ОУН налагоджує систему зовнішньої ідеологічно-пропагандивної роботи в місцях скупчення української еміграції та систему внутрішньоорганізаційних (у т. ч. й ідеологічних) вишкোলів членства, під час підготовки конференцій ЗЧ ОУН та Великих Зборів ОУН він визначально впливає на зміст їхніх ідеологічних постанов.

Визнаний у націоналістичному середовищі ідеолог, Степан Ленкавський, перебуваючи на еміграції, все ж таки, не залишив по собі фундаментально скристалізованої праці з ідеології українського націоналізму. Його ідеологічні напрацювання розпорошені в масиві публіцистичних статей у націоналістичній пресі та окремих книжкових збірниках, вишкільних внутрішньоорганізаційних лекцій, аналітичних розвідок РПС, постанов, резолюцій та стверджень Конференцій ЗЧ ОУН та IV і V Великих Зборів ОУН.

Ідеологічні напрацювання Степана Ленкавського максимально спрямовані на адаптацію ідеологічних засад ОУН до потреб її поточної діяльності і боротьби.

Таким чином, Степан Ленкавський від заснування ОУН 1929 року і до кінця свого життя (1979) мав значний вплив на формування ідеологічних основ ОУН та розвиток ідеології ОУН(р) після розколу ОУН 1940 року.

Такий висновок дозволяє в подальших дослідженнях історії та ідеології ОУН зважати на особистий вплив Степана Ленкавського на них, а отже сприятиме завершеності та повноцінності їхнього відображення.

Тарас Гунчак

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ: ІСТОРІЯ ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛА

Якщо прочитати статтю “Організація українських націоналістів та її ставлення до німців та євреїв: Життєпис Ярослава Стецька”, то складається враження, що всі, хто проводив дослідження та готував публікації про ОУН, обходили “гострі питання”. Тож автори статті Карел К. Беркгофф та Марко Царинник розповідають нам, що ми саме обходили. Для більшої зрозумілості потрібно вказати, що в статті обговорюються лише проблеми ОУН та державного правління 1941 року, та автори все ж стверджують, що “багато документів, створених ОУН (цього періоду. – Т. Г.) попали в радянські сховища і дуже мало дослідників могли їх бачити”.

Як науковець, який майже тридцять років пропрацював у різних архівах та зібрав солідну кількість документів, я можу з певністю сказати, що автори помиляються, стверджуючи це. Додам, що я працював в архівах України, включаючи Архіви Служби безпеки України. Якби автори уважніше прочитали наявні на Заході документи, вони б побачили, що для Проводу ОУН Андрія Мельника, чи Бандери, “найгострішим питанням” було відновлення незалежної Української Держави. Всі інші питання були другорядними, залежно від того, як вони впливали на головну мету. Позиція обох проводів ОУН добре висвітлена в багатьох офіційних документах керівництва ОУН до встановлення німецької влади¹. Провід ОУН Бандери провів II Збір у кінці травня 1941 року й ухвалив резолюцію, де підкреслив, що головну боротьбу ведеться за Українську Самостійну Соборну Державу². Через місяць, 23 червня, ОУН надіслала місткий меморандум, німецькому уряду, із підписами Степана Бандери та Володимира Стахіва, де розглянуто багато питань, та головною темою було відновлення незалежної Української Держави, яку згадується щонайменше по одному разу на кожній з семи сторінок³. В меморандумі є

¹ В “Memorandum ueber die Ziele der ukrainischen nationalistischen Bewegung von der Fuehrung der ukrainischen Nationalisten” (14 квітня 1941) в першому ж реченні сказано “мета Організації Українських націоналістів (ОУН) – відновлення незалежної суверенної української держави...” Див. Bundesarchiv, NS 43/41.

² Детальніше див. “Beschluesse des ii. Kongresses der Organisation Ukrainischer Nationalisten – OUN”. T 120, Roll No. 2533/E 292940, E 292943, E 292944.

³ Див.: T. 120, Roll No.2533, E 292922—292935.

також попередження, чи навіть погроза, що хоча “німецькі війська, які ввійдуть в Україну, спершу, звичайно ж, привітають, як визволителів, та таке ставлення може дуже швидко змінитись, якщо Німеччина ввійде не з метою та гарантіями відновити Українську Державу”⁴.

З наявних документів повністю зрозуміло, що, незалежно від того як це називалося, кінцевою метою ОУН було відновлення Української Самостійної Соборної Держави. Отже, на мою думку, міркування про *крайове правління*, термін, який з’являється час від часу і виражає обмежені політичні прагнення ОУН, не надто до речі, оскільки вирвані з контексту програми ОУН. Автори висловлюють думку, що акт 30 червня був не проголошенням “незалежної” держави, а держави “переважно військового словацького чи хорватського типу”⁵. Але це дуже далеко від правди. Майже передбачаючи аргументи Беркгоффа і Царинника (а насправді німецької сторони), ОУН, у меморандумі до керівництва Німеччини від 23 червня 1941 року, за тиждень до прокламації Стецька, 30 червня, чітко заявляє: “Немає ніякої аналогії для вирішення українського питання. З 1938 року в Європі з’явилися дві країни: Словаччина та Хорватія. Окрім різниці в розмірах та силі населення країн, вирішення українського питання має набагато більше значення, оскільки воно несе вирішальні зміни в політичну та економічну структуру європейського континенту, що має і міжконтинентальне значення”⁶. Меморандум закінчується дуже сильною фразою, яка стверджує: “Українці твердо вирішили створити умови, які гарантуватимуть ріст нації до незалежної держави. На цю рішучість повинна зважати кожна сила, яка має такі ж інтереси щодо встановлення нового ладу на східноєвропейському просторі”⁷. Для більшої ясності я процитую це твердження в оригіналі: “Mit dieser Entschlossenheit muss jede Macht rechnen, die eigene Interessen dabei verfolgend, eine neue Ordnung im osteuropäischen Raum herbeiführen will”. Як сильно сказано!

Зі сказаного очевидно, що ОУН абсолютно чітко окреслила свою політичну позицію. Та все ж, коли Стецько проголосив від імені ОУН Акт 30

⁴ Оскільки дане твердження відкидає будь-які сумніви щодо справжньої мети ОУН, я процитую оригінал: “ Wenn auch die deutschen Truppen bei ihrem Einmarsch in die Ukraine selbstverstaendlich dort zuerst als Befreier begruesst werden, so wird sich diese Einstellung bald aendern koennen, falls Deutschland in die Ukraine nist mit dem Ziel der Wiederherstellung des ukrainischen Staates and den entsprechenden Parolen kommt. SeeT 120, Roll No. 2533, E 292927.

⁵ Earel C. Berkhoff, Marco Carynnyk, “The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude Towards Germans and Jews: Jaroslav Stetsko” 1941 Zhytietypys. Harvard Ukrainian Studies, XXIII (3/4) 1999, p.151.

⁶ Оригінальний текст див. Т. 120, Roll No.2533, E 292934

⁷ Там же, E 292935; також див. “Denkschrift der Organization Ukrainischer Nationalisten zur Loesung der ukrainischen Frage”, Bundesarchiv, R 43 II/1500, pp. 63-77.

червня, німецька влада була шокована і одразу ж вдалися до заходів для нейтралізації небезпечної ситуації. 3 липня Берлін вислав до Кракова заступника міністра Ернста Кундта, який мав розмову з Бандерою, під час якої запитав його, чи він хоче перейняти керівництво Українською Державою і чи заява по радіо була його рішенням. Бандера відповів, що за відсутності інших українських політичних організацій ОУН діяла від імені української нації, проголошуючи заснування Української Держави. На це заступник міністра Кундт відповів, що право вирішувати щодо статусу територій, підкорених німецькою армією, має лише Гітлер. Бандера відкинув цей аргумент, стверджуючи, що це право насправді належить українському народу⁸.

Коли німецька влада спробувала змусити ОУН анулювати прокламацію “Landesregierung” (державного правління), як тоді називалась Українська Держава, Бандера та його послідовники зайняли безкомпромісну позицію захисту Акту 30 червня. Ця позиція відображена в листах Ярослава Стецька від імені українського уряду до німецької влади. Наприклад, 3 липня 1941 року Стецько написав листа Гітлеру, де назвав Україну “повністю рівним і вільним членом європейської сім’ї націй, суверенною Українською Державою”⁹. Звичайно ж, це не звучить як “місцевий уряд”.

На базі наявних документальних доказів можна сказати, що всі наступні листи та меморандуми лідерів ОУН до німецької влади тільки відстоюють попередню позицію щодо права українського народу на незалежну державу, а також хвалять перемоги німецької армії та її лідерів і висловлюють готовність брати участь в боротьбі проти комуністичної Росії¹⁰. Та німці вже визначились щодо майбутнього України, хоча вони були не проти компромісів, але зробили висновок, що те, що сталося у Львові “було несподіваним переворотом, який влаштував Бандера зі своїми людьми”¹¹.

Оскільки німецька поліція не могла змусити Бандеру і Стецька відмовитись від Акту 30 червня, вона арештувала їх та відвезла в Берлін,

⁸ “Niederschrift ueber die Ruecksprache mit Mitgliedern des ukrainischen Nationalkomitees und Stepan Bander vom 3.7.1941.” Hoover Institute on War and Revolution, NSDAP No. 52.

⁹ “Seiner Exzellenz dem Fuehrer und Reichskanzler”, T 120, Roll No. 2533, E 292957

¹⁰ Демельніше див. “Denkschrift der Organization Ukrainischer Nationalisten—OUN betreffend die Forderung, die am 30. Juni 1941 in Lemberg gebildete Ukrainische Staatsregierung aufzuloesen”; 14. August 1941; “Deklaration der ukrainischen Staatsregierung” 3.7.41; “Erklaerung” 15. Juli 1941; “Zur Lage in Lwiw”, 21.7.21, T 120 Roll No.2532, E 292421—E292426.

¹¹ Див. Baum report “Ausruftung der “Ukrainischen Staatsgewalt” durch Bandera Anhaenger in Lemberg am 30.6.41.” (21.Juli 1941), T 120 Roll No.2533, E 292423. Німецька розвідка прекрасно розуміла політичні прагнення України. Це ясно видно з рапорту від 3-ого липня 1941-ого року, де сказано: “Через проголошення української республіки та організацію міліції, українські націоналісти під проводом Бандери намагаються поставити німецьку владу перед завершеними фактами.” Див. Bundesarchiv, R58/214, Ereignismeldung UdSSR. Nr. 11, p. 58.

де вони і залишались до 15 вересня, коли їх відправили до головної берлінської в'язниці на Александрплац (Alexanderplatz). Під час офіційного ув'язнення Бандери і Стецька німецька Служба безпеки (СД) організувала облави на прихильників Бандери, внаслідок чого арештували членів ОУН та заслали їх у концентраційні табори, а деяких стратили¹². А Бандеру та Стецька в січні перевели до концентраційного табору в Саксенгавз, де вони залишились до осені 1944 року¹³. Так хто ж такі Бандера та Стецько? Колабораціоністи, які співпрацювали з ворогами, як пропонують вважати автори статті, чи послідовники національної політичної ідеї, за яку були готові йти до кінця? Думаю, Меморандум ОУН викладає все чітко і ясно такою фразою: *“Die OUN wuenscht eine Zusammenarbeit mit Deutschland nicht aus Opportunizismus, sondern aus der Erkenntnis der Notwendigkeit dieser Zusammenarbeit fuer das Wohl der Ukraine”*¹⁴. В перекладі це звучить так: “ОУН хоче співпрацювати з Німеччиною не через опортунізм, а через усвідомлення, що ця співпраця необхідна для благополуччя України”. Незважаючи на непереконливі аргументи авторів, політика лідерів ОУН була державотворчою. Якщо цю політику розглядати в контексті ХХ століття, то побачимо, що не було ніяких моральних відхилень, як намагаються сказати автори. Врешті-решт, дві найдемократичніші країни світу, Сполучені Штати Америки та Велика Британія стали союзниками найбільшого тирана, якого тільки бачив світ, для досягнення певної політичної мети. Без сумніву, ми не відкриємо нічого нового, якщо скажемо, що в історії нації і, навіть, окремі особи практикували такий принцип: “ворог мого ворога – мій друг”, поки все не змінювалося, як це сталось у випадку стосунків між Німеччиною та Україною (чит. ОУН-Б).

У своїй статті Беркгофф та Царинник наголошують на важливості біографічного нарису, який, стверджують вони, Ярослав Стецько написав під час домашнього арешту в Берліні. Схоже, що автори знайшли все, що шукали в цій, припустімо, автобіографії – обмеженість Акту 30 червня, пронімецьку та антиєврейську орієнтацію ОУН-Б. Оскільки ми вже розглянули перші дві проблеми, пропоную дослідити третю – ОУН і єврейське питання.

¹² За списком членів ОУН-Б, яких арештували протягом 1941-1943, див. Bundesarchiv, R 58/223, *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten* Nr. 41; також див. *The National Archives*, T 175/279 і T 175/146.

¹³ Для деталей арешту див.: Roman Ihnytkyj, *Deutschland und die Ukraine 1934-1945*, Muenchen, 1956, Vol. II, pp. 186-188. також див. Bundesarchiv, R58/214, *Ereignismeldung UdSSR*. Nr. 11, pp. 3-4.

¹⁴ Див. T. 120, Roll No. 2533, E 292433. Для цікавого сприйняття українського питання німцями див. Hans von Herwarth, “Deutschland und die ukrainische Frage 1941—1945”, Muenchen, Institut fuer Zeitgeschichte, 51, MO 87.

Автори пишуть, що “життєпис Стецька важливий [, оскільки] він є ключем до ставлення ОУН-Б до євреїв [...]”¹⁵. Чесно кажучи, навіть якщо документ справжній, що ще підлягає великому сумніву, я не розумію, як можна приписувати погляди одній людині цілій організації, тим паче коли ця людина, в нашому випадку Ярослав Стецько, говорить про все як про свої особисті погляди. Він каже: “моє ставлення”, “моє бачення”, “моя думка”¹⁶, але він ніде не покликається на позицію ОУН щодо цих питань. Як може хтось зі здоровим глуздом приписати його погляди цілій організації? Що ж стосується його ставлення до євреїв, то він його описує, якщо, звичайно ж, автором цих рядків був Стецько, так: “Тому стою на становищі винищення жидів і доцільности перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства”¹⁷. А що означали “німецькі методи” на липень чи серпень 1941? Німці не проводили масового винищення євреїв, і не було навіть програми такого плану. Лише 20 січня 1942 року “Тасмною зустрічю нацистської верхівки [...] в передмісті Берліну – Ванзее (Wannsee) розпочалася війна проти євреїв”¹⁸. Автор, звичайно ж, опирається на злочинний план “Остаточного вирішення” Рейнгарда Гайдріха. Оскільки Стецько вже перебував у концентраційному таборі, коли затвердили план Гайдріха, як він міг писати про “німецькі методи”, коли їх ще не існувало на рівні екстермінації? Чи справді автор життєпису – Стецько?

А щодо ОУН-Б, яку автори намагаються пов’язати з життєписом, то можна точно сказати, що не було ніякого антисемітизму в її програмі, незважаючи на аргументи Поля Дітера стосовно того, що там таки була “антисемітська ідеологія, особливо навесні і влітку 1941 року.”¹⁹. Автори дуже високої думки про дослідження Поля Дітера, оскільки постійно його цитують. Наприклад, вони цитують його розповідь про Раду Сеньйорів від 18 липня, де Олекса Гай-Головко та Степан Ленкавський висловили деякі антисемітські зауваження. За їхніми словами, на цих зборах також виступав Кость Левицький. Я дослідив усі протоколи Ради Сеньйорів і можу категорично заявити, що це повна фальсифікація. Не було ніяких зборів Ради Сеньйорів 18 липня! Була лише коротка зустріч 17 (№ VII) і довга (№ VIII) – 19 липня²⁰. Більше того, там узагалі не було окремого обговорення проблеми меншин. Також потрібно сказати, що ні Гай-Головко, ні Ленкавський не були членами Ради. Беркгофф та

¹⁵ *Berkhoff/Carynnyk, op.cit., c.152.*

¹⁶ *Детальніше див. там само. – С. 161-162.*

¹⁷ *Там само. – С. 152.*

¹⁸ *William R. Keylor, The Twentieth Century World, Oxford University Press 2001, p. 196.*

¹⁹ *Berkhoff /Carynnyk, c.,152.*

²⁰ *Детальніше див.: «Протоколи нарад сеньйорів і Української національної ради від липня 1941 – до лютого 1942” // Особистий архів автора. – С.15.*

Царинник припустилися ще однієї серйозної помилки, коли написали, що Раду Сеньйорів заснували 6 липня “для консультації правління Стецька”²¹. На противагу цьому, протокол першої ж зустрічі стверджує, що *Рада Сеньйорів вибрана, як волевиявлення суспільства, щоб його направляли до єдності та підтримували контакти з німецькою військовою та цивільною владою для досягнення та усвідомлення національного ідеалу*”²². Якби автори уважніше дослідили джерела, вони б довідались, що насправді існує документ, який засвідчує зібрання людей, проте вказано лише їхні прізвища. Воно розпочалось 18 і (як стверджує протокол) продовжилось 19 липня 1941 року²³. Беркгофф та Царинник дуже невдало згадують ім'я Костя Левицького, який протягом усього життя вірно служив українському народові і був зразком для тих, хто боровся за українські ідеали, аж до його радикальної участі в цій дискусії, всього за три місяці до смерті. Що ж до списку, то в групі був якийсь Левицький, але хто він – ніхто не знає. Можу лише додати, що під документом немає підпису.

Єврейське питання, яке намагаються підняти автори, безумовно, потрібно піднімати, але це треба робити, базуючись на надійних доказах і в історичному контексті. Проблему українсько-єврейських стосунків не можна зводити до антисемітизму в межах ОУН, як, здається, це намагаються зробити автори. Ця проблема є історичною та політичною, і з часом створила стереотипи і міфи про євреїв. Так само, як і в євреїв створили міфи про українців. Ці міфи та стереотипи формують ставлення окремих людей і суспільства в цілому, яке виявляє себе в певних ситуаціях. В деяких заявах лідерів ОУН я знайшов такі вислови як “жидівсько-московська диктатура”, “жидівсько-більшовицьке криваве правління”, “жидівський більшовизм” чи “жидівсько-більшовицьке правління терору” з певними різновидами²⁴. Також німці, готуючи вказівки для відділу пропаганди на початку операції “Барбаросса” в Східній Європі, не робили наголосу на: “жидівсько-більшовицькому радянському уряді зі всіма чиновниками і комуністичною партією”²⁵. Постає питання: чому німці думали, що вони можуть використовувати лозунг “єврейського комунізму” в Східній Європі?

²¹ Див. *Berkhoff/Carynyuk*, с. 154.

²² “Протоколи нарад сеньйорів і Української національної ради від липня 1941 – до лютого 1942” // *Особистий архів автора*. – С. 1.

²³ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України)*. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 9.

²⁴ Див. телеграму до Гітлера від 10 липня 1941, *Bundesarchiv, Ereignismeldung UdSSR*, Nr. 23, с. 174 також Меморандум ОУН від 14 серпня, 1941, Т 120, Roll 2533, E 292431.

²⁵ *ENTWURF, Handhabungen der Propaganda im Fall “Barbarossa”, T 312, Roll 674, 83084444*

Це питання приводить нас до подій, які передували Другій світовій війні, а точніше, до часу комуністичної революції і ролі, яку в ній відіграли євреї. До цієї проблеми зверталось багато визначних учених та мислителів. Так, наприклад, Арнольд Марголін, видатний юрист і єврейський громадський лідер, ось що сказав про політичну відданість єврейського населення України: “Та факт залишається фактом [...] євреї були в лавах більшовиків, а напочатку – в лавах армії Денікіна”²⁶. Артур Адамс дуже детально розглядав це питання. В його дослідженні українських непорозумінь щодо єврейського питання він заявляє: “На думку селянина, єврей, міський житель і комуніст зрослися в єдиний образ комісара з гачкуватим носом, який позбавив їх землі, яка належить їм по праву, конфісковував зерно, рухоме майно та зброю і виконував доручення ЧК”²⁷. Леонард Шапіро, професор політичних наук Лондонського економічного факультету, який вивчав роль євреїв у революційних рухах, зробив висновок, що участь євреїв на всіх рівнях комуністичної партійної організації була дуже значною. З двадцяти одного повноправного члена Центрального Комітету, п’ятеро були євреями. Але що було дійсно значним, так це участь євреїв у нижчих ешелонах організації. Згідно з Шапіро, “Було дуже багато євреїв на нижчих рівнях партійної машини – особливо в ЧК [і якщо хтось] мав нещастя потрапити в їхні руки, в нього були дуже великі шанси, що його застрелить єврейський слідчий”²⁸.

Та це був лише пролог до подій 20-х – 30-х років ХХ століття, коли євреї зайняли високі посади в таємній поліції, відомій як Державне політичне управління (ГПУ), а пізніше – в Народному Комісаріаті Внутрішніх Справ (НКВД). До недавнього часу ми не мала доступу до радянських архівів, тому могли лише здогадуватися, хто виконував функцію таємної поліції Радянській Україні. Але, починаючи з 1997 року, чи навіть раніше, троє авторів – Юрій Шаповал, Володимир Пристайко та Вадим Золотарьов – отримали доступ до архівів таємної поліції і тому могли з’ясувати деталі, невідомі до цього часу. Згідно з тим, що вони знайшли, а також – якщо до цього додати їхні дослідження в Москві, Санкт-Петербурзі, Самарі та Харкові, протягом 20-х – 30-х років характеристика владних осіб за національністю була такою:

²⁶ Margolin, Arnold D., *The Jews in Eastern Europe* (New York 1926), c. 130.

²⁷ Adams, Arthur E., *Bolsheviks in the Ukraine: The Second Campaign, 1918–1919* (New Haven, Conn. 1963), c. 142.

²⁸ Schapiro, Leonard, *The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement*, “The Slavonic and East European Review”, vol. xl (December 1961), cc. 164-165.

Євреї	261	Росіяни	106	Українці	48
Латиші	30	Поляки	16	Білоруси	8
Німці	3	Грузини	2	Молдавани	2
Угорці	1	Вірмени	1	Італійці	1
Чехи	1	Караїми	1		

З невизначеною національністю – 69²⁹.

Отже, кількість євреїв, які займали високі посади в службі розвідки України, перевищує їхню кількість усіх інших організацій разом узятих. Ось, що сказав Георгій Санніков, колишній чиновник КГБ в Україні, про участь у радянській розвідці євреїв: *“Я знав, не лише з розповідей старих членів ЧК (чекістів), а й з документів, що багато євреїв працювало в органах безпеки, а ще раніше і в ЧК”*³⁰.

Опираючись на згадані вище документи, можна зробити висновок, що та невелика кількість, відносно всього єврейського населення, яка займала високі посади, створила образ, який став стереотипом щодо всіх євреїв. Оскільки радянська система і тасмна служба були всюдисущими, їх добре запам'ятали люди, які тою чи тою мірою були їхніми жертвами. Я б сказав, що це було якраз таке сприйняття, а не антисемітизм, який є геть іншим феноменом і може пояснити ставлення лідерів ОУН, котрі визначали євреїв, разом з поляками та росіянами, як ворожі меншини в Україні.

ОУН чітко заявила про своє ставлення до євреїв на основі сприйняття їхньої ролі в СРСР у постановках II Збору ОУН. В 17-ому пункті постанов сказано: *в Радянському Союзі жиди – найнадійніша підтримка правлячого більшовицького режиму і авангард московського імперіалізму в Україні [...] Московсько-більшовицький уряд розпалює антиєврейські настрої української широкої громадськості, щоб відвернути увагу від справжнього винуватця їхніх нещастя, і провокує проводити погроми проти євреїв під час перевороту. Організація Українських Націоналістів протистоїть євреям як підтримці московсько-більшовицького режиму, але в цей же час пояснює населенню, що головним ворогом є Москва*³¹. Позиція ОУН цілком зрозуміла – вона бореться з тим, хто підтримує їхнього ворога. Те, що ОУН не займала антиєврейської позиції, ілюструють численні випадки співпраці під час війни. Згідно з німецьким рапортом від березня 1942 року: *в Житомирі, Кременчуку і Сталіно́м було*

²⁹ Для повних бібліографічних даних кожного чиновника див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи*. – Київ 1997. – С. 431-579; також Шаповал Ю., Золотарьов В. *Всеволод Балицький: особа, час, оточення*. – Київ, 2002. – С. 362-445.

³⁰ Санніков Г. *Большая Охота: Розгром вооруженного подполья в Западной Украине*. – Москва, 2002. – С. 371-372.

³¹ *Reichskanzlei, Akten betreffend Ukraine, A.A. Ukraine, 1500, E 292947-292948.*

заарештовано кілька послідовників Бандери за те, що намагалися схилити населення до ідеї незалежності України. Тоді ж було встановлено, що група Бандери постачала своїх членів та євреїв, які працювали на цей рух, фальшивими паспортами³².

Під кінець 1942 року сталися дуже значні зміни, коли велика кількість євреїв – професіоналів, особливо лікарів, вступили в лави Української Повстанської Армії – УПА³³. Їхня кількість збільшилась і, згідно з Філіпом Фрідманом, були створені спеціальні табори. В одному з таких таборів біля Пориць, на Волині, перебувало 100 євреїв, а в іншому, в Кудрунках, – близько 400 людей³⁴. Також є дані про те, як УПА напала на охоронців гетто в Рівному, звільнила кілька сотень євреїв і знайшла місце для них у сусідніх селах³⁵. Я пишу все це, аби лише пояснити, що якби ОУН-УПА були послідовниками антисемітської ідеології, як вважають Беркгофф та Царинник, то багато, напевно тисячі євреїв не вижили б.

Останнім питанням, до якого я хотів би звернутися, є життєпис, автентичність якого викликає дуже серйозні сумніви. Перед авторами не виникає звичайних для дослідника запитань. Я б, наприклад, поцікавився, чому документ в Україні, а не в Німеччині? Чому лише в 1970-ому році Чередниченко, високопоставлений партійний діяч у радянській машині пропаганди, знайшов життєпис? Оскільки Михайло Ганусяк є “автором” двох книжок, чому ж його імені немає на сторінках користувачів архіву? Я розумію, чому, коли Аарон Вайс оскаржив достовірність роботи Ганусяка, називаючи її “надмірно упередженою”, Джон-Пол Химка став захищати Ганусяка³⁶. Звичайно ж, професор Химка повинен був уважно опрацювати зміст двох книжок, котрі з’явилися під ім’ям Ганусяка, перед тим, як ставати захисником інтелектуальної чесності Ганусяка, оскільки чесність тут якраз значення не має. Брехливість Ганусяка, не беручи до уваги сфабрикованого змісту книжки “*Ukrainischer Nationalismus*”, можна легко викрити, просто розглянувши малюнки на 35-й та 36-й сторінках³⁷. На 35-й сторінці ми бачимо митрополита Шептицького, якого

³² *Taetigkeits- und Lagebericht Nr. 11 der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD in der UdSSR (Berichtzeit vom 1.3.—31.3.1942)*, 20, *Bundesarchiv, Koblenz, R70/31*.

³³ Микола Лебідь, голова ОУН-Б в 1941–43, сказав: “Більшість лікарів УПА були євреями, яких УПА врятувало від гітлерівських винищувальних акцій. Єврейських лікарів сприймали як рівноправних громадян України і як офіцерів Української Армії.” Див. Микола Лебідь, *УПА: Українська Повстанська Армія* (н.р., 1946), сс., 35-6.

³⁴ Philip Friedman, “Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation,” *YIVO Annual of Jewish Social Science* 12 (1958-9), p. 286.

³⁵ Кулиняк Д., “Євреї в УПА: Проблема, котра ще чекає свого дослідника”, *Шлях ПЕРЕМОГИ*, 3-ого грудня 1997, №29 (2275), с. 6.

³⁶ Див. Berkhoff/Carynnyk, с. 156.

³⁷ Michael Hanusiak, *Ukrainischer Nationalismus: Theorie und Praxis*, Globus Verlag, Wien, 1979.

21 серпня 1930 року вшанували нагородою Українського Пласту. Цей малюнок автор підписує (в серпні 1930!) як “eine faschistische Medaille” (фашистська медаль. Ю. Я.). На 36-й сторінці він вчиняє ще жахливіше. Внизу сторінки ми бачимо митрополита Шептицького, який стоїть з двома іншими старшими керівниками Пласту, які також стоять. Під малюнком читаємо: “Фотографія митрополита А. Шептицького під час військових вправ 1939 року. Свастика на зворотньому боці його піджака свідчить про прихильність цього «кардинала» до нацистського режиму”.

Щоб знайти оригінал цього малюнку, я пішов у Львівські архіви і відкрив, що фотографію зробили в пластовому таборі Сокіл у Карпатах 21 серпня 1930 року. Це пояснює той факт, що митрополит стоїть. У 1939 році його можна було побачити лише в кріслі, бо стояти він був фізично неспроможний з початку 30-х років ХХ століття. Відповідно, Шептицький не міг стояти під час “військових вправ 1939 року”. Є ще один елемент обману на 36-й сторінці, де показані лише митрополит, Северин Левицький та невідомий. Що ж зробили помічники Ганусяка – вони відрізали нижню частину фотографії, де зображений голова Пласту з чіткою емблемою організації³⁸. Ще один обман – це те, що Шептицький носив свастику. На митрополиті Шептицькому в пластовому таборі ми бачимо Хрест за заслуги, йому вручили його під час перебування в таборі за те, що він був “покровителем Пласту”³⁹. Можу лише додати, що я знаю з надійного джерела, тобто від людини, яка займала важливе місце в радянському апараті, що книжка Ганусяка “написана для нього”.

А тепер розгляньмо зміст життєпису. Після детального вивчення я зробив висновок, що в ньому дуже багато фактичних, термінологічних та хронологічних помилок, яких Стецько не міг зробити, якби він був автором документу. Почну з того, що документ написала людина, яка жила під радянською владою і тому в її тексті стоїть літера “г” там, де людина з Західної України вжила б “ґ”. Я знайшов цілу низку таких випадків. Серед них є такі слова як “Erklerunh” замість “Erklerung”, “в Генуї” замість “Ґенуї”, “пропаганда” замість “пропаґанда”, “ГПУ” замість “ҐПУ”, “Raisrehirunh” замість “Raisregirung”, “ген. Петрів” замість “ґен. Петрів” та інші. Спершу я подумав, що друкарська машинка не мала літери “ґ” українською мовою. Та на 162-й сторінці українського тексту я таки знайшов літеру “ґ”. Отже, не було жодних проблем з друкарською машинкою. Просто, пишучи життєпис, автор користувався радянським правописом української мови. Звичайно ж, це не міг бути Стецько.

³⁸ Центральний державний історичний архів у м. Львів. – Ф. 746 (колекція фотографій). – Оп. 1. – Спр. 28. Тут я хочу висловити подяку Діані Пельці, Директору Архіву і Оксані Гайовій, начальнику відділу, які мені найбільше допомогли під час досліджень у Львові.

³⁹ Там само.

У життєписі ми також знаходимо дивні назви для людей, котрі працювали в організаційній структурі ОУН. Ми дізнаємось, наприклад, що вже 1932 року Стецько став політичним “Leiter” та “шефом резорту”. Пізніше він стає і “politleiter” ОУН. Після II Збору ОУН він став “шефом штабу”. Я консультувався в кількох визначних членів українського руху опору, які мені сказали, що члени ОУН не користувалися такою термінологією. Автор, чи автори, написали повну брехню, коли процитували фразу Стецька із життєпису: “Я редагував ідеологічний журнал ОУН «Ідея і Чин»”⁴⁰. Та що найцікавіше, він робив це, перебуваючи в Італії з літа 1939 по серпень 1940 року, як сказано в життєписі⁴¹. Фактично, це дуже далеке від правди. Згідно з др. Мирославом Прокопом, який співпрацював з Дмитром Маївським, готуючи перший випуск “Ідеї і Чину”, він був опублікований 1 листопада 1942 року і редагували його в 1942 році, а Ярослав Стецько з цим нічого спільного не мав, та й, окрім цього, 15 вересня він уже був у в’язниці⁴². Потім др. Прокоп став головним редактором журналу і цю посаду він займав найдовше зі всіх редакторів “Ідеї і Чину”. Можна також додати, що зміст журналу реагує на політичні події 1942 року. Хоча до 15 вересня ставлення лідерів ОУН до німецької влади видає їхнє бажання порозумітися з Берліном, у той сам час дотримуючись власних принципів, воно дуже швидко змінилось після масових арештів членів ОУН. Зміст “Ідеї і Чину”, де Німеччина характеризується як “окупант” та “імперіаліст”, каже, що час переговорів закінчився. Згадуючи, як Гестапо вбило Дмитра Мирона, провідного члена ОУН, Микола Лебедь, дійсний керівник ОУН, писав: “Нехай німецькі окупанти торжествують через свій успіх у вбивствах. Засліплені перемогою на всіх фронтах, вони не бачать, що їхня бездумна політика підкорення, жорстокості і вбивства приведе до їхньої краху”⁴³. Зі сказаного вище повинно бути зрозуміло, що Стецько ні не редагував журнал “Ідея і Чин”, ні не писав життєпису, який, думаю написано в кабінетах діячів КГБ.

Я хотів би завершити цю важку справу твердженням, що дуже часто все суспільство стає жертвою образу, який створили кілька людей. Здається, що в історії завжди окремі люди створюють міфи, покладаючись на обмежену і часто необґрунтовану інформацію, щоб інші вважали їх оригінальними. На жаль, вони ніколи не думають, яку шкоду вони роблять цілому суспільству. Напевно, не зайвим би було запитувати себе час від часу: яка ж мета історії?

⁴⁰ Berkhoff/Caruntu, український варіант див. с 160. англійський див. с 168.

⁴¹ Там само.

⁴² За історією журналу та змістом інших питань див. Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Видано Літопис УПА, 1995. – Т. 24.

⁴³ Там само.

Анатолій Свідзинський

ЗЛОЧИНИ КОМУНІСТИЧНИХ РЕЖИМІВ У ВИСВІТЛЕННІ ФРАНЦУЗЬКИХ ІСТОРИКІВ ("ЧОРНА КНИГА КОМУНІЗМУ")

Для успішного розвитку України конче потрібно, щоб наше суспільство якомога повніше позбулося у своїй свідомості та практиці суспільного та державного життя залишків комуністичної ідеології, комуністичного стилю мислення і поведінки. Як виявилось, ця справа не є легкою, що більше, ми бачимо виразні тенденції до сповзання в советське минуле, особливо на рівні бюрократії. У Росії, де ментальність населення включає культ твердої руки, формується особливо специфічний устрій, в якому, крім старого комуністичного духу, наявні елементи нацизму (гітлеризму) та царської деспотії – суміш вкрай небезпечна як для цієї країни, так і для світу, принаймні для її малозахищених сусідів.

Тому глибокі наукові розробки, які виявляють не тільки економічну неспроможність комунізму, а також його злочинний характер, мають для нас величезну цінність.

Говорячи про комунізм, маю на увазі не абстрактну, умоглядну систему мрійників-утопістів, а систему реальну, таку, якою вона фактично складалася в різних країнах світу в ХХ столітті. Вона мала певні варіації залежно від специфічних місцевих умов, але була однаковою за глибинною сутністю. Найголовнішою рисою реального комунізму був його антилюдський характер, через що він міг підтримуватися лише шляхом перманентного насильства, більш або менш інтенсивного терору проти всіх прошарків суспільства.

У "Чорній книзі комунізму", фундаментальній праці колективу французьких істориків, який очолює Стефан Куртуа, досліджується комунізм у планетарному вимірі, тобто не тільки його російська реалізація (большевизм), а також інші: азійські (Китай, Північна Корея, В'єтнам, Лаос, Камбоджа), так звані народно-демократичні режими Європи, африканські та латиноамериканські.

Як пише Куртуа, дослідження переконало, "що комуністична система була злочинною в усі часи свого існування". Цей висновок не є суто емоційним, він ґрунтується на глибоких філософських, юридичних, історичних критеріях, які автори прискіпливо формулюють і вивчають.

На перший погляд, цей висновок видається не новим. Ще 1944 року Фрідріх Гайек у своїй книзі "Дорога до рабства" показав, що комунізм – система, придумана штучно, вона виникла внаслідок стихійного процесу самоорганізації і є нежиттєздатною. Це система, в якій відсутні ефективні

процеси інформаційного обміну, зокрема, механізм збору розсіяної інформації, вона нефункціональна і може триматися певний час лише примусом. Дорога до комунізму – це дорога до рабства. Комуністичний режим неодмінно виявляється тоталітарним режимом.

Але в “Чорній книзі комунізму” наголос робиться не стільки на внутрішніх причинах неадекватності комуністичної системи, скільки на тому, як, в яких формах та розмірах комунізм здійснював насильство, які конкретно чинив злочини, аби примусити цілі народи брати участь у експерименті, наслідки якого не могли не виявитися катастрофічними.

Проблема об’єктивного дослідження комунізму в реальному історичному процесі, як він склався у ХХ столітті, зіштовхнулася зі своєрідною трудністю. Річ в тому, що це бурхливе століття витворило два, хоч і певною мірою споріднених, але все ж таки багато в чому відмінних тоталітарних режими: нацизм і комунізм. Обидва вони заплямували себе небаченими злочинами, які органічно випливали з їхньої сутності.

Для людей, яким особисто довелося відчувати на собі обидві репресивні системи, питання про те, яка з них гірша, навряд чи змістовне: “обидві гірші”, як висловився з іншого приводу Сталін. Однак завдяки примхам історії сталося так, що у Другій світовій війні, коли демократичний блок країн захищав свої життєві цінності, СРСР, який у співробітництві з Німеччиною виступив організатором війни, раптово опинився, хоч і тимчасово, на боці демократичних країн, і це на тривалий час спричинилося до недооцінки глибоких злочинів комунізму. Причини цього найігнотовніше і найповніше висвітлюються у “Чорній книзі комунізму”, частково також в деяких інших історичних працях.

Хай там що, а по війні був організований міжнародний суд над головними воєнними злочинцями нацизму – Нюрнберзький процес. Нацизм був засуджений на міжнародному рівні, тоді як на комуністичні злочини світ заплющив очі. Ця обставина зумовила той факт, що історія Європи ХХ століття страждає від прикрих перекосів і неповноти. Як висловився сам Куртуа, “не можна вдовольнитися сліпою на одне око історією, яка ігнорує комуністичний бік проблеми”.

Заслуга Куртуа полягає в тому, що він виявив послідовність мислення, непохитну вірність юридичним та моральним принципам.

Справді, оскільки ці принципи були застосовані до нацистських злочинів, то вони не можуть не бути застосовані й до комуністичних злочинів, інакше руйнується саме поняття правосуддя.

Здоровий глузд, звичайна порядність, не кажучи вже про засадниче прагнення істориків до об’єктивності, говорять, що інакше і неможливо чинити. Але насправді, в реальному житті, так не є, і навіть у так званому вільному суспільстві знадобилася неабияка мужність, щоб послідовно дотримуватися зазначених принципів.

Наведімо лише один приклад з багатьох можливих. Розстріл в Катині 4,5 тисяч польських офіцерів, взятих у полон советами 1939 року, замовчувало не тільки керівництво ССРСР. Це робили також демократичні “союзні держави” і, звичайно, уряд комуністичної Польщі, хоч ніхто не мав сумнівів у тому, хто насправді вчинив цей злочин. Відповідальність ССРСР за цю акцію зрештою визнав Б. Єльцин – майже через півстоліття після її здійснення.

Після виходу у світ “Чорної книги” (це сталося у Парижі 1997 року) прокомуністично налаштовані сили Заходу вчинили страшний галас у засобах масової інформації. Втім, як то часто буває, він призвів лише до популяризації книги та її комерційного успіху. “Чорна книга” була перекладена основними світовими мовами і перевидана у близько двадцяти країнах. В Росії вона була видана двічі за сприяння Союзу правих сил. Хоча, здається, її вільне поширення в цій країні вже припинене.

В Україні, яка постраждала від большевизму більше, ніж будь-яка інша країна, книга досі не перекладена і не видана, що є одним з сумних парадоксів нашого буття. Стаття про неї вийшла в журналі “Критика” ще 1998 року, але ця інформація не мала належного розголосу. Все це дуже прикро, бо “Чорна книга комунізму” не омине злочинів комуністичної системи проти українського народу. Наприклад, в ній послідовно кваліфікується голодомор в Україні 1932–1933 років як злочин, котрий має всі риси геноциду щодо українського народу.

При написанні книги автори зіткнулися з проблемою, яка на початку Другої світової війни не була розв’язана, оскільки не виникала практично. Це проблема злочинів, скоєних державою. Щоб відчутти тонкий момент, який тут виникає, зачитуймо міркування Куртуа зі вступного розділу книги: “Злочини комунізму не вкладаються в рамки законності і звичаю ані з точки зору історичної, ані з точки зору моральної. В цій книзі злочинний бік комунізму розглядається як одна з його основних конститууючих властивостей. Можливо, раніше питання не ставилося саме так. Нам заперечать, що більшість з цих діянь відповідає поняттю «законности»: вони чинилися державними установами і за законами режимів, визнаних міжнародною спільнотою, режимів, чиїх лідерів бучно приймала влада демократичних держав, режимів, з якими укладали міжнародні договори та угоди. Але чи не так само стояла справа з нацизмом? Злочини, що їх ми розглядаємо в цій книзі, не кваліфікуються як злочини відповідно до юридичних норм комуністичних держав; їх треба розглядати з точки зору неписаного кодексу природних і невід’ємних прав людського роду”.

Фактично така робота була розпочата під час підготовки Статуту Нюрнберзького трибуналу, де було визначено три основні типи злочинів: злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності.

Автори книги з'ясували, що вивчення комуністичних режимів виявляє усі три категорії злочинів. Згідно із статтею 6а згаданого Статуту, злочини проти миру полягають у “плануванні, підготовці, розв’язуванні та веденні агресивної війни або війни з порушенням міжнародних договорів, угод та заповнень або участь у спільному плані чи змові, спрямованих на здійснення будь-якої із зазначених дій”. Як приклади такого типу злочинів автори називають таємне співробітництво Сталіна з Гітлером і угоди від 23 серпня та 28 вересня 1939 року й агресивні дії, які було вчинено в ході їх виконання.

Восні злочини полягали в брутальному порушенні положень Гаазької конвенції, що захищає і цивільне населення, і учасників бойових дій. Як приклад автори наводять розстріли військовополонених, грабунки і насильство над населенням країн, зайнятих советською армією, катування та вбивства учасників опору комуністичному режиму, зокрема, вояків УПА (українських партизан за термінологією авторів).

Злочини проти людяності визначено в Статуті як “вбивства, винищення, оборнення в рабство, заслання та інші жорстокі заходи, спрямовані проти цивільного населення до чи під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснити злочин або у зв’язку з будь-яким злочино...”

За всіма цими визначеннями злочини комунізму, як доводять автори, не поступаються злочинам нацистів, а здебільшого переважають їх. Підбиваючи підсумки злочинів комунізму, автори наводять такий загальний перелік:

– Розстріли без суду і слідства десятків тисяч заручників та осіб, що перебувають в місцях ув’язнення, вбивства сотень тисяч бунтівних робітників та селян в період 1918–1922 рр.;

– голод 1921–1922 рр., що спричинився до смерті 5 мільйонів осіб;

– знищення та депортація донських козаків у 1920-х рр.;

– загибель десятків тисяч в’язнів концтаборів у 1918–1930 рр.;

– «Великий терор» 1937–1938 рр., під час якого було знищено близько 600 тисяч осіб;

– знищення 6 мільйонів українців шляхом ненадання допомоги під час організованого владою голоду 1932–1933 рр.;

– депортація сотень тисяч поляків, українців, громадян країн Прибалтики, Молдови та Бессарабії 1939–1941 рр., а потім – 1944–1946 рр.;

– депортація населення Республіки німців Поволжя 1941 р.;

– депортація кримських татар 1944 р.;

– депортація чеченців, інгушів та деяких інших кавказьких народностей у 1944 р.;

– депортація та ліквідація міського населення Камбоджі 1975–1978 рр.;

– поступове знищення тибетців Китаєм, починаючи з 1950 р.

Це далеко не повний перелік злочинів ленінізму і сталінізму та їхніх майже точних відповідників, скоєних режимами Мао Дзедуна, Кім Ір Сена, Пол Пота”.

Кількість осіб, знищених комуністичним режимом, за обережною оцінкою авторів, становить 95 мільйонів.

Немає можливості переказувати далі зміст книги, яка в оригіналі має 850 сторінок, ґрунтується на величезній кількості джерел, документів, фактів. Мусимо погодитися з автором передмови до російського видання “Чорної книги комунізму” Олександра Яковлева, який вважає, що комунізм є раковою хворобою людства. Це визначення не є простою метафорою, як можна подумати. Комунізм як соціальна хвороба є точним аналогом ракового захворювання людського організму, оскільки сутність раку як хвороби пов’язана з виникненням злоякісних клітин, що виходять з-під контролю нормально налагодженої інформаційної системи організму і своїм нестримним розвитком виснажують організм (у соціальній реалізації – країну, людство), доводячи до загибелі.

Автори вважають юридичний осуд злочинів комунізму на міжнародному рівні нагальною потребою людства.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

ВИТВИЦЬКИЙ Олег – кандидат історичних наук, директор МБУ “Центр Національного Відродження ім. С. Бандери”.

В’ЯТРОВИЧ Володимир – кандидат історичних наук, Голова Управи Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства НАН України.

ГОГУН Олександр – петербурзький історик, автор численних статей з історії Радянського Союзу і Другої світової війни в газетах “Російська думка” (Париж), “Грані.ру” (grani.ru), журналі “Посів”, а також інших російських і українських видань.

ГУНЧАК Тарас – доктор історії, університет Рутгерс (США).

ДЕРЕВІНСЬКИЙ Василь – кандидат історичних наук, викладач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

ДРЕЙМАНЕ Інесе – співробітник Центру документації наслідків тоталітаризму, (Рига, Латвія)

ІНДУЛЕС Заліте – директор Центру документації наслідків тоталітаризму, Латвія

ЛЕРГІС Айнарс – доктор історичних наук, дослідник, Інститут історії Латвії (Рига, Латвія).

МАРЧУК Ігор – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету імені Івана Франка.

МОРОЗ Володимир – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху.

ПАЛЬСЬКИЙ Збігнєв – доктор історії (Варшава).

РУСНАЧЕНКО Анатолій – доктор історичних наук (Київ).

СВІДЗИНСЬКИЙ Анатолій – доктор фізико-математичних наук, професор кафедри теоретичної фізики Волинського державного університету імені Лесі Українки, головний редактор журналу “Розбудова держави”.

СИЧ Олександр – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, доцент кафедри державного управління Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

СТРОДС Гейнрікс – професор Латвійського університету.

ТУРЧІНСКІС Зігмарс – магістр історичних наук.

ЩИГЕЛЬСЬКА Галина – здобувач кафедри міжнародних відносин історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Для нотаток

Для нотаток

Центр досліджень визвольного руху

Український визвольний рух

Збірник 4

Відповідальний редактор – Володимир В'ятрович

Літературний редактор – Віктор Мартинюк

Дизайн – Петро Клим

Верстка – Андрій Цимбал

Відповідальна за випуск – Ярина Ясиневич

Віддруковано в друкарні видавництва "Мс"
Львів, вул. родини Крушильницьких, 14; т.: 75-51-12
e-mail: msvitu@mail.lviv.ua